

Problematika Habsburgovcov, jej jednotlivých osobností, či celého rodu sa stala opäť predmetom intenzívnejšieho bádania aj našej historiografie. Oživenie záujmu o túto dynastiu je podmienené dvomi príčinami. Prvou je nepochybne to, že po roku 1989 padli ideologické prekážky a predsudky voči tejto dynastii, ktorá minimálne sedem storočí bola významnou súčasťou európskej politiky. Druhou príčinou je, že v slovenskej historiografii (staršej ani v novšej) nemáme dostatok prác venovaných tejto problematike. Pritom netreba nikoho presviedčať o potrebnosti a užitočnosti skúmania tejto témy. Nielen z pohľadu a hodnotenia Habsburgovcov vo vzťahu k slovenským dejinám, ako aj opačne. Z časového hľadiska ide najmä o obdobie od konca stredoveku resp. počiatkov novoveku do roku 1918 - teda epochu trvania stredoeurópskej monarchie, ktorej súčasťou v rámci uhorského štátneho rámca bolo aj územie dnešného Slovenska.

Je celkom pochopiteľné, že v priestore vymedzenom na našu prednášku nebudeme môcť zodpovedať na všetky najvýznamnejšie otázky a súvislosti spojené s touto témou. Preto sa sústredíme na otázky súvisiace s nástupom Habsburgovcov na uhorský trón. Pokúsime sa však v rámci možností upozorniť na niektoré javy a skutočnosti, ktoré môžu byť pre hostí prichádzajúcich do Bratislavy zaujímavé a užitočné, umožňujúce oboznámiť sa s históriou nášho hlavného mesta aj z tejto menej známej stránky.

Bratislava sa už od stredoveku stala jedným z najvýznamnejších miest uhorského kráľovstva. Nebolo to spôsobené len rozvinutým mestským životom s početnými remeslami a prekvitajúcim vinohradníctvom, ale najmä vďaka zahraničnému obchodu. Cez Bratislavu a jej blízke okolie prechádzala podstatná časť vyvázaných tovarov smerom na západ. Osobitosť jej postavenia zvyrazňovala strategická poloha na Dunaji a blízkosť pri rakúskych hraniciach. Pravdepodobne toto sa stalo Bratislave "osudné" v jej vzťahoch s dynastiou Habsburgovcov. Bratislava sa stala z historického hľadiska dôležitým miestom pri presadzovaní habsburských záujmov o Uhorsko a ďalší stredoeurópsky priestor.

Habsburská dynastia, ktorá už v stredoveku získala dedičné právo na rakúske krajiny sa snažila toto svoje postavenie rozšíriť do oblastí na východ. Čiastočným úspechom tejto ich východnej politiky bolo presadenie sa dvoch habsburských panovníkov na uhorskom tróne v 15. storočí (Albrecht a jeho syn Ladislav Pohrobok v r. 1437 - 1457). Toto ich dvadsaťročné panovanie bolo síce len epizódou v porovnaní s neskoršou takmer štyristo ročnou existenciou habsburskej stredoeurópskej dŕžavy. Ale aj táto kratšia prítomnosť potvrdila skutočné záujmy tohto rodu o uhorskú korunu a jej krajiny. Posmelení týmto úspechom

Habsburgovci snažili sa presadiť voči "konkurenčným" stredoeurópskym rodom ako boli Huňadiovci, Jagelovci a Zápoľskovci. Keď po smrti Mateja Huňadiho v roku 1490 dali uhorské stavy prednosť poľskej dynastii Jagelovcov chceli svoj diplomatický neúspech odčiniť vojenským vystúpením voči novému panovníkovi. To bol zároveň aj ich posledný pokus vojenskou cestou s Jagelovcami riešiť svoj záujem o uhorskú korunu. Odvtedy sa ich všetko ich úsilie v uhorskej problematike sústredilo na diplomatické prostriedky. A pri týchto zohrávala dôležité miesto práve Bratislava.

1. Bratislava miesto rokovaní a diplomatických úspechov Habsburgovcov.

Voľba Vladislava Jagelovského za uhorského kráľa v r. 1490 vyvolala spomínaný vojenský konflikt v západnom Uhorsku. Keďže ani ten nepriniesol Habsburgovcom predpokladaný úspech - nastal čas rokovaní. Ich výsledkom bola tzv. Bratislavská mierová zmluva z r. 1491. Po vyše dvojmesačných rokovaniach bola zmluva 7. novembra aj podpísaná a znamenala pre Habsburgovcov dôležitý krok v ich úsilí získať v budúcnosti uhorskú korunu. Aj keď v tejto chvíli museli rešpektovať daný stav - uznať voľbu Vladislava za uhorského kráľa. V texte zmluvy pozostávajúcej z desiatich bodov sa hovorí, že v prípade vymretia Jagelovcov v mužskej línii ich nástupcom budú Habsburgovci. Maximilián I. však už môže používať titul uhorského kráľa (hoci nebol zvolený), pričom ako odškodné za vojenské výdavky získal sto tisíc guldenov.

Tento Maximiliánov diplomatický úspech utvrdil Habsburgovcov v smerovaní ich stredoeurópskej politiky. Nespoliehali sa len na platné články zmluvy, ale zamerali sa na potomkov Vladislavových, práve na nich upriamili svoju sobášnu politiku. Popri hlavnom zámere, ktorý bol nemenný sa Maximilián sústredil na zbliženie a rodinné previazanie s týmto významným rodom, panovník ktorého bol súčasne aj českým kráľom. Výsledkom tohto úsilia boli tajné zmluvy o dvojitej svadbe a nástupníctve medzi oboma dynastiami uzavreté vo Viedenskom Novom meste 20. marca 1506. V komplikovanej vnútropolitickej situácii v Uhorsku, v čase Vladislavovej vážnej choroby, keď uhorský snem dokonca uvažoval o možnom zástupcovi kráľa, ktorým mal byť Ján Zápoľský - vystupuje Maximilián na obranu svojich práv a záujmov aj vojensky. Prirodzene pod zámerom pomoci a obrany kráľa Vladislava. Maximiliánove vojenské oddiely mali namierené na Šopron a Bratislavu. Bola to len skôr akási vojenská demonštrácia sily, ktorá nenarobila príliš škôd, ale ukázala, akoby reagovali tieto mestá v prípade ozajstnej pomoci pre Habsburgovcov. O reakcii Bratislavy na túto udalosť sa dozvedáme z neskoršieho listu Maximiliána I. adresovanému richtárovi a mestskej rade (Archív mesta Bratislavy), v ktorom im ďakuje za prejavenu vernosť v čase konfliktu a zároveň im sľubuje nahradiť všetky škody, spôsobené jeho vojskami v Podhradí. Vzniknutú situáciu napokon vyriešilo narodenie dlho očakávaného syna - princa, následníka trónu Ľudovíta Jagelovského.

Záverečnou kapitolou zblíženia sa oboch rodov bolo potvrdenie predchádzajúcich tajných zmlúv na kongrese vo Viedni v júli 1515. Nielen uskutočnená svadba a slávnostné podpísanie svadobných zmlúv, ale aj stretnutie na najvyššej úrovni predstavovalo akýsi dobový stredoeurópsky summit vtedajších panovníkov. Hoci historici celkom oprávnene venovali najviac pozornosti viedenským svadbám a stretnutiu hláv stredoeurópskych štátov, rozhodujúce kroky pre uskutočnenie tohto spojenectva a rodinného zblíženia sa udiali niekoľko mesiacov predtým v Bratislave.

Bratislavské rokovania na jar roku 1515 (marec - máj) mali pripraviť v zmluvnej podobe definitívne stanovisko oboch strán k pripravovanému sobášnemu spojeniu oboch dynastií. Bratislava sa na rokovania pripravovala už od začiatku roku. V liste z 31. januára 1515 adresovanom predstaviteľom mesta nariaďuje panovník, aby sa pripravili a postarali o jeho ubytovanie, ako aj jeho hostí - rímskeho cisára a rakúskeho arcivojvodu Maximiliána I. a poľského kráľa Žigmunda I. Bratislava sa tak mala stať miestom schôdzky panovníkov, ktorí vládli v nemeckých krajinách a Rakúsku, v Uhorsku a Čechách, a napokon v Poľsku a Litve. Stretnutia sa zúčastnili okrem panovníkov, kancelári a ďalší vplyvní hodnostári z jednotlivých krajín. Len pre ilustráciu si uvedme kto tvoril vtedajšiu špičku stredoeurópskej spoločnosti, z ktorej väčšina strávila príjemné jarné dni v Bratislave. Z poľskej strany to bol sprievod pozostávajúci z 1 500 koní na čele s bratom uhorského kráľa Žigmundom I. Jagelovským. Jadro poľskej delegácie tvorili kancelár Krištof Šidloviecki, vicekancelár Peter Tomicki (podľa neho je pomenovaná niekoľko zväzková edícia dobových dokumentov - Acta Tomiciana) a vilnianský vojvoda Nikolaj Radzivil. Domáca uhorská delegácia bola prirodzene najpočetnejšia. Popri Vladislavovi s ním boli obe deti Anna a Ľudovít a výkvet uhorskej šľachty - najmä cirkevnej: ostrihomský arcibiskup Tomáš Bakóci, kancelár Juraj Satmári (péčsky biskup), z Chorvátska Juraj Frangepán (arcibiskup kaločský), brat sedmohradského vojvodu a jeden z hlavných veliteľov uhorského vojska Juraj Zápoľský, spišský župan ai. Keďže Vladislav Jagelovský bol aj českým kráľom rokovani sa zúčastňovala aj delegácia stavov z tohto kráľovstva - český kancelár Vladislav zo Šternberka a Albrecht z Perštejna. Habsburské záujmy zastupoval aj vyslanec na budínskom dvore markgróf Juraj Brandenburský. Vlastnú habsburskú delegáciu tvorili Maximiliánovi skúsení poradcovia: kardinál Mathias Lang, babemberský prepošt Marquard von Stein, rytier Ján Mrakes, známy viedenský humanista, učenec a diplomat Dr. Ján Cuspinián a napokon cisársky sekretár Wolfgang Hammerl.

Rokovania sa uskutočnili, ale bez cisára. Jeho zastupovali skúsení radcovia a diplomati. Rokovania trvali s prestávkami od konca marca do 20. mája. Dôžka rokovania sa predlžovala z jednoduchého dôvodu, že hlavný Maximiliánov vyjednávač kardinál Mathias Lang musel zásadné veci chodiť konzultovať s neprítomným cisárom do Rakúska.

Výsledný dokument - Bratislavská zmluva bola podpísaná dňa 20. mája 1515. V desiatich bodoch obsahoval všetky najdôležitejšie právne otázky svadobného spojenia oboch dynastií. V zmluve sa konkrétne uvádzali mená Ľudovíta a Márie, Anny a jedného z dvojice vnukov cisára Maximiliána, ktorých sa tento dvojsobáš priamo dotýkal. Bez zaujímavosti nie sú ani ani vysoké sumy peňazí, ktoré mala vyplatiť jedna alebo druhá strana v prípade nedodržania zmluvných záväzkov, či úmrtia niektorého zo snúbencov. Záležitosti obsiahnuté v zmluve sa zanedlho potvrdili viedenskými svadbami. Bratislava sa tak stala miestom, kde sa zavŕšilo dlhoročné úsilie habsburskej politiky v oblasti strednej Európy.

2. Bratislava miesto voľby prvého kandidáta arcikniežata Ferdinanda I. za uhorského kráľa a centrum podpory habsburských záujmov.

Zložitá vnútropolitická situácia po prehratej bitke pri Moháči a smrti kráľa Ľudovíta II. vyústila napokon do voľby Jána Zápoľského za uhorského kráľa (Stoličný Belehrad 10. novembra 1526). Táto udalosť nedávala spávať prívržencom habsburskej strany, ktorí by boli radšej videli na uvoľnenom tróne Ferdinanda I. a jeho manželku Annu Jagelovskú. Mali preto aj solídne argumenty. Podľa viedenských svadobných zmlúv sa práve Ferdinand I. mal v prípade vymretia Jagelovcov stať uhorským kráľom. Keďže časť uhorskej šľachty dala prednosť domácejmu kandidátovi Jánovi Zápoľskému a ten bol aj korunovaný za kráľa, musel si Ferdinand I. svoj právny nárok na trón presadiť. Výraznou oporou Ferdinanda a habsburskej strany sa stala jeho sestra kráľovná Mária, vdova po Ľudovítovi II. Mária už niekoľko dní po bitke pri Moháči presídlila s kráľovským dvorom do Bratislavy. Tým vlastne predurčila úlohu Bratislavy, ako centra habsburských priaznivcov. Okrem kráľovnej Márie v meste sa prevažujúci nemeckí patriciát prejavoval sympatie k Ferdinandovi. Bratislavskí mešťania si veľmi dobre uvedomovali, že voľba Habsburga za kráľa môže mestu priniesť len výhody. Pritom ešte ani len nemohli tušiť, že presídlenie kráľovského dvora z Budína do Bratislavy bude dlhodobejšie a Bratislava sa stane takmer na dvestopäťdesiat rokov aj hlavným mestom Uhorska (do r.1783).

Vývin udalostí a význam Bratislavy, ako neoficiálneho hlavného mesta Uhorsko spôsobili, že kráľovná, palatín a ďalší hodnostári krajiny sa rozhodli v tomto meste zvoliť nového, podľa nich jediného legitímneho kráľa Uhorska. Stalo sa to na sneme v Bratislave 16. - 17. decembra 1526. Dôvod, prečo sa konala voľba kráľa, keď už Zápoľský bol korunovaný zdôvodnil v úvode zasadnutia snemu palatín Štefan Bátor. Hlavný bol ten, že spochybnil právoplatnosť Zápoľského voľby (snem neotvoril palatín, nebolo prítomných dostatočný počet šľachty a pod.). Rokovanie snemu a plánovaná voľba panovníka už bola celkom v réžii zástancov habsburskej kandidatúry. Potom, čo rečníci vyjadrili ochotu a odhodlanie rakúskeho arcikniežata s mečom v ruke brániť svoju novú krajinu s naprostou prevahou zvolili Ferdinanda

I. za uhorského kráľa.

Touto voľbou malo Uhorsko dvoch panovníkov. Nový kráľ ak chcel v krajine aj vládnuť resp. hlavne brániť ju proti Turkom, musel byť najprv korunovaný a napokon vybojovať si svoje dominantné postavenie voči svojmu protikráľovi. V tomto zápase s Jánom Zápoľským mohol sa spoliehať na na mnohé významné osobnosti uhorskej spoločnosti. Ak by sme chceli zmapovať podporu týchto osobností veľa nám napovie napr. zloženie jeho miestodržiteľskej rady. Jej hlavnými protagonistami boli najmä vdova kráľovná Mária a palatín Št. Báthori. Jej členmi boli ďalej vysokí cirkevní hodnostári a magnáti : arcibiskup Pavol z Várdi, kráľovský sudca Alexius Thurzo, taverník Andrej Bátor, kancelár Tomáš Salaházi a kráľovský pokladník Mikuláš Gerendi. Od nich, ale aj ďalších šľachticov očakával Ferdinand podporu. V priebehu nasledujúcich rokov sa dostalo jemu a habsburskej strane výraznej podpory a pomoci z územia Slovenska. Popri Bratislave, to boli banské mestá (venný majetok kráľovnej), obyvatelia slobodných kráľovských miest, v ktorých takisto prevažoval nemecký patriciát, ale aj mnohí župani a príslušníci šľachtických rodov zo západného a stredného Slovenska.

Z pomedzi miest si získala zásluhy a sympatie najmä Bratislava. Dôkazom toho, že s týmto mestom mal Ferdinand I. konkrétne plány svedčí aj to, že keď v r. 1532 spisoval svoj prvý testament - pri určovaní hlavného mesta habsburských dŕžav sa nerozhodol ani pre jedno konkrétne mesto, ale vypracoval plán akéhosi rotujúceho hlavného mesta. Podľa vôle Ferdinanda výkonným orgánom správy tohto stredoeurópskeho súštátia mala byť Vrchná vláda, pozostávajúca v pomernom zastúpení zo všetkých krajín. V predsedníctve sa mali vždy striedať najväčšie krajiny. Za hlavné mesto určil striedavo tri mestá : Bratislavu, Prahu a Viedeň. Aj z takto stručne načrtnutého Ferdinandovho plánu vidieť, že Bratislavu, hoci ešte nebola ani hlavným mestom Uhorska (oficiálne až od r. 1536) považoval za jedno z dôležitých miest svojej formujúcej sa monarchie. Pritom si treba uvedomiť, že Bratislava sa v tom čase ešte nemohla ani počtom obyvateľom rovnať obom spomínaným stredoeurópskym metropolám. To, čo podľa nás rozhodlo pri jej výbere, boli zrejme jej zásluhy a podpora Habsburgovcom, stále vzrastajúci význam v rámci uhorského kráľovstva a napokon jej strategická poloha a blízkosť Viedne.

3. Bratislava miesto korunovácií habsburských panovníkov.

Bratislava ako sídlo kráľovnej Márie a ďalších orgánov krajiny - Miestodržiteľskej rady, uhorského snemu, najvyššieho hospodárskeho orgánu Uhorskej komory, určitý čas i sídlom ostrihomskeho arcibiskupa sa postupne stala skutočným hlavným mestom uhorského kráľovstva. Medzi jedno z práv hlavných miest v období feudalizmu bolo aj právo korunovácií nových panovníkov. Túto funkciu - korunovačného mesta si Bratislava udržala vyše dve a pol storočia. A práve všetky korunovácie, ktoré sa tu udiali boli korunovácie

nových habsburských kráľov a kráľovien. Zaujímavé pritom je, že prvý panovník z tohto rodu Ferdinand I., ktorý mal blízky vzťah k Bratislave a bol v nej zvolený za panovníka, v nej napokon korunovaný nebol (v Stoličnom Belehrade 3. novembra 1527).

Čas korunovácií to bol jeden z ďalších momentov, kedy mesto mohlo ukázať svetu svoju skutočnú tvár. Tieto korunovácie neboli len dôležitým dobovým zvykom presahujúcim ďaleko pôvodnú podobu tejto tradičnej ceremónie, ale zaradili sa už v 16. storočí k udalostiam najvyššieho spoločenského významu. Popri tejto funkcii nezanedbateľnou stránkou pre mešťanov Bratislavy boli zrejme aj slušné vyhliadky na príjmy z ubytovania a pohostenia množstva účastníkov týchto slávností. Korunovácie trvali niekoľko dní a boli doplnené veľkolepými turnajmi, hrami, zábavami a pod. Zúčastňovali sa ich početné delegácie stavov z jednotlivých krajín monarchie, ale aj vyslanci mnohých európskych panovníkov. Mesto sa tak neustále dostávalo stále viac do povedomia európskej spoločnosti.

V Bratislave bolo korunovaných 19 príslušníkov habsburského rodu (11 kráľov a 8 kráľovien). Každá z týchto korunovácií bola iná, hoci sa konali presne podľa dobových zvyklostí, každá z nich mala svoj osobitý kolorit. O histórii bratislavských korunovácií boli napísané knihy, z ktorých sa možno dozvedieť mnoho zaujímavého a nového zo spoločenských a kultúrnych dejín tohto mesta. Možno tu nájsť opísaný podrobný priebeh korunovačných ceremónii, účasť slávnych osobností a pod. V meste sa na tieto udalosti zachovali dosiaľ mnohé pamiatky, najmä z cirkevnej architektúry. Tieto korunovačné slávnosti akoby symbolizovali na najvyššej úrovni rokmi preverený a osudom spečatený vzťah mesta a jeho obyvateľov k dynastii. Pre oboch partnerov tento vzťah priniesol viac pozitív ako negatív, pre oboch bol skôr prospešný a užitočný a znamenal vzájomné obohatenie.

L i t e r a t ú r a

BACZKOWSKI, K.: Zjazd wiedeński 1515. Varšava 1985.

BAĎURÍK, J.: Slovensko v zápase Ferdinanda I. o uhorskú korunu. In : Slovensko a Habsburská monarchia v 16. - 17. stor. Brat. 1995, s. 25 - 35.

BUCHOLTZ, F.: Geschichte der Regierung Ferdinand des Ersten. I. Bd. Wien 1831.

HEIß, G.: Die ungarischen, böhmischen und österreichischen Besitzungen der Königin Maria (1505 - 1558) und ihre Verwaltung. In: Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs 27, 1974, s. 61 - 100.

HERM, G.: Der Aufstieg des Hauses Habsburg. Düsseldorf -

Wien - New York Econ Verlag 1994 (9.Aufl.).

HOLČÍK,Š.: Korunovačné slávnosti. Bratislava 1563 - 1830.
Brat. 1992.

LISKE,X.: Der Wiener Congress von 1515. In: Forschungen zur
Deutschen Geschichten 7, 1867, s.445 - 467.

MRVA,I.: Die Bestrebungen der Habsburger um die Erwerbung
der ungarischen Krone und Preßburg. In: Städte im
Donauraum. Bratislava 1993, s. 220 - 230.

ORTVAY, T.: Mária, II. Lajos Magyar király neje. Budapest
1914.

WIESFLECKER,H.: Maximilian I. /Die Fundamente des
habsburgischen Weltreiches/. Wien 1991.

Ján Bosák

Aká je slovenčina na konci 20. storočia
(O koncepcii výskumného projektu)

1. Predmetom výskumu kolektívneho projektu *Slovenčina na konci 20. storočia -- zmeny v jej systéme, normách a funkciách* je analýza a opis funkčnej diferenciácie slovenčiny ako **národného jazyka**, ktorý v súhrne svojich zložiek a vzťahov predstavuje zložitý a dynamický sociálno-komunikačný systém.¹ Tento opis je založený predovšetkým na analýze vývinu slovenčiny za posledných päťdesiat rokov (1945--1995), na posudzovaní použitých metodologických postupov a teoretických koncepcií. Predmetom výskumu je tiež jazyková politika a zmeny jednotlivých jazykových situácií, ďalej diferenciácia slovenčiny z funkčného, sociálneho a teritoriálneho aspektu, ako aj zmeny v jazykových podsystemoch (čiastkových normách). Pri opise prestavby a zmien v jazykovom systéme sa vychádza zo sociolingvistickej a komunikačnej stratégie. Pozornosť sa venuje aj opisu slovenčiny ako jazyku enkláv a diaspór za hranicami Slovenska.

Z troch zložiek dorozumievania -- jazykovej (systémovej), sociálnej a komunikačnej -- sa v slovenskej lingvistike doteraz sústreďovala pozornosť predovšetkým na jazykovú zložku. Projekt si kladie za cieľ prehodnotiť túto tradíciu z hľadiska novej výskumnej paradigmy, teda ako odklon od (výlučne) systémovej paradigmy smerom ku komunikačnej paradigme, pričom sa berú do úvahy tak vnútrojazykové vplyvy (najmä vzájomné pôsobenie paradigmatických a syntagmatických vzťahov), ako aj výrazné mimojazykové činitele.

Jedným z dôležitých cieľov grantu je aj zapojenie výskumu slovenčiny do medzinárodného kontextu formou participácie na slavistickom projekte *Zmeny v súčasných slovanských jazykoch (1945–1995)*. V rámci tohto projektu riešitelia pripravili kolektívnu monografiu *Premeny a zmeny súčasnej slovenčiny (1945–1995)*.²

2. Najvýraznejšie i najdynamickejšie zmeny v doterajšom vývine všetkých slovanských jazykov sú zreteľne ohraničené dvoma historickými míľnikmi: v polovici storočia rokom 1945 (skončenie druhej svetovej vojny a postupné nastolovanie socialistického zriadenia v slovanských krajinách), pred koncom storočia zasa rokmi 1989--1990, keď v slovanských krajinách došlo k zásadnému spoločensko-politickému zvratu. Pred rokom 1945 boli však situácie jednotlivých slovanských jazykov špecifické. Tak napríklad slovenčina ako oficiálny jazyk fungovala v siedmich spoločenských zariadeniach, v siedmich republikách (prvá Československá republika, vojnová Slovenská republika, povojnová Československá republika, Československá socialistická republika a v rámci nej od r. 1968 ako Slovenská socialistická republika, od r. 1990 Česká a Slovenská Federatívna Republika a napokon od r. 1993 dnešná samostatná Slovenská republika), čo malo rozdielny vplyv na jej vývin i rozličné reštrukturácie jazykového systému a jeho noriem.

Korene súčasného stavu treba preto hľadať prinajmenšom v 30. rokoch, keď na Slovensku vyšli *Pravidlá slovenského pravopisu* (1931) za redakcie českého jazykovedca Václava Vážneho. Tieto Pravidlá v duchu vtedajšej štátnej ideológie o jednom československom národe a jednom československom jazyku (v dvoch zneniach -- českom a slovenskom) cielene približovali slovenčinu

k češtine tým, že mnohým českým výrazom dávali vlastne len slovenskú "podobu". Odpoveďou na tento čin bolo založenie dodnes vychádzajúceho časopisu *Slovenská reč* (r. 1932) ako orgánu slovenských puristov. Slovenskí jazykovedci museli aj v 20. storočí, aj v samostatnej Československej republike znova dokazovať, že Slováci sú samostatný národ a slovenčina samostatný jazyk. Tu má zrejme svoje "znovuobnovené" korene obranársky postoj, založený na opozícii proti cudzím (zväčša českým) vplyvom a požadujúci návrat k starobylým (tradičným) formám. Konkrétna jazyková situácia si vyžadovala, aby sa riešili predovšetkým otázky novej kodifikácie slovenčiny, čo sa potom realizovalo vo vydaní *Pravidiel slovenského pravopisu* r. 1940. Celé úsilie puristov bolo zacielené predovšetkým na vypracovanie kritérií spisovnosti, ktoré sa odvtedy stali priam metodologickým "fókusom" väčšiny slovenských lingvistov.

Štrukturalizmus sa mohol na Slovensku rozvíjať len v krátkom päťročí po r. 1945, keď začal svoju činnosť štrukturalisticky orientovaný Bratislavský lingvistický krúžok. Je viac ako symptomatické, že v 1. čísle ním vydávaného časopisu *Slovo a tvar* (mohol vychádzať len v rokoch 1947-1950), jeho hlavný redaktor E. Pauliny hneď v úvodníku pokladal za potrebné "urobiť čiaru" za purizmom: ocenil jeho prínos pri ustaľovaní spisovného úzu, ale zároveň poukázal aj na jeho negatívne dôsledky (najmä čo sa týka postojov) v novej jazykovej situácii (Pauliny, 1947). Žiaľ, po tomto krátkom období prišiel rok 1950 a s ním kult osobnosti, téza "o zbližovaní" národov a ich jazykov, obviňovanie Slovákov z buržoázneho nacionalizmu, metodologické "etablovanie" tzv. marxistickej jazykovedy, ako aj silný politický tlak zacielený na "približovanie" slovenčiny k češtine.

Politický "odmäk" na začiatku 60. rokov našiel svoj odraz v dokumente *Tézy o slovenčine* (1967), v ktorých bolo treba aj po päťdesiatich rokoch nažívania v spoločnom štáte znovu deklarovať, že slovenčina je geneticky aj typologicky osobitý jazyk. Bola to odpoveď na predchádzajúcu jazykovú politiku uskutočňovanú v duchu tézy "o zbližovaní slovenčiny s češtinou", a tak nečudo, že v uvoľnenej politickej situácii na Slovensku sa pozornosť znovu sústredila predovšetkým na vypracovanie kritérií spisovnosti (porov. zborník *Kultúra spisovnej slovenčiny*, 1967, s. 15--16).

Pre "ponormalizačné", federálne obdobie (1968--1989) bolo charakteristické zotrvávanie vo vytýčenom koridore. Pozitívnym bolo rozvinutie seriózneho konfrontačného výskumu slovenčiny a češtiny. Jazyková situácia tohto časovo najbližšieho obdobia sa označuje ako **dvojazykovosť**, špecifický česko--slovenský model dvojazykovej komunikácie, ktorý sa oproti "klasickému" bilingvizmu vyznačuje tým, že každý účastník komunikácie hovorí svojím jazykom, pričom si účastníci komunikácie navzájom rozumejú. Popritom sa, pochopiteľne, v komunikácii niektorých jednotlivcov alebo skupín uplatňuje aj bilingvizmus (u najstarších obyvateľov Bratislavy aj trilingvizmus), semikomunikácia (neplnohodnotná, neúplná komunikácia), diglosia, resp. prepínanie kódu (najmä medzi nárečovým a spisovným vyjadrovaním).

Výsledkom mnohorakých kontaktov dvoch takých blízkych slovanských jazykov, akými sú slovenčina a čeština, je vznik mnohých **kontaktových variantov** a kontaktových synonym na rozličných úrovniach jazykového systému, osobitne v lexikálnej rovine. Popri odmietaní kontaktových javov (či už z politických alebo štruktúrnych príčin), resp. popri ich "odsúvaní" zo

spisovného jazyka medzi tzv. subštandardné výrazové prostriedky, novšie sa ich fungovanie interpretuje ako viacdimenzionálne: okrem štruktúrnych a národnoreprezentatívnych aspektov sa berie do úvahy aj ich dimenzia štylistická, komunikačno-pragmatická a etnosociokultúrna. [K. Buzássyová] Rozpory v hodnotení českých jazykových prvkov v slovenčine sa vykladajú aj ako dôsledok napätia medzi odbornou a prirodzenou metaajazykovou axiologickou kompetenciou. [J. Dolník]

3. Výrazný a často sa meniaci politický vplyv na jazykovú situáciu na Slovensku v 20. storočí, ako aj naliehavá potreba riešiť praktické úlohy v oblasti jazykovej kultúry a jazykovej výchovy (pravopisné príručky, učebnice, terminologické a prekladové slovníky a pod.) spôsobili, že sa v oficiálnej lingvistiky dávala prednosť teoretickým zásahom lingvistov pred širším rešpektovaním dynamicky sa rozvíjajúcich komunikačných potrieb spoločnosti. Preceňovanie normotvornej funkcie kodifikácie a zdôrazňovanie jej regulačného aspektu sa odrazilo predovšetkým vo vypracovaní **kritérií spisovnosti**, ktoré sa stali alfou i omegou teórie spisovnej slovenčiny a teórie jazykovej kultúry, pričom úroveň jazykových prejavov sa spätne hodnotila podľa týchto kritérií (vybraná prax, "dobrý autor" a pod.).

Na základe zidealizovanej homogénosti sa aj v slovenskej jazykovede spravidla hovorí o jednej norme, v komunikácii sa dostatočne neberie do úvahy aj vplyv a dynamika nespisovných variet (zväčša sa pokladajú za deštruktívne, v lepšom prípade za dezintegračné), v kodifikácii sa obchádzajú niektoré tzv. "nesystémové" varianty a pod. **Sociolingvistika na Slovensku** sa nerozvíjala len v dôsledku nepriaznivých politických príčin, ale aj pre "nemenné" postoje niektorých jazykovedcov. Doteraz sa

vykryštalizovali zhruba tri názorové skupiny: a) skupina sociolingvistov a obhajcov potreby aplikovať sociolingvistické metódy aj v normatívno-kodifikačnej praxi; b) skupina autorov hlásiacich sa k postulátom sociolingvistického výskumu len deklaratívne: konštatujú síce "potrebu ustavičného styku so spoločenskou praxou i vedenie neprestajného a cielavedomého dialógu s používateľmi jazyka", ale v konkrétnej kodifikačnej praxi na to rýchlo zabúdajú; c) skupina autorov pochybujúcich o zmysluplnosti a prospešnosti tohto výskumu prinajmenšom pre kodifikačnú prax a držiacich sa zásady, že "normu nemožno zisťovať na ulici, veď ju predsa zachytávajú kodifikačné príručky" (podrobnejšie Ondrejovič, 1996, s. 12--13).

Skúmanie komunikačných a sociálnych podmienok dorozumievania si aj v slovenčine vyžadovalo prejsť od analýzy jazykových prostriedkov a štruktúr k skúmaniu všetkých variet národného jazyka fungujúcich v súčasnej komunikácii (podrobnejšie Bosák, 1995 a). Najvhodnejším spôsobom na zachytenie špecifiky fungovania spisovného jazyka na pozadí ostatných variet národného jazyka, koexistujúcich v danom spoločenstve v konkrétnom historickom období, je **stratifikačný model slovenčiny**. Napriek istej odlišnosti jednotlivých bádateľov (J. Horecký, I. Ripka, J. Bosák, D. Slančová -- M. Sokolová, V. Patráš, M. Smatana a i.) v chápaní hierarchie vydeľovaných variet majú tieto modely viac spoločného, podstatného: predstavené sú v nich také variety, ktoré "vyrovnávajú" čoraz väčšie štruktúrne napätie medzi spisovným jazykom a nespisovnými varietami.

Rozhodujúcim činiteľom je tu fakt, že väčšia časť dnešnej komunikácie je bezpochyby spontánna, a tak polooficiálna (resp. aj neoficiálna) komunikácia v bežnej dorozumievacej sfére

postupne smeruje k celospoločenskosti. "Komunikačný priestor" medzi spisovnou slovenčinou a územnými nárečiami sa čoraz viac dynamizuje, prestupuje, "rozmazáva", splýva a "variantizuje", formujú sa zreteľné polovariety (napr. profesionalizmy v rámci sociolektov), kritériá spisovnosti slúžiace ako filter, čo prijať do spisovného jazyka a čo nie, bude čoraz ťažšie uplatňovať, najmä keď sa stále vychádza z takých subjektívno-individuálnych kritérií, akými sú jazykový cit, dobrý autor a stav v nárečiach. Normy však vždy reflektujú spoločné skúsenosti členov istej komunity a ak sú kodifikáciou príliš ovplyvňované na úkor úzu, používatelia svoju nespokojnosť s nimi vyjadrujú ich nedodržiavaním, resp. aj častým narúšaním.

Rozhodujúcim kritériom nie je ani to, koľko variet sa v jednotlivých modeloch vydeľuje. Ich väčší lebo menší počet svedčí o tom, že bádatelia citlivejšie reagujú na sociálny kontext, s ktorým je jazyk vždy spojený. Sociálny kontext totiž nemôže nahrádzať len explicitná (už zregulovaná) prax/úzus, ani vybraná množina akokoľvek "dobrých" autorov (textov). Slovenská spoločnosť sa diferencuje, diferencujú sa aj jej potreby, pričom jazyk je tu "len" sekundárne a nemôže sa používateľom "predkladať" iba v jednej podobe pre každú komunikačnú situáciu. V jazykových štruktúrach sú prítomné aspekty sociálne, psychologické, etnokultúrne a ďalšie, ktoré sa "nestrácajú" pri procesualizácii jazykových štruktúr v reči, práve naopak, markantne vystupujú do popredia.

4. V posledných rokoch dochádza aj k špecifikácii a delimitácii **štylistických výskumov**, keď štylistika skúma najmä faktory vyplývajúce bezprostredne z jazykovej povahy komunikačného procesu (jazykové a štýlové charakteristiky rôznych

foriem a typov komunikátov, klasifikáciu a hierarchizáciu štýlov podľa ich funkcie). Štylistických bádani sa sociologizácia, psychologizácia a pragmatizácia výskumnej paradigmy dotýka o to viac, že sám predmet štylistickej analýzy je vo svojej javovej podstate protirečivý, pretože štýl ako individuálny, jedinečný, zvláštny fenomén sa musí "podrobiť" zneutralizovanému zovšeobecneniu.

Záujem o jazykové varianty, jazykové podsystémy (resp. variety), zákonitosti a činitele, ktoré podmieňujú spôsob, akým si účastník komunikácie "vyberá" určitý druh komunikátu, spája štylistiku so sociolingvistikou. Obidve tieto disciplíny sa v podstate zaoberajú procesmi premenúvania (možnosťami pomenovať jav rozličným spôsobom), pracujú teda so znakmi znakov. Jazykové varianty, ktoré sú predmetom ich analýzy, vystupujú buď ako štýlové synonymá, alebo ako jazykové jednotky, ktoré majú rovnaké významy, ale sa používajú v rozličných sociálnych prostrediach (napr. slangové varianty spisovného výrazu). Lenže zároveň medzi obidvoma disciplínami existujú aj značné rozdiely, pokiaľ ide o kritériá, podľa ktorých sa tieto varianty tvoria a podľa ktorých sa používajú. Kým štylistika skoro bezvýnimočne vychádza z pojmu funkčný štýl, sociolingvistika sa orientuje na sociálne podmienenú variantnosť jazyka.

5. Zmeny v sociálnej štruktúre spoločnosti sú tým faktorom, ktorý má rozhodujúci vplyv na vzájomné pôsobenie a interferencie príslušných jazykových podsystémov (variet, útvarov, foriem), pričom nejde ani tak o ich ustavične narastajúcu kvantitu, ako o kvalitatívny efekt: dynamické javy v týchto formáciách vyvolávajú pohyb v normách a podsystémoch (resp. čoraz častejšie aj v mikrosystémoch) spisovného jazyka, najmarkantnejšie

v lexike. Preto ani neprekvapuje, že S. Ondrejovič (1995, s. 10) za "prvé väčšie synchrónne dielo so sociolingvistickým nasadením" označil kolektívnu monografiu *Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny* (Horecký -- Buzássyová -- Bosák a kol., 1989), v ktorej sa po prvý raz na väčšej ploche zisťuje, ako spoločenské a komunikačné potreby podmieňujú základné vývinové procesy a tendencie v slovnej zásobe súčasnej slovenčiny.

Dynamiku do **systému slovnej zásoby** vnášajú viaceré faktory. Kvantitatívny rast, dotváranie lexikálnych a pomenovacích jednotiek podľa produktívnych slovotvorných a pomenovacích modelov predstavuje iba jeden aspekt rastu. Druhým je ustavičné pretváranie, reštruktúracia, prispôsobovanie sa jestvujúcich pomenovaní novým, spoločensky podmieneným komunikačným potrebám. Pri rozboře onomaziologických typov v rámci slovných druhov sa ukazujú v podstate rovnaké tendencie: dotváranie pomenovaní, narastanie viacslovných pomenovaní a presun z čiastkových komunikačných sfér národného jazyka do spisovného jazyka.

Vývinové tendencie a procesy pôsobia ako dialekticky protirečivé, vyvolávajú napätie ako zdroj ďalšieho vývinu. Najvýraznejšie sa prejavuje tendencia **k demokratizácii** a tendencia **k intelektualizácii**. Obrazom demokratizácie je predovšetkým narastanie podielu hovorených prejavov; tieto prejavy nadobúdajú v spoločenskej komunikácii kvalitatívne nové miesto. Nové pomenovacie jednotky vznikajú predovšetkým v pracovnej a záujmovej sfére, rýchlo však prenikajú (najmä prostredníctvom publicistiky) do spisovného jazyka. Uplatňujú sa tu často ako variantné a konkurenčné prostriedky a tým vyvolávajú v slovnej zásobe istý pohyb. Tendencia k intelektualizácii sa prejavuje zvyšovaním podielu odborného jazyka, resp. odbornej

komunikačnej sféry, ale aj odsúvaním centrálnych výrazov do knižnej vrstvy. V tomto zmysle intelektualizácia je nadradený proces, "živený" terminologizáciou a internacionalizáciou (ibid.).

Vzhľadom na charakteristiku slovenčiny ako jazyka prevažne s morfológickou stavbou flektívneho typu a vzhľadom na to, že približne dve tretiny slovenskej slovnej zásoby tvoria slovotvorne motivované lexikálne jednotky, lexikálny podsystém slovenčiny funguje v istej korelácii **so slovotvorným podsystémom** slovenského jazyka. Základná antinómia kryštalizácia dominanty (vedie k štandardizácii a unifikácii) verzus konkurencia (vedie k formálnej a funkčnej diferenciácii) sa prejavuje vo všetkých úrovniach lexikálneho a v jeho rámci aj slovotvorného subsystému: v nominačných postupoch (slovotvorba verzus preberanie slov, sémantické tvorenie, združené pomenovania, frazémy), vo vlastných slovotvorných postupoch (derivácia verzus kompozícia), v slovotvorných útvaroch (slovotvorné kategórie, typy, hniezda) i v slovotvorných prostriedkoch (slovotvorné základy a formanty). [J. Furdík]

Fonické jazykové prostriedky tiež citlivo reagujú tak na vonkajšie impulzy (vzťah idiolektu a sociolektu, teritoriálne a sociálne rozvrstvenie národného jazyka, generačné aspekty v používaní jazyka, prienik prvkov paraverbálnej a neverbálnej komunikácie do priestoru verbálnych znakových prostriedkov a i.), ako aj na vnútrojazykové impulzy (vzťah asymetrie a symetrie jazykového znaku; diferencované reagovanie ortoepickej praxe na výskyt prvku v pozícii maximálnej fonologickej diferenciácie a minimálnej fonologickej diferenciácie -- v postavení minimálneho fonologického rozlíšenia nehrozí komunikačné riziko atď.). [J.

Sabolj Zreteľný je pohyb vo výslovnostnej adaptácii cudzích slov, výraznejší je tlak ostatných jazykových rovín.

Morfologická rovina slovenčiny je synteticky opísaná v tzv. akademickej *Morfológii slovenského jazyka* (1966), fungovanie jednotlivých tvarov (predovšetkým v písanej komunikácii) zachytáva monografia L. Dvonča *Dynamika slovenskej morfológie* (1984). Zo zovšeobecnenia údajov o vývine flexie v slovenčine sa najčastejšie konštatuje, že podobne ako v ostatných slovanských jazykoch aj v spisovnej slovenčine sa prejavuje tendencia k unifikácii, k zvyšovaniu stupňa pravidelnosti, a teda k zjednodušovaniu flektívneho systému. Sociolingvistické výskumné sondy (porov. napr. zborník Sociolingvistické aspekty výskumu súčasnej slovenčiny, 1995) však ukázali, že tieto varianty často "odchádzajú" s výdatnou pomocou kodifikátorov najmä z príručiek, ale nie vždy aj z konkrétnej praxe.

Novým prístupom vo výklade morfológických variantov v slovenčine je aplikácia **teórie prirodzenej morfológie**. [J. Dolník]. Morfológické zmeny v súčasnej spisovnej slovenčine sa javia ako procesy ovládané princípom motivačnej optimalizácie. Bezpríznakové sú tie štruktúry a segmenty, ktoré sú optimálne motivované; pohyb vo flexii sa vyskytuje práve na tých miestach, kde motivácie nie sú optimalizované, pričom tieto procesy prebiehajú v závislosti od podporných alebo retardačných faktorov s rozličnou mierou vplyvu (napr. dôležitosť súhry medzi derivačným a fonologickým faktorom).

Napriek viacnásobnému úsiliu stále chýba syntetický opis **syntaxe súčasnej slovenčiny**. Hoci bola sformulovaná originálna teória intencie slovesného deja (E. Pauliny), prepájajúca morfológiu so syntaxou, hoci výskum čiastkových problémov

syntaktickej roviny je zachytený vo viacerých individuálnych monografiách i spoločných zborníkoch, stále idú akoby popri sebe dve metodologické línie: 1. kombinácia závislostného princípu a vetnočlenskej teórie (F. Kočiš a ďalší); 2. orientácia na sémantickú syntax. Tento druhý smer sa realizuje jednak spájaním syntaktického, lexikologického a vetnosémantického prístupu (J. Kačala), jednak prehŕbeným záujmom o výskum obsahovej a komunikatívnej stránky vety (E. Tibenská, M. Sokolová a ďalší, najmä mladší pracovníci), ako aj o výskum nadvetných celkov (E. Bajzíkova). Jednou z najvýraznejších tendencií prejavujúcich sa vo vývine syntaktickej roviny slovenčiny je tendencia po systémovej ustálenosti vzťahu medzi významom a formou: istý syntaktický význam sa vyjadruje primárne jednou syntaktickou formou, prípadne dvoma variantnými formami. Platí to aj naopak, istá syntaktická forma signalizuje spravidla jeden primárny syntaktický význam. [E. Tibenská]

6. V slovenčine podobne ako v ostatných slovanských jazykoch narastá polyfunkčnosť spisovného jazyka, realizuje sa jeho potenciálna polyvalentnosť, rozširuje sa počet štýlov aj žánrov. Zúžuje sa funkcia tradičných územných dialektov, ktoré však značne vplývajú na spisovný jazyk najmä v oblasti fonetiky a syntaxe. Dominantné postavenie jazyka krásnej literatúry ako "etalóna" správnosti, bohatstva i úrovne komunikácie prebral jazyk náučnej literatúry a jazyk publicistiky. Doteraz nevídaný, až "masívny" vplyv neslovanských jazykov (najmä angličtiny) sa prejavuje maximálne internacionalizovaným vyjadrovaním nielen v oblasti výpočtovej techniky, finančníctva a riadenia, ale aj širšie v oblasti zábavnej hudby, športu a tzv. masovej kultúry.

Na súčasnom stupni bádania sa ukazuje, že poznanie národných jazykov len v podobe "klasických" teórií spisovného jazyka a jazykovej kultúry a s využívaním len systémového prístupu treba rozšíriť aj o sociolingvistické, komunikačné a psycholingvistické zistenia. Rozsah týchto bádání v jednotlivých slovanských jazykoch je z rozličných príčin, či už objektívnych (zväčša politických a spoločenských) alebo subjektívnych (dedičstvo štrukturalizmu, resp. na druhej strane istý konzervativizmus), dosť rozdielny.

Poznámky

¹ Je to vedecký projekt riešený v rámci grantovej agentúry VEGA č. 95/5305/238 a jeho riešiteľmi sú Ján Bosák (vedúci projektu), Klára Buzássyová, Juraj Dolník, Juraj Furdík, Jozef Mlacek, Slavomír Ondrejovič, Ivor Ripka, Ján Sabol, Eva Tibenská. -- Z úsporných dôvodov sú autori jednotlivých častí uvedení v hranatej zátvorke v príslušnom odseku pri tej problematike, ktorú v projekte spracúvajú. Z tých istých príčin sa v príspevku cituje iba nevyhnutná literatúra, autori citovaných koncepcií sa uvádzajú v okrúhlych zátvorkách.

² Medzinárodný slavistický projekt *Zmeny v súčasných slovanských jazykoch (1945--1995)* zorganizoval prof. S. Gajda (Uniwersytet Opolski) a jeho hlavným výstupom bude 14 monografií (každý slovanský jazyk + 2 bibliograficko-informačné zväzky), pripravených podľa spoločne prediskutovanej metodológie (porov. Bosák, 1995 b). Monografie by mali byť predstavené na XII. medzinárodnom zjazde slavistov r. 1998 v Krakove.

Literatúra

- BOSÁK, J.: Sociolingvistická stratégia výskumu slovenčiny. In: Sociolingvistické aspekty výskumu súčasnej slovenčiny. Sociolinguistica Slovaca 1. Zost. S. Ondrejovič -- M. Šimková. Bratislava, Veda 1995 (a), s. 17--42.
- BOSÁK, J.: Spisovné jazyky v pohybe: problematika ich opisu. Jazykovedný časopis, 46, 1995 (b), s. 23--36.
- DVONČ, L.: Dynamika slovenskej morfológie. Bratislava, Veda 1984.
- HORECKÝ, J. -- BUZÁSSYOVÁ, K. -- BOSÁK, J. a kol.: Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. Bratislava, Veda 1989.
- Kultúra spisovnej slovenčiny. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1967.
- Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1966.
- ONDREJOVIČ, S.: Sociolingvistické aspekty jazykovedného výskumu na Slovensku. In: Sociolingvistické aspekty výskumu súčasnej slovenčiny. Sociolinguistica Slovaca 1. Zost. S. Ondrejovič -- M. Šimková. Bratislava, Veda 1995, s. 9--13.
- ONDREJOVIČ, S.: Metamorfózy sociolingvistického výskumu na Slovensku. In: Sociolingvistika a areálová lingvistika. Sociolinguistica Slovaca 2. Zost. S. Ondrejovič. Bratislava, Veda 1996, s. 11--17.
- PAULINY, E.: Namiesto úvodu slovo o slovenskom purizme. Slovo a tvar, 1, 1947, s. 1--3.
- Sociolingvistické aspekty výskumu súčasnej slovenčiny. Sociolinguistica Slovaca 1. Zost. S. Ondrejovič -- M. Šimková. Bratislava, Veda 1995.

Literárne a spoločenské aktivity slovenských žien začiatkom 20. storočia.

Slovenské ženy sa začali v literatúre výraznejšie presadzovať až koncom 19. storočia najmä v rámci realisticky orientovanej literatúry. Začiatkom 20. storočia tvorili síce esteticky nesúrodú, ale počtom na slovenské pomery relatívne silnú skupinu, ktorú nespájali len vzťah k literatúre, ale aj úsilie o zlepšenie postavenia ženy v slovenskej spoločnosti. Postoje k tejto otázke však boli u spomínaných autoriek odlišné a odlišne sa prejavovali aj v ich literárnej tvorbe. Ich spoločenská, kultúrna i literárna aktivita mala z hľadiska vzťahu k ženskej otázke obmedzenú pôsobnosť, preto môžeme hovoriť naozaj len o úsilí v určitom slova zmysle zaktivizovať ženy v spoločenskom živote a o úsilí zvýšiť ich vplyv na slovenský kultúrny život.

Ženy sa stali výraznými osobnosťami slovenskej kultúry. Presadzovali sa nielen konkrétnou umeleckou tvorbou, ale aj ako organizátorky národného života, a ako redaktorky významných periodík (Šoltésová - Živena, Vansová - Dennica). Ich publicistická aktivita mala najmä národnobuditeľskú orientáciu. Mala podnecovať ženy v práci pre rodinu a národ.

Iniciátorkou aktivizovania slovenských žien v kultúrnom kontexte bola začiatkom dvadsiateho storočia Elena Maróthy-Šoltésová (1855-1939). Na presadenie svojich myšlienok využívala vlastnú umeleckú tvorbu, ale aj redakčnú a publicistickú činnosť. Jej spoločenská angažovanosť bola úzko spojená s ideálmi, ktoré naznačila vo svojom románe Proti prúdu (1894), v ktorom v literárnej podobe tematizovala svoju predstavu pôsobenia ženy na prebúdzanie národného cítenia a najmä

aktivizovanie národne orientovanej činnosti mužov.

V roku 1910 začal vychádzať časopis Živena. Ten bol označovaný spočiatku ako orgán spolku slovenských žien Živena, ale bol od počiatku v prvom rade literárnym časopisom. Veľký význam dosiahol časopis vo vojnových rokoch 1914-1918, keď bol jediným literárnym časopisom na území dnešného Slovenska. Tento časopis redigovala Šoltéssová s malým prerušením až do roku 1922. Pokúšala sa okolo seba zoskupiť najmä ženské autorky a presadzovať umiernený emancipačný program.

Druhým významným časopisom, ktorý taktiež výrazne vplýval na myslenie slovenských žien bola Dennica. Začala vychádzať roku 1898 a vychádzala až do začiatku prvej svetovej vojny. Dennica mala byť spočiatku časopisom orientujúcim sa na osvetovú prácu medzi ženami, neskôr sa vyprofiloval najmä ako literárny časopis. Dlhé roky redigovala tento časopis Terézia Vansová, ktorá svojou tolerantnosťou umožňovala v ňom publikovať rôznorodo esteticky orientovaných autorom. Vansová bola všestranne aktívna. Okrem konkrétnej literárnej činnosti a redigovania Dennice a neskôr Slovenskej ženy (1920-1924) sa zúčastňovala aj na rozličných nielen spoločenských, ale aj hospodárskych podujatiach.

V kultúrnej oblasti sa však ženy venovali predsa len najviac literatúre. Ktorú chápali ako svojrázny prostriedok vyslovovania sa k dobovým problémom, reagujúc na podnety dobového estetického kontextu, ale aj ako prostriedok smerujúci k preferovaniu zábavnosti, ktorým sa pokúšali pripútať slovenské ženy aspoň k čítaniu tlačeného slova.

Ženské autorky sa orientovali najmä na tvorbu krátkych prozaických útvarov, zriedkavejšie sa objavujú v ich tvorbe romány. Poézii sa venovali menej a najmenšie úspechy dosiahli

v dramatickej tvorbe. Napriek tomu, že sa viaceré autorky (Vansová, Timrava,...) pokúšali písať dramatické práce, zostávalo len pri pokusoch. Vyššiu úroveň svojimi prácami nedosiahli. Vplyv literárnej tvorby žien na premeny estetických "kánov" slovenskej literatúry bol malý. Výnimkou boli impulzy, ktoré dávala literatúre tvorba Boženy Slančíkovej Timravy.

Božena Slančíková Timrava svojou prozaickou tvorbou a svojráznym odsentimentalizovaným pohľadom na život svojich hrdiniek iniciovala nástup subjektívnych prvkov v slovenskej próze, čím sa stala jedna časť jej tvorby v určitom slova zmysle iniciačnou pre vznik prózy slovenskej literárnej moderny.

V prácach iných autoriek sa však neraz stretávame dokonca s opätovným využívaním sentimentálnych prvkov narušujúcich realistickú poetiku, alebo dokonca tvoriacich základ poetologickej orientácie jednotlivých prác.

E.M.Šoltéssová sa začiatkom tohto storočia viac venovala dokumentárne orientovanej beletristickej próze ako krásnej literatúre. Najvýraznejšou takto orientovanou prácou je jej "pedagogický" román Moje deti (1923). V tejto práci Šoltéssová opísala život svojich detí Eleny a Ivana. Pričom formou takmer dokumentárneho záznamu sledovala ich vývoj od detstva až po ich predčasnú smrť.

E.M.Šoltéssová sa zaoberala aj literárnou kritikou a esejistikou. Z jej článkov je zreteľná zmena jej pohľadu na realizmus - od Šoltéssovej teórie ideálneho realizmu je badateľný príklon k akceptovaniu skutočného realizmu, odrážajúceho realitu života a neformulujúceho neuskutočniteľné ideály. Z tohto aspektu je zaujímavý aj jej kritický postoj k vlastnej tvorbe, najmä k románu Proti prúdu.

V jej vlastnej, čoraz zriedkavejšej prozaickej tvorbe sa však od ideálne chápaného realizmu nedokázala výraznejšie odkloniť. Projektovanie ideálneho zostalo súčasťou jej pohľadu na skutočnosť. Inak to však bolo v autobiografickom beletrizovanom dokumente Sedemdesiat rokov života (1925), v ktorom podala triezvu analýzu nielen vlastných životných osudov, ale najmä dokázala evokovať atmosféru doby, v ktorej žila.

Súputníčkou E.M.Šoltésovej bola Terézia Vansová (1857-1942), ktorá sa ešte výraznejšie pokúšala umelecky tvoriť v intenciách nielen ideálnych, ale dokonca až sentimentálnych (román Sirota Podhradských, 1889). Ani jej tvorba zo začiatku dvadsiateho storočia sa veľmi od tejto tendencie neodklonila. Pod vplyvom výberu námetov sa niektoré jej práce zrealizovali, najmä využitím spomienkových motívov (Paľko Šuška, 1903-1904; Danko a Janko, 1905 a Môj muž, 1926-1928), ale Vansová programovo nezanevrela ani na ľahšie žánre. Relatívne veľký čitateľský úspech zaznamenal jej román so sentimentálnymi prvkami Sestry (1930) a niekoľkých vydaní sa dokonca dočkal jej román Kliatba (1927), v ktorom vyrozprávala strašidelný príbeh zvolenského vraha Feketeho.

Veľa príbuzných črt s tvorbou T.Vansovej (sentimentalizujúce prvky, smerovanie k realizmu, námetová blízkosť) má tvorba Ľudmily Riznerovej-Podjavorinskej (1872-1951). Generačne patrí táto autorka už k autorom zaraďovaným do druhej vlny realizmu, ale poetika jej prác je bližšia poetike prvej vlny realizmu, hoci, okrem už spomínaných sentimentalizujúcich prvkov, sa v jej tvorbe nachádzajú aj prvky najmä pocitovo približujúce jej prózy k prózam B.S.Timravy (motívy dezilúzie, odpatetizovanie lásky). Literárna tvorba Ľ.R.Podjavorinskej je veľmi rôznorodá

a esteticky nekompaktná. V jej tvorbe je ťažké odhaliť zreteľnejšie kontúry autorského vývinu.

Začiatkom dvadsiateho storočia sa L.R.Podjavorinská venovala v próze tvorbe realisticky orientovaných poviedok (je to najrealistickejšia časť jej tvorby). Medzi najvydarenejšie patria *Blud* (1905), *V otroctve* (1905), *Otrok* (1910) a *Žena* (1909).

S odstupom času vydala L.R.Podjavorinská zbierku baladickej epiky pod názvom *Balady* (1930) a básnickú zbierku *Piesne samoty* (1942). Obe zbierky už vyšli v čase, kedy vývin slovenskej poézie kráčal inou cestou a v literárnom vývine znamenajú už len viacmenej nostalgickú spomienku na autorku, ktorá ako prvá Slovenka vydala vlastnú básnickú zbierku (*Z vesny života*, 1895).

L.R.Podjavorinská bola najúspešnejšia v oblasti tvorby pre mládež. Z viacerých jej prác sú najhodnotnejšie veršované zvieracie rozprávky *Zajko-Bojko* a *Čin-Čin*, ktoré vychádzajú v nových vydaniach až do súčasnosti.

V roku 1898 začal vychádzať spoločensko-politický časopis *Hlas*, ktorý venoval veľkú pozornosť otázkam výchovy ľudu. Z tohto aspektu posudzovali hlasisti aj úlohy literatúry. Od ktorej žiadali najmä presadzovanie didaktizujúcich ľudovýchovných tendencií. Pôvodná literatúra sa však objavovala na stránkach *Hlasu* skôr sporadicky ako pravidelne. Hlasisti nevytvorili skupinovú poetiku. Vo svojej tvorbe vychádzali z podnetov realizmu, ktorý individuálne pretransformovali. Časopis *Hlas* vychádzal do roku 1904. Zo ženských spisovateľiek nadväzovala na hlasistické podnety svojou publicistickou a prozaickou aktivitou Hana Gregorová (manželka Jozefa G.Tajovského).

Hana Gregorová (1885-1958) orientovala svoju tvorbu výrazne na ovplyvnenie života žien v rodine i spoločnosti. Podľa jej

názoru nezávideniahodné postavenie ženy v spoločnosti a dokonca i problémy v rodinnom živote spôsobovala najmä nedostatočná vzdelanosť žien. Dôsledkom tejto tendencie bolo, že sa prózy H.Gregorovej "na mnohých miestach stávajú traktátmi o problematike ženskej emancipácie, o potrebe vzdelania" (Kusý, 1975, 196).

Hana Gregorová objavovala nové témy pre slovenskú prózu, svoje pokrokové myšlienky však zaobalovala do zastaralého realistického tvaru. Podobne zastrela aj subjektívne pocity sklamaní nad rozpadávajúcimi sa citovými vzťahmi medzi mužom a ženou, či už v manželstve alebo mimo neho.

V literárnom vývine bola aktívne prítomná viac ako štyri desaťročia, ale v priebehu tohto dlhého času sa poetika jej prác prakticky nezmenila. H. Gregorová debutovala zbierkou próz Ženy už v roku 1912, ale všetky svoje ďalšie práce vydala až po vojne. Vydala tri zbierky próz Môj svet (1920), Pokorní ľudia (1924), Zo srdca (1930), romány Vlhy duše (1929) a Čas nezastavíš (1938). Z jej publicistických prác stojí za zmienku kniha výchovných esejí Slovenka pri krbe a knihe (1929). Takmer všetky práce Hany Gregorovej upadli už v súčasnosti do čitateľského zabudnutia.

Hana Gregorová pracovala aktívne aj ako literárna kritička.

Najvýraznejšou a umelecky najpriebornejšou spisovateľkou staršej generácie pôsobiacej v kontexte slovenskej literatúry prvej polovice 20. storočia bola bezosporu Božena Slančíková Timrava (1867-1951).

Svojou umeleckou tvorbou polemizovala s tvorbou dvoch najvýraznejších predstaviteľov slovenského realizmu S.H.Vajanským a M.Kukučínom. Popierala panujúce estetické modely ich tvorby. "Novátorsky sa dokázala vyrovnáť so spoločenskou

témou, ktorú v porovnaní s Vajanským rezolútne "skomornila" - rovnako však aj s témou dedinskou. V protiklade s Kukučínovými postupmi odhodlala sa spochybniť vidiecku idylu cez expresívne premodelovanie dedinských postáv" (Mikulová, 1993, s. 7). Stala sa jednou z ústredných postáv druhej vlny slovenského realizmu a zároveň v mnohom predznamenovala nástup prózy slovenskej literárnej moderny. Prienikom do vnútra ľudskej podstaty vytvorila základy modernej slovenskej prózy analyzujúcej človeka determinovaného svojou ľudskou podstatou a prežívajúceho stavu osamotenía, individuálneho nepochopenia a dezilúzie. Do centra svojho umeleckého záujmu postavila problém lásky, ktorý podrobila neúprostnej analýze. Výsledkom bolo odpatetizovanie lásky a v neskoršom období dokonca vyjadrenie akéhosi pocitu nedefinovateľnosti zákonov lásky. Jej ostrý analytický pohľad (rozpíjala nielen spoločenské pozadie, či už dedinského alebo panského prostredia, ale najmä človeka, jeho ľudskú podstatu, riadiacu sa neraz najmä svojím egoistickým základom) sa umelecky realizoval spôsobom evokujúcim výrazné zvýšenie subjektívnosti v jej textoch. "Timravino novátorstvo spočíva na zvnútornení literárnej metódy realizmu prieskumom individuálnych reakcií človeka na obkľúčenie konvenciami životného prostredia" (O.Čepan, 1984, s. 184). Na okraj zvýšenej subjektívnosti Timravíných próz vyslovila pozoruhodný postreh Marcela Mikulová. "Nemožno tu však hovoriť o subjektívizme ako voluntárnom zobrazení reality. Timravina subjektíva spočíva paradoxne v špecificky objektívnom, nezatajovanom obraze pocitových a myšlienkových hnutí hrdiniek. Jej metóda však spôsobuje, že čitateľ môže byť na pochybách, či sa stretáva s provokatívne subjektívnou interpretáciou reality, alebo s jej maximálne

objektívnym podaním" (M.Mikulová, 1993, s. 110).

Analýza veľkých spoločenských problémov bola spočiatku v jej prácach nahradená záujmom o takmer malicherné problémy jednotlivého človeka. Subjektívizácia a individualizácia jej pohľadu sa v textoch prejavovala najmä oslabením fabulačnosti prác, pričom ako jedna z prvých začala zavádzať do slovenskej prózy moderný vnútorný monológ. Fabulácia bola nahradzovaná sujetovosťou.

Začiatok dvadsiateho storočia znamená vrchol Timravinej prozaickej aktivity. Jej práce sú zaujímavé nielen motivicky, ale najmä diskurzívnym riešením problémov. Do popredia sa dostávali opäť okrem individuálnych problémov čiastočne aj spoločenské problémy, nie však ako dominantné, ale ako problémy problematizujúco hodnotené autorkou prostredníctvom postáv.

Po skončení prvej svetovej vojny už vstupovala B.S.Timrava svojimi prácami do slovenskej literatúry zriedkavejšie. Ale aj v tomto čase vytvorila ešte niekoľko pozoruhodných diel. Ešte v roku 1918 vydala novelu Hrdinovia, v ktorej dokázala skôbiť určitú tézovitosť ústrednej postavy (Širický) s celkovým pohľadom autorky na vplyv vojny (krízovej situácie) na konanie človeka. V tejto práci sa jej podarilo zvýrazniť egoistickú motiváciu konania človeka, ktorá sa zviditeľňuje práve v takých krízových situáciách, akou je vojna.

Námetovo i tematicky je táto záverečná časť tvorby B.S.Timravy dosť rôznorodá. Opäť stavia do centra pozornosti človeka, ale "charakter a správanie sa človeka ju však nezaujíma iba vo vzťahoch vymedzených láskou alebo nenávisťou medzi mužom a ženou alebo vzťahmi príbuzenskými, ale práve vo vojnovej a povojnovej tvorbe aj v situáciách a vzťahoch daných

historickými okolnosťami. Týmto smerom sa v poprevratovom období dotvára a istým spôsobom aj syntetizuje jej realistická metóda" (J.Noge, 1984, s. 199).

V novele Skon Paľa Ročku (1921) sa pokúsila autorka vytvoriť portrét dedinského človeka, ktorého psychika je výrazne sociálne determinovaná. V Dvoch dobách (1936) sa trochu tézovitejšie zaoberala konfrontáciou života dediny pred i po prevrate. Spoločensko-politickými udalosťami v novohradskej dedine v čase prevratu sa zaoberala v próze Záplava (1938). Najvýznamnejšou poprevratovou prácou B.S.Timravy je jej novela Všetko za národ (1926). V tejto novele B.S.Timrava bez akýchkoľvek okolkov vyjadrila, hoci azda trochu oneskorene, svoj názor na rozličné formy tiež národovectva. Novela má veľký význam najmä priblížením atmosféry doby a je praktickou ukážkou zrážky ideálu a dezilúzie vo vedomí autobiograficky ladenej postavy Viery Javorčíkovej.

B.S.Timrava sa pokúsila aj o tvorbu dramatických prác. V úplnom znení poznáme len dve jej práce - veselohru v štyroch dejstvách Chudobná rodina (1921) a ľudovú hru Páva (1923). Timravine dramatické pokusy však nedosahujú úroveň jej prozaických diel.

Jednou z iniciátoriek nového prístupu k literatúre, ktorý sa neskôr poetologicky sformuloval v predstavách nového prúdu v slovenskej literatúre pod pojmom slovenská literárna moderna je Ľudmila Groeblová (1884-1968). Žiaľ Groeblová je známa ako autorka vlastne lež jedinej prozaickej práce On (1907). Táto beletrizovaná črta však patrí medzi typické ukážky málo rozvinutej a esteticky veľmi rôznorodej prózy slovenskej literárnej moderny. Groeblovej spracovanie intímnej zápletky tohto komorného príbehu plne zodpovedá náladám evokovaným poéziou

Ivana Krasku. Autorka sa zamerala na zobrazenie individuálneho, citového prežívanie ľúbostnej situácie. Pričom oslabila fabulu a do popredia vysunula pocity sféru zainteresovaných postáv. Táto "Groeblovej novela sa takisto ako novely Krasku a Galla vymyká z modelu slovenskej realistickej poviedky: tematicky, obrazom aj "filozofiou" človeka a sveta. Ide znovu o mestské prostredie, problémy vysokoškolsky vzdelaných ľudí so zložitou senzibilitou i charaktermi, hōbkové sondy do ľudskej psychiky s jej predstieraním, hraním a vršením sa, s expanziou rozpomienok, nepokoja, rozlomenosti a precitlivenosti, s pesimistickou "dekadentnou" dobovou filozofiou" (M. Gáfrik, 1993, s. 39). Ľudmila Groeblová bola prvá, ktorá upozornila vo svojom článku Timrava a jej novely (1906) na neobvyklý talent dovtedy málo povšimnutej B.S.Timravy.

Slovenské spisovateľky, ktoré vstupovali do literatúry koncom 19. storočia v období vrcholiaceho klasického realizmu boli literárne aktívne až takmer do konca 30. tých rokov dvadsiateho storočia (výnimočne aj neskôr). Ich poetologická i filozofická orientácia však už neiniciovala vývin v slovenskej literatúre. Ten išiel už od dvadsiatych rokov najmä pod vplyvom rozličných literárnych experimentov iným smerom. Určitou výnimkou je len tvorba B.S.Timravy. Avšak jej moderné chápanie prózy, ktoré sa prejavuje zvýraznenou subjektivitou autorského pohľadu, nenašlo taktiež v neskoršom období v slovenskej literatúre priameho nasledovateľa.

Ženy-spisovateľky sa už zo slovenskej literatúry nestratili, prichádzali, aj keď dlho nie vo veľmi veľkou počte, ďalšie a ďalšie, ale to je už iná kapitola.

Citáty :

Čepan, Oskár: Stimuly realizmu. Bratislava 1984.

Gáfrik, Michal: Próza slovenskej moderny. Bratislava 1993.

Kusý, Ivan - Šmatlák, Stanislav: Dejiny slovenskej literatúry IV. Literatúra na rozhraní 19. a 20. storočia. Bratislava 1975.

Noge, Július a kol.: Dejiny slovenskej literatúry V. Literatúra v rokoch 1918-1945. Próza (Prvá časť, III. kapitola). Bratislava 1984.

Mikulová, Marcela: Próza Timravy medzi realizmom a modernou. Bratislava 1993.

Juraj Dolník
Diferenciácia teórie kultúry spisovnej slovenčiny
FF UK Bratislava

Úvod

Kultúrou jazyka rozumieme v tomto príspevku stav spisovného jazyka aj spisovných jazykových prejavov z hľadiska istých očakávaní. Kultúra jazyka je spätá s axiologickým nazeraním na jazyk. V súvisi s ňou sa hovorí o jazyku ako kultúrnej hodnote sui generis a ako objekte kultivácie, ktorá je spätá s hodnotením stavu jazyka a jeho používania. Kladieme si otázku, ako sa prejavuje súčasná spisovná slovenčina z tohto hľadiska v slovenskej jazykovede. Hned v úvode konštatujeme, že sa čoraz zreteľnejšie črtajú dva názorové prúdy, ktoré korešpondujú s názorovou diferenciáciou v zahraničnej lingvistike v oblasti teórie jazykovej kultúry. Vzhľadom na to, že ide o axiologickú stránku spisovného jazyka, názorové rozdiely bezprostredne vyplývajú z hodnotiacej predstavy, ktorú príslušní lingvisti prijali ako hodnotiaci štandard. Kultúra jazyka sa "meria" vo vzťahu k akceptovanému štandardu. Zo štandardu kultivovaného spisovného jazyka sa odvodzuje štandard kultivovaných verejných prejavov, ktoré sú výrazom možností kultivovaného jazyka. Otázku kultúry jazykových prejavov sleduje jazyková kritika, ktorá poskytuje údaje o tom, v akom stave sa nachádza jazykové spoločenstvo z hľadiska prijatého štandardu kultivovaného jazyka. V prípade, že sa zistí neuspokojivá jazyková úroveň reprezentatívnej vzorky jazykového spoločenstva, príčiny sa spravidla hľadajú v používateľoch jazyka, v okolnostiach, ktoré ich ovplyvňujú, resp. v neúčinnosti jazykovej výchovy. Ak však

pri poznávaní skutočnosti nechceme postupovať tendenčne, musíme brať do úvahy všetky možnosti, teda v našom prípade aj to, že príčinou môže byť aj neakceptovanie lingvistického štandardu používateľmi jazyka. Ak sa táto možnosť ukáže ako reálna príčina, automaticky sa objavuje nová kauzálna otázka, t.j. prečo neprijímajú používatelia jazyka tento štandard. Krútime sa okolo otázky hodnotiaceho štandardu. Spomínaná názorová diferenciácia sa dotýka tejto otázky.

Hodnotiaci štandards

Hodnotiaci štandard zodpovedá stavu entity "aká má byť" a vystupuje ako obraz tohto stavu. norma, vzor alebo ideál. Výsledok hodnotenia vyplýva zo zisteného rozdielu medzi reálnym stavom entity a stavom "má byť". Do stavu "má byť" čiže aj do štandardu sa premietajú isté potreby a záujmy subjektu, z ktorého hľadiska sa entita hodnotí. Podmienenosť štandardu potrebami a záujmami hodnotiaceho subjektu sa zreteľne prejavuje pri "funkčných" objektoch. Štandard je pri nich vymedzený predstavou o tom, akej funkcii, resp. akým funkciám má objekt vyhovovať, pričom tieto funkcie sú sprostredkované potreby a záujmy človeka, ktorý včleňuje objekt do svojej činnosti. Jazyk je evidentný "funkčný" objekt, a preto je prirodzené, že sa hodnotiaci štandard prvotne utváral na perametri funkčnosti. Pôdorysom hodnotiaceho štandardu je tu predstava, podľa ktorej "dobrý" jazyk je taký, ktorý dobre plní svoje funkcie, čiže vyhovuje potrebám a záujmom používateľa v súlade s jeho želaním. Ak zostaneme pri pôdoryse štandardu, zisťujeme, že každý prirodzený jazyk je "dobrý" čiže kultivovaný, lebo ho nositelia vytvorili a rozvíjali tak, aby im vyhovoval, dobre slúžil. Je zrejmé, že máme

na myslí vyjadrovacie a dorozumievacie potreby jazykového spoločenstva čiže komunikatívnu funkciu jazyka. Pri tomto bode nemôže vzniknúť žiadny spor.

Situácia sa začína komplikovať pri navrstvovaní ďalších parametrov na pôdorys štandardu a pri riešení otázky objektívnosti potrieb a záujmov jazykového spoločenstva. Očakáva sa, že hodnotiaci štandard je primeraným vyjadrením všetkých relevantných objektívnych potrieb a záujmov jazykového spoločenstva. Lingvisti ich zachytili pri systematickom opise jazykových funkcií. Z čoho môžu vyplývať odlišnosti pri konštituovaní hodnotiaceho štandardu, a teda koncepcie jazykovej kultúry? Rozhodujúcu úlohu hrajú štyri faktory: (1) chápanie vzťahu medzi funkciami jazyka, (2) interpretácia funkčnosti jazykových prostriedkov, (3) chápanie objektívnych potrieb a záujmov jazykového spoločenstva, (4) chápanie jazykového systému, resp. systémovosti rečových prvkov. Tieto štyri faktory podmieňujú povahu hodnotiaceho štandardu v tom zmysle, či majú status istého ideálu, ku ktorému sa jazyk má približovať, alebo status deskriptívneho obrazu, ktorý sa utvoril na podklade dobrého poznania jazykovej reality a podľa ktorého sa jazykové spoločenstvo prirodzene orientuje.

Štandardy pre spisovnú slovenčinu

Dobrým príkladom štandardu v zmysle ideálu je predstava puristov o kultivovanom jazyku, ktorá sa zakladala na zdôraznení historického, nacionálneho a estetického kritéria. Zásahy do jazyka sa mali konať v prospech jeho približovania k ideálu, ktorý zahŕňal preferenciu historicky pôvodných a národne svojbytných prostriedkov, ako aj prostriedkov s kladným

estetickým hodnotením. Pretože tento ideál nebol primeraným výrazom objektívnych potrieb a záujmov jazykového spoločenstva, nahradil sa "civilnejším" funkčným štandardom, ktorý má teoretické zázemie vo funkčnom štrukturalizme pražskej školy. Tento štandard sa dá opísať ako funkčne bohato diferencovaný jazyk s vyváženým systémom, ktorého fungovanie riadi jednotná norma (s variantmi len v istých bodoch) vyznačujúca sa pružnou stabilitou. O varirovaní tohto štandardu rozhoduje interpretácia parametrov, na ktorých je založený, a od chápania objektívnych potrieb a záujmov jazykového spoločenstva (porov. spomínané štyri faktory). V slovenskej jazykovede pozorujeme dva varianty funkčného štandardu. Prvý variant je pevnejšie zakorenený v tradícii a je naklonený smerom k štandardu s povahou ideálu, kým druhý variant je bližší k štandardu v zmysle deskriptívneho obrazu dôkladne spoznanej rečovej praxe. Pracovne ich označíme ako deduktívny a pragmatický štandard.

Z metodologického hľadiska rozdiel medzi týmito štandardmi spočíva v tom, že deduktívny štandard sa vyvodzuje z poznania jazykového systému a jeho fungovania v podstate zo štrukturalistického hľadiska, kým pragmatický štandard je výsledkom utvárania predstavy o kultivovanom jazyku na základe poznania rečotvornej aj jazykotvornej činnosti používateľov jazyka, v ktorej sa prejavuje mentálna existencia spisovného jazyka. V pozadí tohto rozdielu je istá odlišnosť v interpretácii pojmu spisovného jazyka, ktorá vyplýva z odlišných prístupov. Deduktívny štandard je spojený s objektivistickým prístupom, ktorý sa viaže na presvedčenie, že jazykovedec na základe poznania zákonitostí stavby spisovného jazyka a jeho fungovania

vie zdôvodniť štandard, ktorý vyhovuje objektívnym potrebám a záujmom jazykového spoločenstva. Pragmatický štandard je spojený s názorom, že štandard treba zdôvodniť z pozície metajazykovej axiologickej kompetencie používateľov jazyka, čo predpokladá, prirodzene, jej poznanie.

Vzťahy medzi funkciami

Existencia spisovnej slovenčiny (a zrejme spisovného jazyka vôbec) je motivovaná (1) potrebou celonárodného dorozumievania, (2) potrebou prejavovania etnosociálnej spolupatričnosti, a teda aj odlišnosti, (3) potrebou rečového prispôsobovania sa diferencovaným komunikačným podmienkam. Týmto potrebám zodpovedajú tieto funkcie spisovného jazyka: (1) univerzálna komunikačná funkcia, (2) etnoidentifikačná funkcia, (3) diferenciačná expresívna funkcia (expresívna = dotýkajúca sa vyjadrovania). V akom vzťahu sú tieto funkcie? Základnou je funkcia (1), lebo podmieňuje efektívnosť celospoločenskej kooperácie, a teda vyhovujúci stupeň racionálnosti fungovania spoločnosti. Funkcia (3) je jej špecifikáciou: diferenciacia vyjadrovania je špecifikáciou univerzálnej komunikačnej funkcie. Funkcia (2) je epifunkciou, t.j. sprievodnou funkciou, ktorá sa záväzne realizuje pri plnení základnej funkcie.

Pristavíme sa pri vzťahu medzi funkciou (1) a (2) so zreteľom na spomínané štandardy. Jedným zo zdrojov napätia medzi kodifikovanou spisovnou slovenčinou a jazykovou praxou je istý konflikt medzi základnou a identifikačnou funkciou, ktorý sa objavuje pri preferovaní deduktívneho štandardu. Konflikt sa objavil preto, lebo pri presadzovaní tohto štandardu sa narušila prirodzená zviazanosť týchto funkcií, a to tým, že sa prekročila

aktualizačná norma platná pre etnoidentifikačnú funkciu. Z pozície, s ktorou je spätý pragmatický štandard, tento konflikt sa javí ako umelý, pretože niet dôvodu na zasahovanie do tejto aktualizacej normy. Táto norma je určená spomínanou prirodzenou zviazanosťou základnej funkcie a epifunkcie, totiž tým, že reprodukciou univerzálnej komunikačnej funkcie sa súčasne reprodukuje aj etnoidentifikačná funkcia. Tento reprodukčný mechanizmus určuje normu aktualizácie epifunkcie. Je jasné, že aktualizácia epifunkcie nad úrovňou normy je motivovaná úsilím o optimálnu čistotu spisovnej slovenčiny (vzhľadom na to, že výraz "čistota" evokuje puristický prístup k spisovnému jazyku, nepoužíva sa, ale v skutočnosti ide o čistotu, a to optimálnu, teda takú, ktorá vylučuje nepotrebné, nefunkčné nedomáce prvky). Toto úsilie pramení z obavy, že stav metajazykovej axiologickej kompetencie používateľov spisovnej slovenčiny nie je dostatočnou zárukou bezporuchového fungovania onoho reprodukčného mechanizmu, a preto treba osobitne aktualizovať epifunkciu, a tak ovplyvňovať túto kompetenciu. Z hľadiska pragmatického štandardu ide o zbytočnú obavu, pretože interakcia metajazykových axiologických kompetencií používateľov, ktorá je regulovaná univerzálnosťou komunikačnej funkcie spisovného jazyka, nepripúšťa narúšanie fungovania onoho reprodukčného mechanizmu. Inak povedané, používatelia spisovnej slovenčiny vo vzájomných kontaktoch, ktorých jazykový prejav je podriadený potrebe jednotného komunikačného prostriedku, neustále reprodujú svoju potrebu a schopnosť narábania so svojím jazykom v zmysle jeho historickej kontinuity, teda aj schopnosť hodnotenia používaných jazykových prostriedkov vo vzťahu k tejto kontinuite.

Je zrejmé, že uvedené dva štandardy bezprostredne súvisia s hodnotením stavu úrovne národného povedomia (národnej uvedomelosti). V koncepcii objektivistického štandardu prítomnosť nedomácich prvkov v spisovných prejavoch, v súčasnosti najmä anglicizmov, je ukazovateľom oslabeného, resp. nedostatočne rozvinutého národného povedomia. Osobitná aktualizácia etnoidentifikačnej funkcie má prispieť k náprave tohto stavu. Koncepcia pragmatického štandardu také priame usudzovanie nepripúšťa. Táto koncepcia je zlučiteľná s ideou, že do spôsobu používania spisovného jazyka sa premieta prirodzené národné povedomie. V pozadí tejto idey je opozícia prirodzená, t.j. bezpríznakové : príznakové. Jazykovým prejavom prirodzenosti, bezpríznakovosti národného povedomia je spomínané udržiavanie stavu spisovného jazyka v zmysle jeho prirodzenej historickej kontinuity, čo (dôležité je to "v zmysle" a "prirodzenej") pripúšťa zodpovedajúcu toleranciu k cudzím prvkom. Prejavom príznakovosti ("umelosti") národného povedomia je ovplyvňovanie stavu spisovného jazyka v súlade s objektivisticky interpretovanou historickou kontinuitou, čo znižuje mieru tolerancie k nedomácim jazykovým prvkom.

Interpretácia funkčnosti prostruedkov

Jednou z bežných námietok jazykovej kritiky je, že sa v spisovných prejavoch objavujú nefunkčné, nepotrebné jazykové prvky. Ako je možné, že sa také prvky vyskytujú v prejavoch inak kultivovaných používateľov spisovného jazyka? Príčiny sú zrejme rozličné, ale nás zaujíma otázka, či nejde aj o to, že jazykový kritik a autor prejavu sa rozchádzajú v interpretácii príslušných prvkov z hľadiska funkčnosti, resp. nefunkčnosti. Predpoklad

možnej odlišnosti sme už naznačili: objektivistické vs. pragmatické vnímanie jazykových prostriedkov. Výrazy ako spústa, púhy, klud, ješitný, čipok, ráž a pod. z objektivistického hľadiska sa odmietajú, a to ako slová, ktoré nevyšli "z domácej dielne", a hoci sú veľmi frekventované v spisovných prejavoch, nedajú sa akceptovať. Z tohto hľadiska ide o bohemizmy, ktoré sú nepotrebné, nefunkčné, lebo jestvujú k nim pôvodné domáce ekvivalenty. Poukazovaním na tento fakt sa aktualizuje epifunkcia spisovnej slovenčiny nad úrovňou aktualizáčnej normy, a tak sa udržiava známe napätie medzi kodifikáciou, resp. jazykovou kritikou a jazykovou praxou. Z pragmatického hľadiska, z ktorého sa lingvista približuje k metajazykovej axiologickej kompetencii bežného používateľa spisovného jazyka, uvedené a podobné výrazy sú funkčné v tom zmysle ako aj iné, nespochybňované výrazy, ku ktorým taktiež jestvujú ekvivalenty, pričom je irelevantné, či ide o pôvodné domáce výrazy, napr. ceruzka - tužka, rajčina - paradajka, modrý - balasý, mravný - morálny, temer - takmer, zákruta - zatáčka, krútiť sa - točiť sa a pod. Funkčné sú v zmysle synonymity. Je tu, pravda, námietka, že pripustenie takej synonymizácie znamená tolerovanie bezhraničného akceptovania nedomácich prvkov, ktoré môžu vytlačiť z používania domáce elementy, a to zasa znamená narušenie historickej kontinuity jazyka, jeho svojbytnosti. Odpoveď na túto námietku z pragmatického hľadiska znie, že interakciou metajazykových axiologických kompetencií používateľov spisovného jazyka sa uvedená synonymizácia reguluje, čiže jazykové spoločenstvo nepripúšťa narušenie fungovania spomínaného reprodukčného mechanizmu. Úlohou lingvistiky je odhaliť podstatu tohto

mechanizmu.

Výrazným komponentom súčasnej kritickej aktivity slovenskej lingvistiky je pranierovanie prudkého nárastu anglicizmov v sfére spisovnej slovenčiny (nejde, pravdaže, o špecifický problém slovenčiny). Zlyháva tu prirodzená metajazyková axiologická kompetencia, s ktorou sa počíta v pragmatickej koncepcii? Nezlyháva. Len to, čo sa z objektivistického hľadiska javí ako nefunkčné (poukazuje sa na "plnohodnotné" domáce ekvivalenty), z pragmatického hľadiska sa vníma ako funkčné. Objektivistické hľadisko umŕtvuje zmysel pre isté pragmatické funkcie, napr. o funkcie ako "posilnenie reklamného účinku" (napr. anglicizmy v názvoch obchodov, výrobkov a pod.), "demonštrácia ekvivalentnosti so zahraničným štandardom" (napr. výrazom workshop sa dáva najavo, že ide o "tvorivú dielňu" zodpovedajúcu príslušným štandardným podujatiam v zahraničí) alebo "signalizácia stotožňovania sa s takým chápaním označovaného, aké označuje výraz" (napr. keď sa namiesto "predseda politickej strany" objavil "líder", naznačovalo sa tým, že ide o predsedu strany chápanej tak ako v politickom systéme pluralitnej demokracie). Funkčnosť niektorých prevzatí sa časom otupuje a ukáže sa, že sú to prechodné, módné, len v istom období účinné jazykové prostriedky, takže vymiznú z používania. Súčasná tzv. explózia anglicizmov neohrozuje svojbytnosť spisovnej slovenčiny a neznamena ani úpadok jazykovej kultúry Slovákov ani prejav zníženej úcty k vlastnému jazyku. Jazykové správanie súčasných používateľov spisovnej slovenčiny je analogické so správaním ich predchodcov, ako aj nositeľov iných spisovných jazykov. Udržiavajúc generačnú kontinuitu, siahajú po jazykových

prostriedkoch, ktoré vyhovujú ich jazykovým potrebám. Súčasné prenikanie anglicizmov do systému spisovnej slovenčiny, ale aj ich výskyt v reči bez perspektívy vniknutia do systému (pretože stratia svoju funkčnosť) je len prejavom prirodzenej závislosti dynamiky spisovného jazyka od dynamiky materiálnej a duchovnej kultúry príslušného spoločenstva

Objektívnosť potrieb

Odlišnosť objektivistického a pragmatického prístupu implikuje odlišné hodnotenie stavu jazykovej kompetencie a metajazykovej axiologickej kompetencie používateľov spisovnej slovenčiny. V tejto súvislosti sa vynára otázka, do akej miery je komunikačné zaobchádzanie so spisovným jazykom v súlade s objektívnymi potrebami jeho nositeľov. Inak povedané, objavuje sa otázka, do akej miery je vyvinutá schopnosť používateľov spisovného jazyka vnímať ho ako objekt objektívnych hodnôt, t.j. takých hodnôt, ktoré zodpovedajú potrebe jazykového spoločenstva realizovať a rozvíjať sa ako diferencovaný etnokomunikačný celok. Z objektivistického aj pragmatického hľadiska je tento celok v dobrom stave vtedy, keď komunikačné zaobchádzanie so spisovným jazykom je založené na rešpektovaní zásad funkčnosti, systémosvosti a zachovávaní etnosociálnej identity. Názorové rozdiely vyplývajú z interpretácie týchto zásad. Kým objektivistická interpretácia je zviazaná s idealizáciou, ktorá vyplýva z gnozeologického zotrvávania na rovine abstraktnej podstaty a ktorá je motivovaná apologetickým postojom k spisovnej slovenčine, pragmatická interpretácia je spätá s deidealizáciou, ktorá vyplýva zo spájania abstraktnej podstaty s konkretizáciou a ktorá je motivovaná presvedčením, že spôsob reálneho

komunikačného zaobšhádzania so spisovnou slovenčinou je manifestáciou dobrého stavu slovenského etnokomunikačného celku, pretože tento spôsob zodpovedá svojím zmyslom tomu spôsobu, ktorý uplatňovali predchádzajúce generácie.

Systémovosť prvkov

Následky objektivistického a pragmatického hľadiska sa prejavujú aj pri posudzovaní ústrojnosti jazykových prvkov. Názorným ilustračným príkladom je odlišné posudzovanie výskytu akuzatívnej väzby popri lokálnej v spojeniach hrať na bubon/bubne, hrať na husle/husliach a pod. V rámci objektivistickej koncepcie je ústrojná len lokálna väzba, kým v pragmatickej koncepcii je akceptovateľné aj spojenie s akuzatívnou väzbou. Príčina tohto rozdielu spočíva v prístupe k uchopeniu jazykového systému. Kým objektivistický prístup smeruje k opisu pravidelností (zákonitostí) v jazykovom systéme na podklade jeho spoznávania z istého lingvistického hľadiska, pri ktorom sa abstrahuje od istých možností realizovaných v úze, pragmatický prístup vedie k opisu jazykového systému ako výsledku aj procesu systemizačnej aktivity používateľov spisovného jazyka, ktorí sa riadia princípom analógie založenej na interpretácii jazykových prostriedkov pri ich používaní v reči. "Pragmatici" sa usilujú o pochopenie tejto aktivity, o pochopenie prirodzeného procesu vytvárania a pretvárania jazykového systému. Sú si pritom vedomí, že toto úsilie musí byť spojené s návratom k fundamentálnej otázke dotýkajúcej sa opozície "prirodzený" (nespisovné útvary) vs. "umelý" (spisovný jazyk). Úsilie "objektivistov" je zamerané na odhalenie "objektívnych zákonitostí, ktorých spoznanie je opreté o rozbor abstraktného

systému, a na dosiahnutie takého stavu, aby používatelia spisovného jazyka sa riadili týmito zákonitosťami. Tieto rozdielne prístupy sa, prirodzene, prejavujú vo vyššej tolerancii "pragmatikov" pri posudzovaní ústrojnosti jazykových prvkov, a teda aj v pripúšťaní tolerantnejšej jazykovej normy, vyššej miery variantnosti, väčšej pružnosti jej stability. Z ich hľadiska sú prijateľné varianty ako hrať na bubne/bubon, výhercovia/výherci, odsek/odstavec, hranolčky/hranolky, suma/čiastka a pod. Význam možného vplyvu češtiny je pre nich sekundárny, pokiaľ sa preukáže, že príslušné formy sú rekonštruovateľné ako výsledok prirodzenej systemizačnej aktivity používateľov spisovnej slovenčiny, ktorou sa jej systém nenarúša, len sa dotvára a pretvára realizáciou možností, ktoré používateľom poskytuje.

Záver

V začínajúcej sa diferenciácii teórie kultúry spisovnej slovenčiny sa reprodukuje spor o hodnotiaci štandard, o to, či tento štandard je určený reálnym stavom metajazykovej axiologickej kompetencie používateľov alebo želaným stavom, ktorý sa vyvodzuje z ideí funkčnej systémovej lingvistiky a ktorý zodpovedá predstave o usmerňovanom zdokonaľovaní spisovného jazyka a jeho nositeľov. Známe prirovnanie jazyka k nástroju (myslenia a komunikácie) vedie k predstave, že aj jazyk a jeho nositelia sa zdokonaľujú ako nástroj a ich používatelia. Predstava o kultivovaní spisovného jazyka sa utvára a dotvára podľa predstavy o kultivovaní nástrojov. Táto analógia nie je bezproblémová. Opozícia objektivistického a pragmatického prístupu je opozíciou predstáv o dokonalosti spisovného jazyka a jeho nositeľov.

Stredoslovenská banská oblasť v stredoveku

Jozef Hoššo

Uhorsko bolo v stredoveku jedným z hlavných producentov drahých kovov v Európe, zásluhou rudných ložísk v Sedmohradsku a hlavne na území Slovenska. Drahé kovy z územia Slovenska sa dostávali ďaleko za jeho hranice už pred tzv. veľkou kolonizáciou po tatárskom plene v roku 1241. Písomné pramene z 12. a začiatku 13. storočia dokladajú ich prenikanie Dunajskou cestou až do Bavorska. Predovšetkým slovenské zlato pútalo na seba pozornosť už od povelkomoravského obdobia, o čom svedčia početné miestne názvy, roztrúsené od malokarpatskej oblasti po Košickú kotlinu. Napriek tomu, že z rôznych regiónov sú známe doklady, nielen o povrchovej dobývke a ryžovaní, ale tiež o hlbínnej ťažbe drahých kovov, hlavný zdroj predstavovala cez celý stredovek stredoslovenská (dolnouhorská) a východoslovenská (hornouhorská) banská oblasť, na území ktorých sa vytvorili v 14. storočí dve banské komory na čele s Kremnicou a Smolníkom. Vedúce postavenie, zásluhou situovania matky banských miest na Slovensku - Banskej Štiavnice a bohatstva drahých kovov, mala stredoslovenská oblasť, ktorá zahŕňala Kremnické vrchy (Kremnica), Štiavnické vrchy (Banská Štiavnica, Banská Belá, Pukanec, Hodruša), Pohronský Inovec (Nová Baňa), Starohorské vrchy (Banská Bystrica), Veporské vrchy (Lubietová) a aj severné a južné úpätie Nízkych Tatier (Hybe, Boca, Brezno).

Sídliskotvorný proces rudonosnej oblasti v období vrcholného stredoveku závisel bezprostredne od prospektorskej činnosti v celej šírke jeho štruktúry. Už pred tatárskym vpádom vznikajú prvé kamenné hrady na ochranu exponovaného územia a tiež prvé mestské útvary. V 14. storočí, s priamou podporou panovníka, dochádza k rozmachu ťažby drahých kovov a formuje sa sieť banských miest, ktorých urbanizmus a architektúra sa zachovali, v pozoruhodnej miere dodnes. Kultúrnohistorická hodnota krajiny stredoslovenskej banskej oblasti bola motívom pre vyhlásenie Banskej Štiavnice (zapísaná do zoznamu UNESCO), Kremnice, Banskej Bystrice a Štiavnických Baní za mestské pamiatkové rezervácie, na území

stredovekých mestských jadier bolo vyhlásených päť národných kultúrnych a 444 kultúrnych pamiatok. Mimo pamiatkových rezervácií je v zozname viac ako 150 kultúrnych pamiatok, vrátane hradov, ktoré sú v stave ruín. V nadväznosti na obnovu pamiatkových rezervácií a aj solitérov, boli a sú stále uskutočňované historicko-architektonické a historicko-archeologické výskumy, predovšetkým v troch historicky a pamiatkársky najexponovanejších mestách, v Banskej Štiavnici, v Kremnici a v Banskej Bystrici, hradov Sitna, Šášova a Rudna nad Hronom a niekoľko menších záchranných, zisťovacích a aplikovaných výskumov.

Banská Štiavnica

Jedným z najstarších miest na Slovensku a aj v celom Uhorsku je Banská Štiavnica, považovaná tiež za matku banských miest na našom území. Korene jej vzniku siahajú hlboko do praveku a jej stredovekú genézu môžeme sledovať od začiatku začleňovania tejto časti Slovenska do tvoriaceho sa Uhorského štátu. Je pravdepodobné, že už založenie kláštora vo Sv. Beňadiku nad Hronom v roku 1075 súviselo s exploatáciou rudného bohatstva Štiavnických vrchov. Tento druhý najstarší benediktínsky kláštor na Slovensku, býva preto považovaný od 20-tych rokov za najstaršieho banského podnikateľa a s touto jeho činnosťou pravdepodobne súvisí aj najstaršie pomenovanie rudonosnej oblasti nad Slovenskou bránou (prielom Hrona pod kláštorom vo Sv. Beňadiku) "terra banensium" z roku 1156.

Dátum založenia mesta Banskej Štiavnice sa nezachoval, v dôsledku zničenia všetkých mestských listín a kníh pri požiari v roku 1442. Je preto logické, že podľa zachovaných archívnych dokumentov nemôžeme rekonštruovať ani základné údaje o najstaršom vývoji mesta a jeho lokalizovanie.

Najstaršou architektonickou pamiatkou na území mesta Banskej Štiavnice sú zistené časti zvyšku farského kostola P. Márie v areáli Starého zámku, pôvodnej trojloďovej románskej baziliky, ktorá je všeobecne považovaná za stavebný prototyp pre ostatné románske kostoly tohoto typu v Krupine, v Dobrej Nive, v areáli Zvolenského zámku, pre dominikánsky kostol v Banskej Štiavnici

atď. Vznik štiavnického kostola P. Márie je dávaný do prvej tretiny, resp. už prvého desaťročia 13. storočia. Komplex románskeho farského kostola dotváral dodnes zachovaný karner, ktorý dodatočne v 14. storočí včlenili do prstenca hradobného múru, podobným spôsobom ako v maďarskom Sárospataku. Na mieste románskej baziliky postavili neskorogotický trojloďový kostol, ktorý po polovici 16. storočia prestavali na protitureckú pevnosť.

Podľa prevládajúcich názorov jadro pôvodného mestského sídla je situované do priestoru v zovretom údolí pod farským kostolom, v dĺžke približne 500 m. Vyššie položená časť jadra pôvodného románskeho osídlenia začína na západnej strane pod sútokom potokov a v nižšie položenej časti ho uzatvára komplex komorského dvora, resp. dominikánsky kláštor s kostolom sv. Mikuláša. Románske mesto vznikalo súčasne so stavbami kostolov P. Márie a sv. Mikuláša. Dokladom osídlenia tejto časti Banskej Štiavnice už v 12. storočí sú archeologické nálezy keramiky a mince Štefana IV. z rokov 1162-63. Z románskej zástavby v 13. storočí sa zachoval takmer súvislý rad domov v suterénoch mladších gotických objektov. Románske domy stáli vo vnútri parciel za uličnou čiarou, ktorá sa vytvorila až v 15. storočí. Súčasne s vytvorením gotickej zástavby na mieste pôvodného jadra vzniká zástavba aj na ploche Trojičného námestia pod farským kostolom, ktoré predtým splanírovali. Jej začiatok je spájaný so stavbou kostola sv. Kataríny, datovaného podľa najnovších výskumov už do 40-tych rokov 15. storočia. Nepravidelnú zástavbu a nepravidelný tvar námestia určoval členitý terén horského údolia. Z tohoto dôvodu mesto nemalo nikdy súvislé opevnenie prstencom hradieb. Jeho obranu zabezpečovali na prístupových cestách samostatné opevnené komplexy: Starý zámok, Komorský dvor a Dominikánsky kláštor.

Inou polohou, ktorá mala svoj podiel na formovaní stredovekého mesta Banskej Štiavnice, je Staré mesto - Glanzenberg. Podľa starších názorov do tejto polohy bolo lokalizované pôvodné románske mesto Banská Štiavnica. Poloha Staré mesto je na vrchu, ktorý sa vypína severne nad Starým zámkom. Poloha býva spájaná tiež s pôvodným názvom "Bana" v listine Ondreja II. z roku 1217. Spojenie polohy s názvom "Bana"

a terén s vyústením rudonosných žíl, dávajú reálny predpoklad interpretácie lokality ako sídliska pôvodných prospektorov už pred príchodom prvých cudzích kolonistov, v 13., príp. koncom 12. storočia. V tejto polohe postavili aj fortifikáciu, najskôr strážny hrad, ktorý mal chrániť nerastné bohatstvo. Archeologický výskum okrem obydli a strážneho hradu zistil tiež stopy banských diel. Terénne pomery však nedávali predpoklad pre existenciu poľnohospodárskeho osídlenia pôvodným slovanským obyvateľstvom, čo potvrdil aj doterajší archeologický výskum. Horský terén vylučuje na tomto mieste aj možnosť vzniku stavieb stredovekého mesta, známeho pod novým názvom Schebnisia, Schemniz alebo Schebnizbana. Osídlenie v tejto polohe zaniká v priebehu 16. storočia.

Banská Bystrica

V poradí druhé stredoslovenské banské mesto, v roku 1255, dostala Banská Bystrica od panovníka slobody a právo ťažby kovov v celej Zvolenskej župe. Výsady boli udelené nemeckým hostom - Sasom, v meste "de nova villa Bistriciensis". Nemeckými hostami pomenovaná osada Novisolium sa vytvorila zoskupením zástavby okolo cesty na trase do Zvolena. Pri severovýchodnom konci zástavby si postavili kolonisti na miernom kopci farský kostol a neskorším pridaním ďalších sakrálnych a svetských stavieb vznikol na tomto mieste mestský hrad.

Dominantnou stavbou mestského hradu bol farský trojloďový románsky kostol, v ktorého hmote sa čiastočne zachovali architektonické prvky svedčiace o príbuznosti so stavbami bazilík v Krupine a Banskej Šťanici. V. Mencl nachádza v týchto prvkoch stredonemecké a lombardské vzory, k transformácii ktorých dochádza v Dolnorakúskom Podunajsku. Do súvislosti s touto oblasťou môžeme dať aj stavbu cintorínovej kaplnky - karnera sv. Michala, ktorej existencia sa v priestore mestského hradu predpokladá na základe písomných správ, naposledy z rokov 1630-31 a 1664. Opevnenie a zástavbu mestského hradu dokončili v druhej polovici 15. storočia a okrem dodnes zachovaných sakrálnych stavieb, stáli tu tiež obytné budovy, o.i. pravdepodobne aj zrubový dom s hlinou omazanými stenami.

Rozsah zástavby mesta pod hradom ohraničoval už začiatkom 14. storočia na juhozápadnej strane mestský špitál s kostolom sv. Alžbety. K súvislej uličnej zástavbe dochádza pravdepodobne súčasne s gotickou dostavbou mestského hradu. Priestorom rozľahlú plochu neskorostredovekého mesta začali opevňovať stavbami brán na prístupovej komunikácii okolo polovice 16. storočia a opevnenie dokončili až začiatkom 17. storočia.

Kremnica

Mesto Kremnica, krátko po udelení výsad Karolom Róbertom v r. 1328 sa stáva na území Tekova najvýznamnejším strediskom obchodu, remesla, kultúry a mimo rámca stolice siahujúceho baníctva a mincovníctva. Základom prosperity stredovekej Kremnice bol zlatonosný kremeň, mohutnosťou žíl dosahujúci až 40 m hrúbku a 6,5 km dĺžku, siahajúcich od Lúčok, Hornej Vsi a Krahúl na juhu až po Kunešov, Dolný a Horný Turček na severe.

Najstaršou písomnou zmienkou o Kremnici je až privilegiálna listina z r. 1328. O rok neskôr v Kremnici už razili zlaté denáre a mesto sa stáva sídlom najväčšej mincovej komory v Uhorsku. (V súčasnosti je kremnická mincovňa najstaršou nepretržite pracujúcou vôbec.) Podľa všeobecne prevládajúceho názoru historikov mesto vznikalo už v čase staršej kolonizácie. Historik P. Ratkoš predpokladá, že hornú časť doliny Kremnického potoka získal kráľ od ostrihomského arcibiskupa niekedy v rokoch 1150 až 1250. Hľadači zlata postupovali s najväčšou pravdepodobnosťou proti prúdu Kremnického potoka od Starej Kremničky. Je viac ako pravdepodobné, že zlato v Kremnici bolo objavené aj ťažené už pred 14. storočím, a to nielen ryžovaním a povrchovou ťažbou, ale aj hôbkovým dobývaním. Už roku 1331 sa spomínajú aj prví meštania - ťažiar, ktorí do Kremnice prišli z rôznych miest: Kadold zo Štiavnice, Hans zo štiavnickej osady Belej, richtár z Pukanca, Štefan Marsilli Henlimus Rezzingi z Vlách, Mikuláš z Chebu atď. Počet spomínaných ťažiarov už tri roky po udelení mestských výsad je dôkazom sformovania sa Kremnice ako mesta už pred rokom 1328. Nie je bez zaujímavosti tiež fakt, že v registri pápežských desiatkov z roku 1332 Mikuláš, farár z Kremnice priznáva poplatok z príjmu, ktorý je

až niekoľkonásobne vyšší ako v iných, chudobnejších tekovských farnostiach.

Intenzívna ťažba zlata nemohla existovať bez predchádzajúcej poľnohospodárskej kolonizácie, ktorej existenciu pred 14. storočím dokazovali historici v nejednom prípade, napriek chýbajúcim archívnym dokladom. V kremnickej oblasti sú, podľa zachovaných ranogotických architektonických prvkov, už pred koniec 13. storočia datované kostoly sv. Michala v Jastrabej, v Kunešove, v Turci a tiež kostol sv. Jána Krstiteľa v Kremnických Baniach. Aj mestský hrad v Kremnici bez pochybností vznikol už pred konštituovaním mesta. Pôvodné osídlenie Kremnice historici zhodne lokalizujú na dve miesta. Hospodársky život sa najskôr sústreďoval pri starom komorskom dvore, ktorý stál v doline potoka stekajúceho z Kremnických Baní, spomínanej v písomných prameňoch ako dolina Colner v roku 1393. Túto časť mesta dnes pokrýva hustá novodobá zástavba, ktorá úplne zotrela stopy najstaršieho osídlenia. Na druhé miesto - hrad - býva lokalizované pôvodné sídlo komorského grófa, ktorý v Kremnici, napriek tomu, že nemal určené kráľovské privilégia, mal (okrem správy banskej komory) dlhšie ako v iných mestách vedúce postavenie v správe mesta. Súčasná architektonická dispozícia hradu vznikla v druhej polovici 15. storočia. Z obdobia pred udelením mestských privilégií sa zachoval v jeho areáli neskorománsky karner, postavený najneskôr okolo polovice 13. storočia.

Archeologický výskum mestského hradu v Kremnici, podľa očakávania historikov, potvrdil jeho starobylý vznik a priniesol množstvo nových poznatkov o jeho vývoji aj histórii samostného mesta. V dobe, keď postavili románsky karner, hradný kopec mal tvar komolého kužela ohradeného po obvode kamennou hradbou. Na najvyššom bode kopca stál pravdepodobne kostol, ktorý úplne zničili neskoršími prestavbami a terénnymi úpravami. Okolo kostola sa rozprestieral cintorín, ktorého hroby sa pri južnom okraji nádvorja nachádzali až 6 m pod povrchom. Podľa nálezovej situácie môžeme usudzovať, že keď postavili karner a kamennú hradbu, najstarší obyvatelia pochovávali pri kostole už niekoľko desaťročí. Výrazná prestavba hradu bola vykonaná pred koncom 14.

storočia, kedy zdvojili prstenec hradby a postavili do nej vstupnú a dve ďalšie veže. Výsostne svetský charakter mala radnica na južnej strane opevnenia a k nej dosadajúci múr mestskej hradby. Ďalšia stavebná aktivita sa odohrala v druhej polovici 15. storočia, kedy postavili dodnes stojaci dvojloďový neskorogotický chrám a aj tvar kopca po výraznom splanírovaní dostal dnešnú podobu.

O pevnostnom charaktere hradu svedčia početné nálezy zbraní, medzi ktorými prvládajú hlavne gule z kanónov i ručníc a aj zvyšky roztrhnutej bronzovej hlavne. Aký dôraz kládli kremnícki meštania na obranu ich mesta, svedčí aj záznam z účtovnej knihy z roku 1441, podľa ktorého pre mesto Kremnicu, ako jedno z prvých uhorských miest boli odlievané kanóny. Na hrade mala svoje pôvodné sídlo pravdepodobne aj škola, ktorej existenciu v Kremnici predpokladajú historici už od 14. storočia. Svedectvom o škole sú nálezy bronzových rydiel, ktorými žiaci ryli znaky písmen do voskových tabuliek.

O výbave interiérov radnice aj vstupnej veže a kultúre bývania obyvateľov mesta svedčia početné nálezy honosných kachlíc, z ktorých postavené pece vykurovali obytné siene. Z úžitkových predmetov boli najpočetnejšie nálezy keramiky, medzi ktorou vynikala hrnčiarina s bielym črepom, vyrábaná miestnymi hrnčiarmi. Tí istí hrnčiari vyrábali aj jednoduché sivé poháre, ktorých iba na hrade bolo nájdených niekoľko stovák celých kusov a ich fragmentov. O ich používaní nás informujú daňové záznamy, podľa ktorých v polovici 15. storočia až v 18 pivniciach meštianskych domov na námestí sa čapovalo pivo a víno. Právo výčapu bolo výsadou iba ťažiarov, ktorých domy stáli predovšetkým okolo štvorcového námestia, s inžinierskou presnosťou vytýčenými parcelami domov okolo neho. Vo väčšine z týchto domov sa dodnes zachoval pôvodná sieňová dispozícia s početnými neskorogotickými stavebnými prvkami, vrátane unikátnych klenieb a portálov. Pod domami sa nachádzali hlboké, často dvojpodlažné, pivnice. Dominantou námestia bol kostol P. Márie, ktorý museli zbúrať po zemetrasení koncom minulého storočia. Unikátom mesta je dodnes zachovaná väčšia časť mestských hradieb s Dolnou bránou, ktorú v 60-tych rokoch 16. storočia, pred hroziacim nebezpečenstvom

tereckého polmesiaca, opevnili (podobne ako Hornú bránu) dodnes zachovaným barbakánom.

Pukanec a Nová Baňa

Z ostatných stredoslovenských banských miest venujeme krátku zmienku Pukancu a Novej Bani. Mestotvorný proces Pukanca bol dovŕšený udelením výsad v roku 1337. Prvá zmienka o obci, pod menom "Baka" pochádza však už z roku 1075 v listine svätobeňadického kláštora a k štatútu banského mesta dopomohol Pukancu objav striebornej žily pred rokom 1321. Mesto, napriek šikmému terénu, na ktorom sa rozprestiera, má takmer pravidelné obdôžnikové námestie, svedčiace o gotickom urbanizme bez rešpektovania staršieho osídlenia, analogickým spôsobom mestu Kremnici. Dominantnou stavbou mesta je farský kostol v severovýchodnej časti námestia.

Nová Baňa má urbanistické riešenie zástavby, charakteristické pre banské mestá. Farský kostol stojí na terénnej dominante úzkeho údolia vo vidlici potokov nad námestím nepravidelného tvaru, ktorého dominantou je uprostred stojaca neskorogotická radnica. Mestské výsady udelil panovník Novej Bani v roku 1345. Už pred týmto dátumom sa však dozvedáme o ťažbe rudy z výdatných strieborných žíl, ktorú po vyťažení upravovali vo viac ako 20 mlynch na obidvoch potokoch.

H r a d y

V stredovekom osídlení stredoslovenskej banskej oblasti, pri ochrane nerastného bohatstva, rozhodujúcu úlohu zohrávali hrady. Prvé obranné útvary v oblasti Slovenskej brány boli budované už vo veľkomoravskom období. Z tohoto obdobia sú známe hradiská Tlmače, Malé Kozmálovce, Rybník, Psiare, Hronský Beňadik a iné. Po včlenení územia nad Slovenskou bránou do Uhorského štátu vzniká nová sieť pevností s kamennou architektúrou, pozdôž údolia Hrona a vo vnútri rudonosných pohorí.

Pravdepodobne najstarší kamenný hrad, už v 12. storočí, stál na spomínanej polohe Glanzenberg nad Banskou Štiavnicou. Ako druhý v poradí, už pred tatárskym vpádom, na ceste vedúcej z údolia Hrona do Pukanca a Krupiny, postavili hrad v Rudne nad

Hronom, ktorý už svojím názvom poukazuje na starobylý pôvod a na strážnu funkciu v mieste ťažby železnej rudy. Archeologický výskum zistil, že tento hrad s kamennou hradbou na elipsovitom chrbáte kopca vznikol už v prvej polovici 13. storočia. Ako hospodársko-správne a tiež strážne pevnosti rudného bohatstva Štiavnických vrchov postavili v 13. storočí tiež hrad pri Sklených Tepliciach, Sitniansky, Žakýlsky a Breznický hrad. Bohatstvo týchto hradov, resp. ich majiteľov, okrem bežnej feudálnej renty a poplatkov, pozitívne ovplyvňovalo tiež banské podnikanie tak, ako aj v iných banských oblastiach Uhorska i ostatnej Európy. Tiež doterajšie výsledky archeologických výskumov ukázali, že hrady boli zásobované predmetmi dennej potreby z rovnakých zdrojov ako mestá a aj tie isté stavebné hutý sa podieľali na stavbe miest i hradov.

V 13. storočí vznikli i hrady Revište, Šášov a Lupčiansky hrad, ktoré sa od predchádzajúcich odlišujú exponovanou polohou nad údolím Hrona, pozdôž ktorého smerovala jedna z hlavných vnútroštátnych ciest. Mimoriadny význam mal archeologicky skúmaný hrad Šášov, situovaný nad ústím Kremnického potoka do Hrona, iba 15 km od Kremnice. Vznik a pomenovanie hradu Šášov (Saskö, Sachsenstein) dáva väčšina historikov do súvisu so zemou Susolgi alebo Susol, spomínanou už v donačnej listine svätobeňadického opátstva z roku 1075. Hrad postavili začiatkom druhej polovice 13. storočia ako gotickú pevnosť na pretiahnutom chrbáte skalného brala s charakteristickou bergfrietovou dispozíciou - na najvyššom mieste s obytným palácom a na najnižšom mieste nádvorja, z druhej, prístupovej strany, s obrannou vežou. Zvláštnosťou hradu Šášov je vysunutá pevnosť, ktorú postavili pred polovicou 15. storočia a mala iba niekoľkodesaťročné trvanie. Hrad Šášov, podobne ako aj iné hrady, často striedal svojich pánov až do roku 1708, keď ho dobyli cisárski a zbúrali. Začiatkom 18. storočia zanikla tiež väčšina ostatných hradov a dodnes sa zachovali iba v podobe ruín, okrem dodnes stojaceho Lupčianskeho hradu pri Banskej Bystrici.

Literatúra:

ČELKO, M., 1990: Produkcia drahých kovov v Kremnici do konca 16.

- storočia. In: Banské mestá na Slovensku. Žiar nad Hronom, s.110-123.
- HANULIAK, M., 1995: Príspevok k počiatkom stredovekého mesta Banská Štiavnica. In: *Archaeologia historica*, 20, Brno, s.275-284.
- HORÁK, J., 1965: Kremnická mincovňa. Banská Bystrica.
- HOLČÍK, Š., 1974: Stredoveká kachliarska dielňa v Banskej Bystrici. In: *Zborník SNM, História*, 14, s.175-193.
- HOŠŠO, J., 1989: Výsledky historicko-archeologického výskumu mestského hradu v Kremnici. In: *Zborník FFUK, Historica* 39-40. Bratislava, s.249-294.
- HOŠŠO, J., 1989: Archäologische Erforschung der spätromanische Kirche in Kremnické Bane. In: *Zborník FFUK, Musaica* 22. Bratislava, s.177-197.
- HOŠŠO, J., 1996: Archeologický výskum hradu Šášov. In: *Zborník FFUK, Historica* 42. Bratislava, s.7-47.
- JANKOVIČ, V., 1967: O starom meste v Banskej Štiavnici. In: *Zborník SNM, História*, 7, s.73-90.
- LABUDA, J., 1985: Archeologické výskumy na Starom meste a problematika najstaršieho osídlenia Banskej Štiavnice. In: *Zborník SBM*, 12, s.29-45.
- LABUDA, J., 1988: Stredoveké osídlenie Sitna. In: *Stredné Slovensko*, 7. Banská Bystrica, s.269-293.
- LABUDA, J., 1992: Materiálna kultúra z výskumu kammerhofu v Banskej Štiavnici. In: *Slovenská archeológia*, 40, s.135-164.
- LAMOŠ, T., 1969: Vznik a počiatky mesta Kremnice. Bratislava.
- MENCL, V., 1938: Středověká města na Slovensku. Bratislava.
- ORIŠKO, Š., 1984: Kremnica. Bratislava.
- RATKOŠ, P., 1974: Vznik a začiatky banských miest na Slovensku. In: *Historické štúdie*. Bratislava, s.33-58.
- RATKOŠ, P., 1978: Dejiny Žiaru nad Hronom. Žiar nad Hronom.
- SURA, M., 1982: Banská Bystrica. Bratislava

Ján Kačala

Významová a výrazová diferenciácia pomenovaní z hľadiska
gramatickej kategórie životnosti

Životnosť sa v slovenčine, ako aj v iných jazykoch uplatňuje ako lexikálnovýznamová a zároveň ako gramatická kategória. Výrazným odlišujúcim znakom obidvoch kategórií je nielen ich rozsah, ale aj ich abstrakčná úroveň. Pokiaľ ide o rozsah, lexikálnosémantická kategória životnosti/neživotnosti zahŕňa celú slovnú zásobu jazyka, keďže všetky podstatné mená (to značí, že nielen podstatné mená mužského, lež aj ženského a stredného rodu) môžeme členiť na základe lexikálnosémantickej kategórie životnosti/neživotnosti: vznikajú tak dve veľké skupiny zahŕňajúce životné mená, t. j. mená živých bytostí alebo živočíchov, organizmov, medzi ktoré patria mená osôb a zvierat, napr. záhradník, brat, medveď, živočích, tvor, osoba, huslistka, ryba, samica, dievča, húsatko, a neživotné mená ako pomenovania neživých vecí a javov, t. j. hmotných predmetov, látok, abstraktných javov, vlastností, dejov a pod., ako sú: stôl, zásobník, list, hromada, múka, mrkva, kríza, láskavosť, krása, hrdinstvo, príbuzenstvo. Naproti tomu gramatická kategória životnosti sa v slovenčine, ako aj v iných slovenských jazykoch konštituovala iba pri mužských životných menách, pričom to napríklad v spisovnej slovenčine alebo poľštine platí len v jednotnom čísle, kým v množnom čísle sa gramatická životnosť realizuje iba pri mužských osobných menách, t. j. už nie ani pri mužských zvieracích menách; to sú známe rozdiely v skloňovaní typu prekvapiť zlodēja, zazrieť orla, ale v množnom čísle už len prekvapiť zlodějov, no zazrieť orly.

Keď vravíme o rozdielnej abstrakčnej úrovni lexikálnosémantickej a gramatickej kategórie životnosti, máme na mysli nielen spoločnú genézu obidvoch kategórií, lež najmä to, že grama-

tická kategória svojou podstatou je viazaná na oveľa vyššiu úroveň abstrakčnej jazykotvornej práce človeka, ktorá sa prejavuje v konštituovaní gramatickej kategórie ako veľmi všeobecného a abstraktného, ale zároveň vysoko formalizovaného významu viažuceho sa na presne vymedzenú sústavu formálnogramatických prvkov slúžiacich na realizáciu tohto významu. V spisovnej slovenčine sa kategória mužských životných mien viaže na zhodné gramatické prípony v genitíve singuláru aj plurálu: odpútať sa od nepriateľa, zbadať suseda, zbaviť sa súperov, zastaviť študentov, ako aj na zhodné tvary datívu a lokálu singuláru: venovať sa študentovi, hovoriť o študentovi. Naproti tomu kategória neživotných substantív sa v spisovnej slovenčine vyznačuje zhodnými tvarmi nominatívu a akuzatívu singuláru aj plurálu: strom sa zelenie, zaštepíť strom, stromy sa zelenejú, zaštepíť stromy a rovnako aj orly letia a zbadať orly.

Pre povahu gramatickej kategórie životnosti v slovenčine je charakteristické, že sa prejavuje aj v slovných druhoch, ktoré sú s podstatnými menami súvzťažné tým, že ich zastupujú, resp. na ne ukazujú alebo odkazujú (máme na mysli osobné zámená a konkrétne tvarové rozdiely podľa životnosti/neživotnosti v zámene 3. os. on), alebo tým, že s podstatnými menami utvárajú syntagmy, v ktorých sa uplatňuje zhoda podradeného člena s nadradeným: vidím vysokého človeka, ale vidím vysoký strom. A napokon sa žiada spomenúť aj osobitné tvary základných čísloviek od jeden po deväťdesiatdeväť v kongruentnom postavení pri mužských životných substantívach typu jedni žiaci, dvaja vojaci, piati hudobníci (popri päť hudobníkov).

Významová aj výrazová špecifickosť a vyhranenosť gramatickej kategórie životnosti niektorých autorov vedie k tomu, že ju pokladajú nie za súčasť gramatickej kategórie rodu, lež za samo-

statnú gramatickú kategóriu, ktorá dokonca má dosah na štruktúru rodov v slovenčine: "Keďže sa mužský rod rozčleňuje na životný a neživotný, máme vlastne štyri rody: mužský životný, mužský neživotný, ženský a stredný." (Morfológia slovenského jazyka, 1966, s. 52) Tento výsledok s opretím o výklad histórie jestvujúceho stavu konštatuje aj E. Pauliny v monografii o vývine slovenského skloňovania (1990, s. 34): "pôvodný jeden gramatický mužský rod sa rozčlenil na dva gramatické rody: na mužský životný rod a na mužský neživotný rod."

Rozčleňovanie skloňovania maskulín na životné a neživotné spolu s vyrovnávaním pádových koncoviek na jednej strane pre životné a na druhej strane pre neživotné E. Pauliny (c. d., s. 33) pokladá za zreteľný prejav vývinu skloňovania podľa rodov, ktoré, ako je známe, sa stalo - na rozdiel od predchádzajúcej etapy vývinu - základným organizujúcim princípom pri rozčleňovaní podstatných mien. Podľa E. Paulinyho (ibid.) "v niektorých prípadoch sa toto rozčleňovanie ukazovalo už v ostatnej fáze praslovančiny". To značí, že diferenciácia podstatných mien podľa gramatickej kategórie životnosti je veľmi stará a siaha do obdobia, v ktorom sa ešte len začali prejavovať znaky budúcich samostatných slovan-ských jazykov, a teda aj slovenčiny ako národného jazyka Slovákov.

V slovenskej jazykovede sa hľadala aj odpoveď na otázku príčiny rozčlenenia mužských podstatných mien podľa gramatickej kategórie životnosti. F. Miko vo svojej dôkladnej monografii o gramatických kategóriách substantív (1962, s. 45) našiel na ňu lapidárnu odpoveď: "Kategória mužských životných je teda motivovaná potrebami rozlišovania pádov. Táto potreba trvá plne aj dnes." Rozlišovanie pádov v jazykoch nášho typu slúži, pravdaže, syntaxi: keďže životné maskulína pri činnostných predmetových slove-

sách môžu stať nielen v pozícii gramatického a sémantického subjektu, ale rovnako aj objektu (napr. učiteľ pochválil študenta), žiada sa podľa F. Mika (1962, s. 44) "medzi obidvoma pádmi formálny rozdiel. A tak sa v minulosti nahradila stará akuzatívna prípona, homonymná s príponou nom. sg., novou príponou, prevzatou z gen. sg.". Naproti tomu neživotné maskulína nestávajú pri činnostných prechodných slovesách v obidvoch uvedených pozíciách, a tak tu starú homonymiu nom. a akuz. sing. nebolo treba nahrádzať.

Po tejto všeobecnej časti príspevku, v ktorej nám šlo o vymedzenie rozdielu medzi lexikálnosémantickou a gramatickou kategóriou životnosti, ako aj o vystihnutie morfolologickej a syntaktickej podstaty gramatickej kategórie životnosti, sa budeme venovať rozboru významovej a výrazovej diferenciácie všeobecných pomenovaní z hľadiska gramatickej kategórie životnosti. Ide tu o špecifickú problematiku uplatňovania sa gramatickej kategórie podstatných mien v oblasti slovnej zásoby, významového aj tvarového rozlišovania slovnej zásoby a rozmnožovania jej prvkov zviazaných špecifickými sémantickými aj výrazovými vzťahmi. Predmetom našej pozornosti budú dvojice typu lámač - pl. živ. lámači, neživ. lámače, nosič - pl. živ. nosiči, neživ. nosiče, nositeľ - pl. živ. nositelia, neživ. nositele, kríženec - pl. živ. kríženci, neživ. krížence, suchár - pl. neživ. sucháre, živ. suchári, nedorobok - pl. neživ. nedorobky, živ. nedorobkovia atď. Medzi uvedenými príkladmi sú podstatné mená utvorené rozličnými slovotvornými postupmi, resp. na základe rozličných slovotvorných typov, zviazané pevnými sémantickými vzťahmi, ktoré sú podmienené zákonitostami sémantickej derivácie, a spojené rozličnou mierou tvarovej zhody a zároveň tvarových rozdielov. Na základe jestvujúcich významových vzťahov, ku ktorým sa v našom rozbere ešte vrátíme, ako aj charakterizovaných gramatických vzťahov môžeme pomenovania uvede-

ného typu označiť ako gramatické homonymá. Pri tomto označení vychádzame z poznania, že homonymické vzťahy akéhokoľvek druhu medzi pomenovaniami sa konštatujú podľa základného, resp. pomenovacieho tvaru: podľa toho ako lexikálne homonymá hodnotíme dvojice slov typu družba (na svadbe) - družba (družobný vzťah), brániť (obraňovať) - brániť (zarovnávať roľu), správa (zvest') - správa (správny aparát), správny (dobrý, vhodný) - správny (týkajúci sa správy, napr. správny aparát). Ako gramatické homonymá hodnotíme uvedené pomenovania typu nosič, nositeľ, nedorobok a pod. takisto podľa toho, že v základnom tvare sú z hľadiska gramatickej kategórie životnosti homonymné, lebo podoby nosič, nositeľ, nedorobok označujú rovnako živú bytosť ako neživú vec či jav. Povedzme slovo nosič ako životné označuje človeka, ktorý sa zamestnáva nosením, napr. na stanici, kým ako neživotné označuje konštrukciu, predmet, ktorý niečo nesie, drží a pod., napr. nosič rakety. Rozdielne tvary tohto, ako aj iných slov sú podmienené práve rozlíšením týchto pomenovaní podľa gramatickej kategórie životnosti: sú to tvary datívu, akuzatívu a lokálu v jednotnom čísle (3. pád živ. nosičovi, neživ. nosiču, 4. pád živ. nosiča, neživ. nosič, 6. pád živ. nosičovi, neživ. nosiči) a nominatívu a akuzatívu v množnom čísle (1. pád živ. nosiči, neživ. nosiče, 4. pád živ. nosičov, neživ. nosiče). Vymenované členy paradigmy životnej a neživotnej podoby teda už nie sú tvarovo homonymné.

Pri uvedených a ďalších podobných pomenovaniach sa v duchu našej jazykovednej koncepcie nehovorí o lexikálnych homonymách, keďže pri týchto pomenovaniach ide o významovo úzko zviazané podoby podľa gramatickej kategórie životnosti, pričom táto významová zviazanosť je daná jednak vzťahom sémantickej derivácie jestvujúcim medzi obidvoma gramatickými homonymami a jednak zreteľne uvedomovaným derivačným vzťahom medzi skúmanými podstatnými mena-

mi a ich slovotvorným východiskom, t. j. najčastejšie slovesom, v zriedkavejších prípadoch aj prídavným menom.

Rozhodujúce pre konštatovanie homonymického vzťahu medzi ro-
zoberanými gramatickými homonymami sú spomínané úzke sémantické
vzťahy. Práve ony - vedno so spomínanou homonymitou podľa grama-
tickej kategórie životnosti - viedli autorov Krátkeho slovníka
slovenského jazyka (1. vyd. 1987, 2. vyd. 1989, 3., opravené a do-
plnené vyd. 1997) k tomu, aby gramatické homonymá tohto typu spracovali v spoločnej heslovej stati: v takejto stati sa teda "zdru-
žujú" rovnaké pomenovania diferencované sémantickými prvkami člo-
vek - stroj, človek - vec, človek - jav a pod. a najmä gramatickou
kategóriou životnosti. Takýto spôsob spracovania zároveň rešpektu-
je aj smerovanie sémantickej derivácie, keďže na prvom mieste sa
uvádza podoba predpokladaná ako pôvodná a na druhom mieste podo-
ba utvorená sémantickou deriváciou. Oveľa častejši je smer séman-
tickej derivácie od životných pomenovaní k neživotným ako naopak
od neživotných pomenovaní k životným. Takýto stav je úplne priro-
dzený a potvrdzuje ho aj spôsob utvorenia pomenovaní so vzťahom
gramatickej homonymie na základe kategórie životnosti: napospol
tu totiž ide o pomenovania živých bytostí, najmä osôb, a svedčia o
tom aj slovotvorné prípony, ktorými sú tieto pomenovania utvorené.
Ide o prípony s činiteľským významom, ako sú -č, -teľ, -ec, -ár,
-áň, -áč, -úň, -ca, -an, -or (porov. napr. výrazy čistič, drvič,
dekódovač, formovač, hľadač, hôbič, chytač, hnetač, kódovač, lá-
mač, lapač, leštič, merač, miesič, miešač, nakladač, napínač, na-
víjač, nosič, prekladač, rozpúšťač, rozsievač, sliedič, sekáč,
sušič, spriadač, triedič, umývač, viazač, vodič, vykladač, zapi-
sovač, zarovnávač, zbierač; činiteľ, čitateľ, nositeľ, rozširova-
teľ; bežec, jazdec, jedinec, kríženec, miešanec; stopár, rybár;
starigáň, krpáň, chlpaň i chlpač, fuzáň i fuzáč; behúň; škodca;

skokan; informátor, tabelátor, korektor, simulátor). Ako potvrdzuje i J. Kurylowicz (1968, s. 18) na poľskom jazykovom materiáli, prípony činiteľských mien ako poľské -acz sa prenášajú na nástroje (autor uvádza príklady pogrzebacz, siekacz). Pritom tendenciu zosobňovať mená prostredníctvom prenesenia prípon alebo koncoviek z osobných podstatných mien na neživotné J. Kurylowicz pokladá za zjav veľmi rozšírený a prináša naň príklady aj z viacerých iných európskych jazykov.

Ako sme už naznačili, opačný smer sémantickej derivácie, t. j. od neživotnej podoby k životnej, je podstatne zriedkavejší a to takisto potvrdzuje našu tézu, že podstatné mená patriace do skupiny gramatických homoným sú primárne životné podstatné mená a na ich pozadí nastáva významová aj výrazová diferenciácia podľa gramatickej kategórie životnosti. Uvedený opačný smer sémantickej diferenciácie možno pozorovať napríklad v týchto substantívach: rozprašovač, svalovec, suchár, škodca, nedorastok, nedorobok, panák, manipulátor, tenor, barytón, parazit, rapel, štupeľ, štopeľ, špunt, fenomén, rikša. Z príkladov vidno, že popri slovotvorne zreteľných prípadoch máme tu do činenia aj s výrazmi napospol prevzatými z iných jazykov, pri ktorých slovotvornú štruktúru nemožno určovať. Do skupiny prevzatých slov, pri ktorých badáme diferenciáciu podľa gramatickej kategórie životnosti, zaraďujeme tieto ďalšie príklady (v ktorých sa v slovníkoch predpokladá smer sémantickej derivácie od životnej podoby k neživotnej): albín, anonym, civil, gigant, koral, mixér, radikál, robot, veterán.

Sémantické vzťahy medzi skúmanými gramatickými homonymami sú najčastejšie takéto: 1. človek - stroj, príp. zariadenie či mechanizmus (táto skupina je najpočetnejšia, vysoko prekračuje všetky ostatné skupiny a v istom zmysle ju možno pokladať za reprezentanta tohto typu gramatických homoným; patria sem príklady: čís-

tič, dekodovač, drvič, formovač, hnetač, hľadač, hõbič, kódovač, lámač, lapač, leštič, miesič, miešač, mixér, moderátor, prekldač, robot, rozsievač, stopár, sušič, triedič, umývač, veterán, vykladač, zberač); 2. s prvou skupinou voľne súvisí menej početná skupina založená na vzťahu človek - nástroj, prostriedok, príp. látka: chytač, ozdobovač, rozpúšťač, sekáč, vodič, zachytávač; 3. relatívne početná je skupina zakladajúca sa na vzťahu človek - zviera, resp. živočích, drobný organizmus a pod.: albín, bacilonosič, fuzáč, fuzáň, chlpáč, chlpan, jedinec, kríženec, leňoch, príživník, požierač, rozširovateľ, rybár, sľedič, spriadač, starigán); 4. vzťah človek - vec, objekt v užšom zmysle slova tvorí náplň predposlednej skupiny substantív zviazaných vzťahom gramatickej homonymie na základe gramatickej kategórie životnosti; patria sem podstatné mená ako anonym, behúň, bežec, gigant, informátor, jazdec, krpec, nosič, spravodajca, štartér; 5. napokon uvádzame skupinu substantív spojených vzťahom človek - jav; zaraďujeme sem slová ako duch, fifik, činiteľ, čitateľ, člen, nositeľ, radikál.

Sila antropocentrického princípu v systéme a fungovaní jazyka sa prejavuje nielen v tom, že vo väčšine prípadov gramatických homoným podľa gramatickej kategórie životnosti životné a najmä osobné mená predstavujú východisko sémantickej derivácie v smere človek - stroj, človek - nástroj, človek - zviera, človek - vec a človek - jav, lež aj v tom, že v druhej skupine podstatných mien tohto typu sa smer sémantickej derivácie ku kategórii životnosti vracia. V podstate všetky podstatné mená diferencované na základe gramatickej kategórie životnosti, pri ktorých sémantická derivácia vychádza z neživotného maskulína, sa vracajú ku kategórii životných osobných mien. Dosvedčujú to dvojice zviazané vzťahom typu vec - človek, napr. nedorastok, nedorobok, panák, rikša, su-

chár, štupeľ, štopeľ, špunt, ale aj vzťahom typu jav - človek, napr. barytón, fenomén, rapeľ, smrad, tenor, ďalej vzťahom typu stroj, prípadne prístroj - človek, napr. manipulátor, rozprašovač, a napokon aj vzťahom živočích, prípadne organizmus - človek, napr. parazit, svalovec.

Doteraz uvádzané príklady vo svojom súhrne predstavujú jadro opisovaného javu v slovnej zásobe nášho jazyka. Tým naznačujeme, že toto jadro vonkoncom nie je osihotené a že daný jav má aj svoju okrajovú alebo periférnu zložku. Tú podľa našej mienky tvoria také pomenovania, ktoré podľa dnešného stavu poznania slovnej zásoby nemožno označiť za plnohodnotné gramatické homonymá v tom zmysle, ako sme ich vymedzili v našej stati. Zaraďujeme sem tri skupiny pomenovaní: 1. ide o prípady, ktoré sa lexikologicky a lexikograficky hodnotia ako polysémické, t. j. viacvýznamové: také je napr. slovo križiak s významami a/ člen stredovekých vojnových zborov so znamením kríža a b/ pavúk so znakom v podobe kríža na tele. Tu polysémia bráni, aby sme vzájomný vzťah týchto a takýchto dvoch lexií hodnotili ako homonymický; 2. prípady, v ktorých tvarová diferenciácia nateraz nie je podopretá významovou, to značí, že tu ešte nevznikli dve gramaticky homonymné jednotky, ako ani dva samostané významy jednej lexikálnej jednotky; možno to ilustrovať povedzme na substantíve hrubokožec s významom "tvor s hrubou kožou" a s tvarmi hrubokožce v nom. a akuz. pl., ktoré sa v prenesenom pejoratívnom význame používa aj na označenie človeka a vtedy má tvary podľa životných substantív (napr. nom. pl. hrubokožci, akuz. pl. hrubokožcov); 3. napokon v tejto súvislosti môžeme uviesť prípady, ktoré sa v súčasnom jazyku javia ako potenciálne gramatické homonymá podľa kategórie životnosti; také sú napr. substantíva talent v prenesenom význame "talentovaný človek" alebo sprievodca vo význame "informačná príručka" (sprievod-

ca po Bratislave): pri týchto substantívach v súčasnosti ešte chýbajú pozitívne morfológické znaky na odlíšenie od východiskovej neživotnej či životnej formy.

Uvedené príklady jednoznačne ukazujú, že medzi kategóriami životných a neživotných maskulín je živý pohyb, ktorý nielen podporuje skutočnosť jestvovania týchto dvoch kategórií pomenovaní v slovnej zásobe súčasnej spisovnej slovenčiny, lež aj tieto dve kategórie mužských substantív navzájom tvarovo odlišuje či diferencuje. Tento pohyb prejavujúci sa významovou a výrazovou diferenciáciou životných a neživotných mužských substantív je podmienený pomenúvacími potrebami, tým, že vzniká potreba pomenúvať nové predmety a javy skutočnosti sémanticky, slovotvorne aj výrazovo jednoznačnými a zreteľnými výrazmi, ktoré zároveň jednak signalizujú ich vzájomnú sémantickú a výrazovú zviazanosť, ale zároveň sú vystrojené na vyjadrenie rozdielu v gramatickej kategórii životnosti týchto výrazov, a to najmä v tých tvaroch, ktoré sú najdôležitejšie z hľadiska plnenia príslušných syntaktických funkcií, t. j. v tvaroch akuz. a dat. sing. a nom. a akuz. pl.

Svojou podstatou je proces významovej a výrazovej diferenciácie pomenovaní podľa gramatickej kategórie životnosti dialekticky protirečivý, keďže na jednej strane v ňom ide o odlišovanie formy, resp. časti foriem v paradigme, no na druhej strane tu pred sebou máme tendenciu harmonizovať (rozdielny) význam a výraz. A práve táto tendencia nachodí svoj výraz v rozdielnych tvaroch datívu, akuzatívu a lokálu singuláru, ako aj nominatívu a akuzatívu plurálu pri pomenovaniach zviazaných a zároveň odlišených gramatickou kategóriou životnosti. Proces významovej a výrazovej diferenciácie mužských substantív podľa gramatickej kategórie životnosti sa ukazuje ako výrazná súčasť dynamických pohybov v slovnej zásobe súčasnej spisovnej slovenčiny. Prispieva k tomu, že spi-

sovnú slovenčinu vnímame ako životaschopný jazyk, ktorý živo reaguje na vyjadrovacie potreby svojich používateľov. Za osobitne dôležitú črtu tohto významovo aj výrazovo diferenciačného procesu pokladáme to, že odlišovaním tvarov ako členov paradigmy príslušných pomenovaní prispieva k dosahovaniu vyššej úrovne harmonizácie významu a výrazu lexikálnych jednotiek.

Bibliografia

Krátky slovník slovenského jazyka. Red. J. Kačala - M. Pisárčiková. Bratislava, VEDA, vydavateľstvo SAV 1987 (2. vyd. 1989). 592 s.

KURYLOWICZ, J.: O rozwoju kategorii gramatycznych. Kraków, Polska akademia nauk - Oddzial w Krakowie 1968. 31 s.

MIKO, F.: Rod, číslo a pád podstatných mien. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1962. 256 s.

Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1966. 896 s.

PAULINY, E.: Vývin slovenskej deklinácie. Rukopis upravil a doplnil P. Žigo. Bratislava, VEDA, vydavateľstvo SAV 1990. 270 s.

Slovensko a automobil v druhom storočí

Slovenská technická univerzita
e-mail: lesinsky@dekan.sjf.stuba.sk

Súhrn: *Mobilita obyvateľov Zeme sa od roku 1800 (pričinením automobilov od roku 1900) zvýšila 1500 - krát. Do roku 2010 sa zvýši počet cestných motorových vozidiel a ich spotreba paliva asi o 50%. V Európe na Západ od Slovenska asi o 30%, na Slovensku o 60% a na Východ od Slovenska o 90%. Legislatívne opatrenia a technické riešenia s ohľadom na životné prostredie, bezpečnosť premávky a zníženie energetickej náročnosti prepravy tovaru a ľudí prinesú podstatný pokrok v pohyblivosti hmoty a ľudí, ale aj v zlepšení kvality vzduchu. V príspevku budú uvedené výhody a nevýhody rozšírenia automobilového parku na Slovensku.*

Súčasný stav

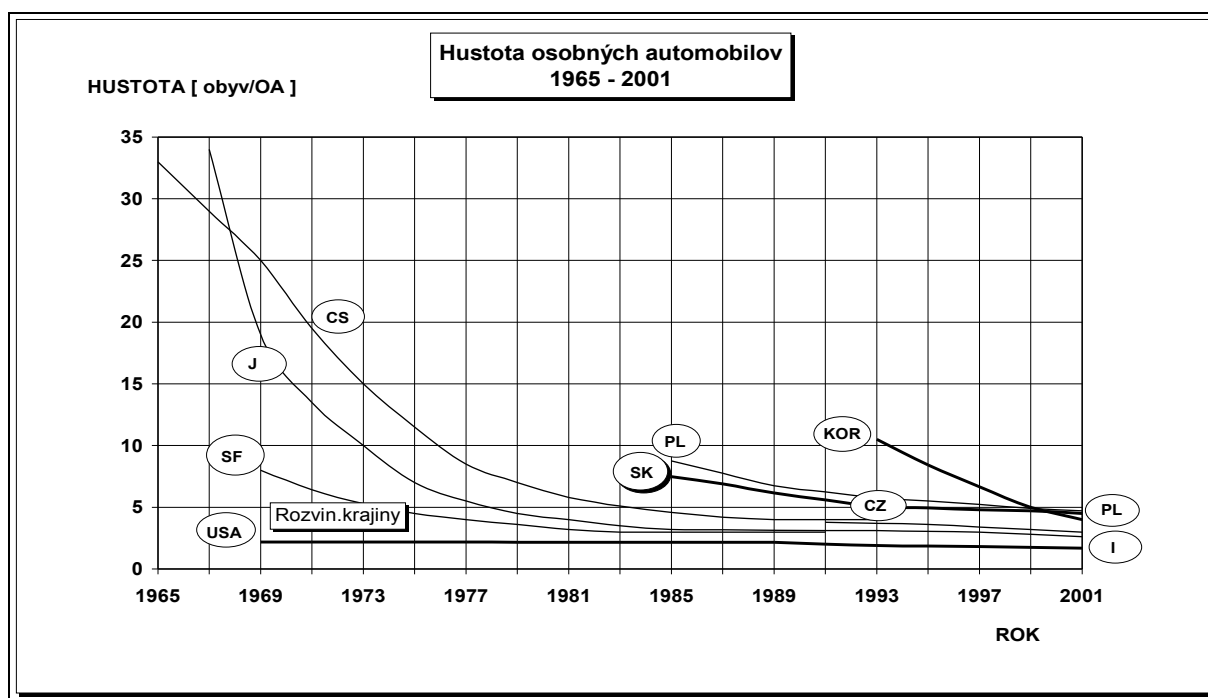
Celkový počet osobných a úžitkových automobilov (OA a ÚA) na svete je 680 mil. ks (Slovensko 1,2 mil.). Automobilový priemysel (AP) znamená 10 % svetového priemyslu. Podporuje v každej zúčastnenej krajine technický rozvoj, rozvoj noriem, vývoj trhu, slobodu v osobnej mobilite, veľké počty pracovných príležitostí, ovplyvňuje moderné metódy riadenia, nové metalurgie, technológie, materiály...Do roku 2010 v Severnej Amerike pribudne 25%, v Západnej Európe 33% a v ostatnom svete 90% k dnešnému počtu vozidiel. Napriek tomu z dôvodov sprísňujúcich sa noriem a znižovania emisií jednotlivých pohonov v EÚ klesne množstvo emisií automobilov o 40% (v Severnej Amerike narastie o 6%, v ostatnom svete poklesne o 33%), zmení sa štruktúra využívaných palív (benzín +33%, nafta +65%). Pribúdať budú vyradené automobily - v Európe v roku 2000 to bude 12 mil. ks (Slovensko t.č. 40 000, v roku 2000 - 60 000, v roku 2010 už 120 000 vyradených osobných áut). **Prečo ho teda chceme ? Prečo chceme výraznejšie automobilizovať i našu krajinu?**

Automobil je nositeľom energetickej hodnoty (pri priemernej spotrebe 7 l/100 km a prejazde 15 000 km spotrebuje 37 GJ energie, čo je téměř tretina z celkovej priemernej ročnej spotreby na jedného Európana), ekologickej hodnoty (často sú zdôrazňované najmä spotreba energie a materiálov na jeho výrobu, produkcia výfukových plynov a hluku počas jeho prevádzky a kopenie áut (nielen) na skládkach po ich „dožití“), ekonomickej hodnoty (vyjadrenou napríklad 3-mesačnou až niekoľko-ročnou prácou priemerného pracovníka v rozvinutej krajine, resp. prínosom každého 6-teho pracovného miesta a až 25%-tami daní pre štát v krajine s rozvinutým AP) a

evolučnej hodnoty (od roku 1800 narástla aj vďaka automobilom priemerná denná prepravná vzdialenosť človeka na Zemi z 30 m na 36 km ! [L7]), ktorá sa dá vyjadriť aj pozitívnym vplyvom na rozvoj najmä prírodných a technických vied.

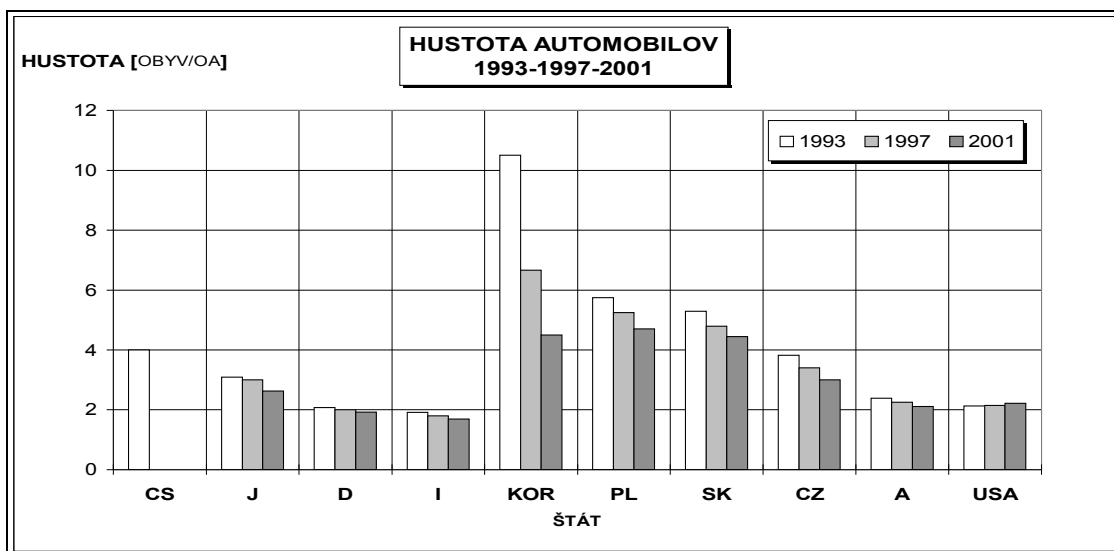
Na Slovensku má automobil podobné miesto, vlastnosti a rovnakú rolu. Len sme sa na jeho rozvoji a výrobe podieľali často sprostredkované a na využívaní zväčša služobne alebo „ako luxus“. Aj preto zaostávame v automobilizácii hlavne v hustote automobilov, službách pre motoristov, kvalite ciest, solventnosti obyvateľstva, atď. Možno je ťažké odhadnúť, čo je najväčším vinníkom súčasného stavu, čo sme zameškali, kde začať skôr, ale zhodnotiť ho môžeme aj takto...

Obr. 1 dokumentuje, že automobilizácia u nás bola brzdená hlavne v rokoch 1965 až 1980. Neodpovedala napredovaniu priemyselných krajín sveta, medzi ktoré sme sa zaraďovali a stále sa počítame. **Obr.2** „zaostruje“ na možnosť porovnať trend v niektorých krajinách. Môžeme prijať tvrdenie, že pomalú automobilizáciu spôsobila nedostatočná starostlivosť o rozvoj slobodného pohybu obyvateľov. Ekonomický rozvoj, cieľavedomá činnosť a jej prínosy si vyžadujú obrat v tejto aktivite.

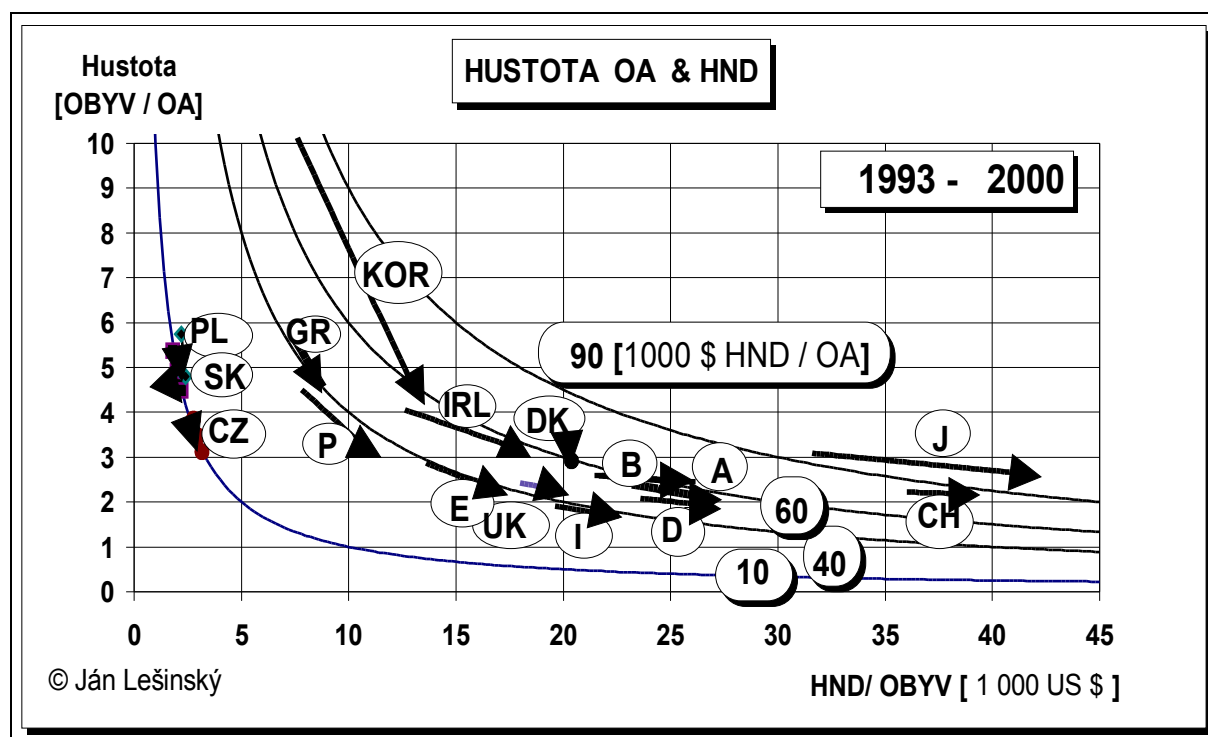
Obr.1.: Trend v automobilizácii sveta - hustota automobilov - 1965 - 2001

Z porovnaní s krajinami s podobným profilom sa zdá, že sa nemôžeme sťažovať na nedostatok ciest (v ich hustote na 1000 obyvateľov - „HC“ - sme na porovnateľnej úrovni - SR má HC=13km/1000 obyv., Rakúsko má HC=14km/1000 obyv., Nemecko má HC=8km/1000 obyv.). Máme však zlý stav ciest z hľadiska ich kvality (diaľnic a rýchlych ciest máme len málo nad 200 km, to je HD=0,04 km/1000 obyv., Rakúsko má HD=0,18 a Nemecko HD=0,14 km/1000 obyv.). Aj očakávaný nárast dopravy Sever-Juh a Západ - Východ si vyžaduje urýchlenie rozpracovaných a doplnenie ďalších stavieb podporujúcich automobilizáciu.

Obr. 2.: Hustota automobilov -výber - 1993 - 1997 - 2001

Veľká väčšina odborných i neodborných, technických aj spoločenských diskusií sa v priemyselne rozvinutom svete nezaobera otázkou **ČI mať auto**, ale **AKÉ** mať auto, na aký účel, za akú cenu, akej značky, kedy, ... Okrem USA, kde dochádza pod vplyvom viacerých faktorov už k znižovaniu hustoty automobilov, vo väčšine sveta je „nenasýtenosť“, obyvateľstvo chce viac ako môže. Len hospodárska situácia jednotlivca, rodiny a štátu určujú, kedy ktorá krajina „priskočí“ k tým, ktorí majú vhodnú hustotu (teda 2-3 obyv./OA). Výrazne to potvrdzuje analýza diagramu na Obr. 3, detaily v [L1], [L9].

Obr.3.: Ekonomický rozvoj a hustota automobilov * trend * 1993 - 2000

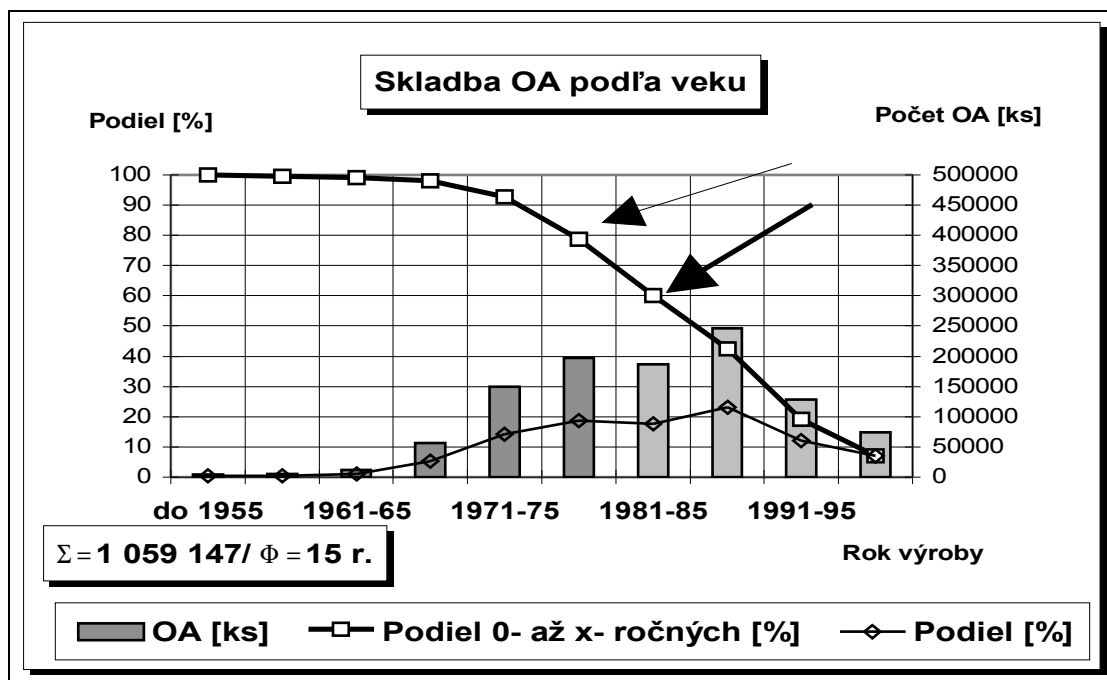
Z hľadiska dnešnej témy by som ešte dodal:

- krajiny, ktoré majú rýchlejšie prírastky HND ako zvyšujú počet OA blížia sa k pásmu drahších modelov, sú teda prístupné „zdražovaniu automobilov aj z dôvodov úprav pre zníženie záťaže životného prostredia a šetrenia zdrojov“ - napr. Írsko, Belgicko, Japonsko, Švajčiarsko, USA, Francúzsko,

- krajiny, kde je hlad po autách a sú vytvorené kapitálové predpoklady, sa v priemere blížia k lacnejším autám - Kórea, Dánsko, Veľká Británia,

- väčšina ostatných krajín ostáva v rámci pásma a zvyšovanie hustoty zabezpečujú bez zmeny kvality automobilového parku: a) Poľsko, Slovensko, Česká republika, Portugalsko - ostávajú pri lacnejších autách (nové menšie, aj ojazdené väčšie), b) Španielsko, Grécko, Rakúsko, Fínsko v priemere pri stredne drahých a c) Nemecko, Švajčiarsko, Japonsko - jazdia v luxusnejších, často inovovaných autách, s nízkym priemerným vekom populácie áut.

Automobilizácia každej krajiny pri „svetovosti“ cien tohto najpopulárnejšieho stroja 20. storočia je závislá od solventnosti obyvateľstva. **Tú môžeme zvýšiť** primeraným ocením kvalitatnej práce. Obrovské rozdiely v príjmoch k cene automobilu a paliva spôsobujú **prirodzenú hať** zvýšeniu mobility. Veď napr. v USA na nové auto a palivo na najazdenie 100 000 km treba priemerných 7,5 mesačných plátov, v Japonsku 8, vo Francúzsku 12, ale na Slovensku 55, a v Rusku 60. Na tom závisí aj priemerný vek parku. **Obr.4** dokumentuje stav parku OA na Slovensku.

Obr.4.: Štruktúra OA na Slovensku podľa roku výroby - park - 1996

Východiská a ciele

Ak prijmem, že urýchlenie automobilizácie na Slovensku je potrebné, lebo veríme, že auto najbližších 50 rokov bude a pozitívne vplyvy automobilizácie podstatne prevažujú nad negatívami [L2], [L3], potom je dôležité sa rozhodnúť. ČO, KEDY, AKO, KDE urobiť, vyrobiť, nakúpiť, predať a zorganizovať, aby **preferencie** našej skupiny odborníkov a verejnosti ovplyvnili ostatné, a umožnili dotknutým (pokiaľ chcú) konať.

Slovensko z hľadiska automobilizmu musí riešiť súbežne:
--

A) zvyšovanie počtu OA a ich skvalitňovanie,B) účelné využitie materiálov starých áut (recycling),C) výstavbu infraštruktúry pre automobilizáciu

Automobil a jeho pohon prináša do svojho prostredia nové vzťahy človeka - technického diela - a prírody, ktoré sa dajú zhrnúť do piatich dôležitých oblastí: 1) zaberanie pôdy, 2) dopravné nehody, 3) zaťaženie hlukom, 4) spotrebu energie a materiálov a 5) výfukové plyny. Ako iste každý technik vie posúdiť, tieto vlastnosti sú úmerne väčšie **staršej a zlej technike**, v tomto prípade kvalite automobilu. **Ale**

a) autá nové majú a ešte budú mať výraznejšie prednosti, s minimalizovaným vplyvom na životné prostredie v týchto piatich oblastiach,

b) autá staré po účelnom recyklovaní podstatne znížia negatívne vplyvy v týchto piatich faktoroch (svojou neexistenciou),

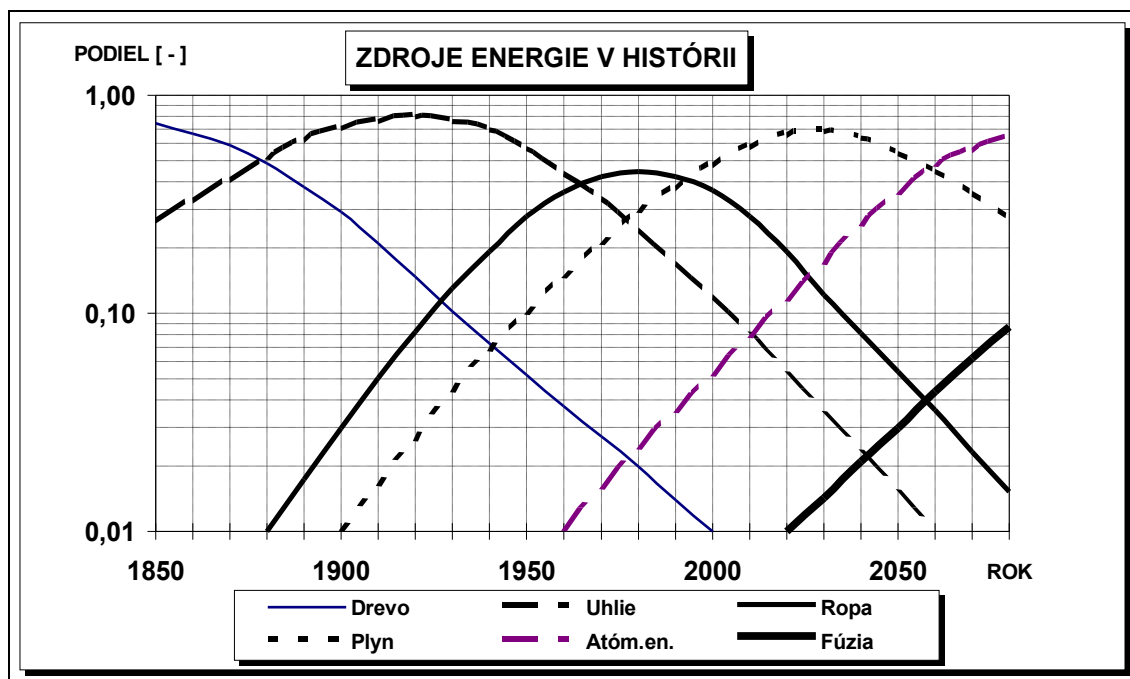
c) znížená hmotnosť nových automobilov podstatne znižuje spotrebu paliva, čo umožní zvýšenie počtu automobilov bez väčšieho čerpania zásob (zníženie hmotnosti o 100 kg znamená nižšiu spotrebu o 0.4 až 0.7 litra / 100 km),

d) prijatie princípu reciprocity - teda rozsiahlejšej výroby skupín a podskupín (veď Švajčiari vyrobili v roku 1991 pre finalistov mimo takýchto výrobkov za 2,1 miliardy SF), sa výrazne môže zvýšiť solventnosť obyvateľstva, a

e) tým bude podstatne menší tlak na riešenie (už aj tak zaostáva) verejnej dopravy a aj dôsledkov z nezamestnanosti obyvateľstva.

Svetové zásoby súčasných pohonných hmôt - [L3], [L8] - najmenej na 50 rokov umožnia udržať spôsob života (včítane slobody pohybu) na súčasnej úrovni pre stále sa zväčšujúci počet obyvateľov Zeme, pričom sa predpokladá ročné zvýšenie spotreby pre dopravu z 1,7 miliardy ton (1,3 miliardy pohltí cestná) o 50 %. Primárne zdroje energie - **Obor.5** - časom zmenia druh primárneho nosiča aj v spaľovacom motore. Bude to v nejakej forme vodík (priamo spaľovaný, resp. v

palivovom článku). Pre krajiny, ktoré prešli etapou industrializácie by bolo nerozumné nepodieľať sa na tejto významnej, hodnoty produkujúcej, činnosti ľudstva.

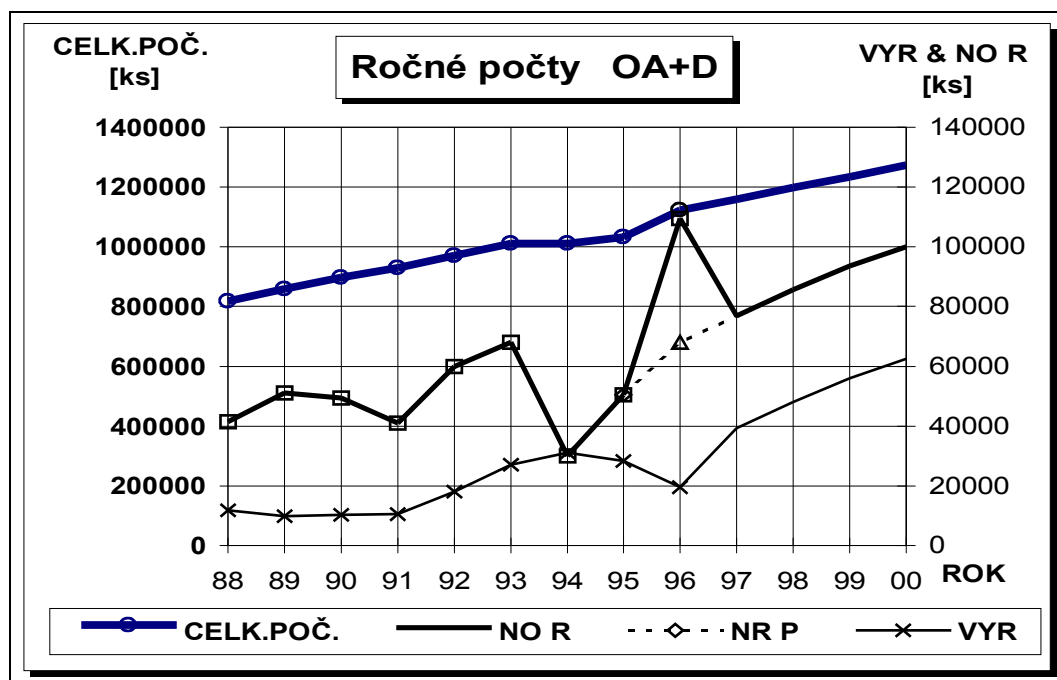
Obr. 5.: História zdrojov energie vo svete

Čo už máme: V podstatných kritériách pre ekonomický rozvoj väčšinu predpokladov Slovensko spĺňa - 10 % obyvateľstva má vysokoškolské vzdelanie, viac ako polovica z nich študovala prírodné a technické vedy, máme viac ako 100-ročnú tradíciu v priemyselnej (aj špičkovej) výrobe; SR má veľmi výhodnú štruktúru zdrojov základných materiálov práve pre automobilovú techniku - priemysel spracovávajúci ropu, metalurgický priemysel, hliník, ferozliatiny, plasty. Zmena si vyžaduje širšiu mobilizáciu zdrojov - ľudí aj priemyslu a zmenu v prioritách rozvoja Slovenska.

Obr.6. poukazuje na nevyvážený rozvoj prostriedkov cestnej individuálnej osobnej dopravy u nás v tomto desaťročí, kde väčšinu výkyvov majú na svedomí neprirodzené zásahy do vhodného rozvoja v tejto oblasti. Uvádzam aj predpokladaný rozsah nových registrácií a vyradovania starej techniky, ktorá v konkurencii hlavne v meste - jednotlivci v OA, skupiny v autobusoch, atď. - bude podstatne ovplyvnená už v blízkej budúcnosti. Táto skupina vozidiel je najpálčivejšou zo všetkých hľadísk sledovanej problematiky. Súčasné progresívne riešenia podstatnej úspory palív a podstatného zníženia emisií síce umožňujú oproti roku 1970 zníženie emisií o 98%, ale cena týchto a ďalších (pripravovaných) riešení (podstatné zníženie hmotnosti - náhradou materiálov a „upresňovaním“ i detailov) je pre výrobcu (vývoj, nové technológie) aj pre zákazníka dosť vysoká. I preto v posledných 15 rokoch vzrástla cena OA vo svete o 20 až 40% a pre nás aj cena autobusov o 200 -1000%.

Palivá - spotreba energie je jedným z kritérií „na čo máme“ [L4]. Priemerný Európan míňa ročne tretinu energie na vykurovanie bytu (eq. asi 20 l paliva/m²), tretinu na pohon auta a tretinou sa podieľa na energii pre priemyselnú výrobu a

služby. Čerpanie energie pre autá je možné podstatne znížiť zmenou pohonu, veď o 30% vyššia efektívnosť vznetrových motorov (VM) je jasným návodom na možnosti zvýšenia hustoty automobilov bez podstatného zvýšenia spotreby paliva. V Európe sú krajiny s 8% až 50% podielom vozidiel s VM na trhu, my máme (aj medzi novými) 2%. V Európe súčasný vývoj aj z dôvodov zlepšenia vlastností nafty smeruje k jej širšiemu používaniu v rozhodujúcej miere z hľadiska šetrenia zdrojov (vyššia efektívnosť) a znižovania produkcie CO₂. Predpokladáme, že v roku 2000 bude podiel osobných automobilov s VM 25%. To prispeje v Európe k podstatnému zníženiu priemernej spotreby paliva v OA z dnešných 8 litrov/100 km.

Obr.6.: Ročné počty OA a dodávkových automobilov na Slovensku - trend (NO R - novoregistrované A, NR P - predpoklad NO R, VYR - vyradené z evidencie)

Alternatívne palivá a pohony - sú neustále predmetom skúmania popri preformulovaní klasických palív benzínu a nafty. V súčasnosti môžeme konštatovať, že pre individuálny automobilizmus

- sú klasické palivá z **energetického hľadiska** stále vo veľkej výhodnosti,
- z **ekologického hľadiska** sú plyny (CNG, resp. LNG a LPG) využiteľné „čistejšie“ palivá, no pre hromadné použitie sú vhodné ako palivá pre mestskú prevádzku. Napr. v roku 1995 bolo už dosiahnuté využitie 10 miliónov ton LPG,
- dimethyl-eter (DME) CH₃OCH₃ je potenciálna náhrada tekutých palív pre naftové motory, je však potrebné ešte veľa preskúmať na jeho plné nasadenie,
- skúsenosti hlavne Brazílie z používania čistých alkoholov hovoria o podstatných optimalizačných zásahoch do motorov, ani iné prísady (MTBE, ETBE) do benzínov nie sú riešením využívania skupiny biopalív vo veľkých objemoch,

- vodík **je** najväčším očakávaním čistého energetického nosiča pre spaľovacie motory, bez produkcie nebezpečných emisií, ale jeho „produkcia“ a uskladnenie v automobile ešte čaká na riešiteľa,

- principiálne zameniť pohon za pohon „čistým“ zdrojom - elektromobilom nie je tiež alternatívou, ani čistou, ani energeticky a materiálovo podstatne výhodnejšou [L4], [L8], [L9]..

RECYCLING - vidíme ako jeden z hlavných zdrojov zlepšenia životného prostredia, zníženia energetickej náročnosti výroby surovín u nás, poskytnutia pracovných príležitostí a domácich zdrojov u nás vôbec. Veď ak priemerný automobil váži 1200 kg, pri jeho výrobe je odpad 500 kg, počas aktívneho života odpad 500 kg a spotreba viac ako 20 ton palív a po aktívnom živote asi 250 kg je nevyužitelný odpad (u nás ešte podstatne viacej), ale temer 1000 kg z každého starého automobilu aj potrebných (už raz dovezených) zdrojov materiálov. Konštruktéri i manažéri vo svete automobilov sa veľmi usilujú, aby sa aj táto „výroba“ - spracovanie automobilov - stala zaujímavou „výrobou“.

Dnes je možné spracovať úplnú stratégiu možností zníženia produkcie CO₂ cestnými dopravnými prostriedkami so spaľovacími motormi, ktorá pre nás prinesie v procese automobilizácie aj potrebu zvládnuť ďalšie činnosti - v oblasti netechnických opatrení hlavne recycling a podporu verejnej dopravy a v oblasti technických opatrení - údržba, vyššia úroveň jazdy, prechod na palivá neobsahujúce uhlík...

Na Slovensku máme 1,2 mil. osobných a dodávkových áut, od roku 1993 vyradujeme priemerne 3,5% osobných a dodávkových vozidiel... Tempo „odpisovania“ je však pomalé, v súčasnom autoparku je 40 % vozidiel starších ako 15 rokov ! Ak predpokladáme do roku 2000 dosiahnutie hustoty (počet obyvateľov /počet osobných automobilov) z terajších 5,29 na 4,5, znamená to zväčšenie počtu vozidiel o 20%, ale i nárast absolútneho počtu vyradených automobilov (môžeme predpokladať 5 % čo by znamenalo 60 000 / rok)! Ak v ďalších (20-tich ?) rokoch budeme dobíhať priemyselné európske štáty v hustote automobilov na 2,5 až 2 (možno optimum), počet vyradených áut **ročne** presiahne 150 000 osobných a primerané množstvo dodávkových a ďalších vozidiel (osobné činia na Slovensku t.č. 61 % cestných motorových vozidiel), na čo sa už teraz treba pripraviť!

Na Slovensku je, podobne ako inde na svete, nerovnomerné teritoriálne rozdelenie vozidiel - na Západnom Slovensku jazdí 45 %, na Strednom 28 % a na Východnom Slovensku 27 % OA, to prináša nebezpečie miestneho zväčšenia negatívnych účinkov emisií. Z dôvodov minulej stratégie máme aj nevhodnú výkonovú zostavu vozidiel (menšia bezpečnosť v prevádzke, nehodovosť) - 86 % vozidiel má zdvihový objem do 1400 cm³... I tento problém by urýchlenie inovácie riešilo.

A teda aké **ciele by sme mali mať** ? Zvýšiť do roku 2015 o 100 % hustotu automobilov (teda zo 200 na 400 OA / 1000 obyvateľov), pri znížení znečistenia

ovzdušia, s účinnou a výkonnou organizáciou recyclingu a pri priemernej spotrebe paliva na úrovni stavu techniky.

Závery

Za hlavné tri úlohy odborníci vo FISITE (svetová federácia národných organizácií automobilových inžinierov a technikov, za SR je členom SAITS) považujú - bezpečnosť, efektívnosť a recycling, [L2]. Pre Slovensko, ktoré nemá možnosť konkurencieschopnú výrobu OA+D zaviesť, je najväčšou šancou prvé dve úlohy riešiť INOVÁCIU AUTOMOBILOVÉHO PARKU NÁKUPOM a na úrovni organizovať RECYCLING. **Každé dva vyradené staré automobily** umožnia bez nárastu spotreby pohyb **trom novým**, podstatne bezpečnejším a životnému prostrediu menej ubližujúcim ! K tomu však Slovensko bude potrebovať pribúdanie solventných obyvateľov.

Aj keď je zložité analyzovať všetky stránky významu prepojenia osobných a nákladných vozidiel, motorov, dopravy a hospodárenia s palivami s rozvojom krajiny, dá sa určiť čo je dôležité dnes a robiť hneď:

a) zákonnými opatreniami (dovozná prirážka, clo) umožniť teraz menej solventnému obyvateľstvu zvýšenie hustoty počtu automobilov individuálnej dopravy,

b) centrálnie podporovať systém verejnej dopravy,

c) rozširovať prepojenie slovenských firiem na výrobu dielcov a príslušenstva vozidiel s veľkými výrobcami, ktorí rok 2000 prežijú [L5],

d) rozpracovať a realizovať systém recyclingu (zákony pre podnikateľské aktivity, fondy aj štátnu objednávku) aspoň v oblasti už vyradených automobilov (dnes je to ročne asi 40 000, ale pri vyššom tempe inovácie to bude 100 000 až 200 000 za rok),

e) sústavne pracovať na skvalitňovaní palív (pre staré i nové autá),

f) pracovať na účelnej sieti ciest (diaľnice sú len asi 3 promile našich ciest), čerpacích staníc a autoservisov, aby spolu s rýchlejšou železnicou slovenské územie zvládlo prepojenie autostrády a aquastrády v smere Západ - Východ i Sever - Juh,

g) udržať vedeckovýskumnú základňu a školské systémy využívaním kvalifikovaných pracovníkov tvorivej inžinierskej i prírodovednej inteligencie pri tvorbe nových a prepracovávaných výrobkov [L10].

Ťažko môžeme teraz predvídať rozbeh Slovenska po privatizácii a dopad vo svete predvídanej recesie v rokoch 1998 - 2000. Jej prítomnosť ešte zosilní ťažkosti s vývozom produktov, ktoré by ekonomicky Slovensko posilnili. Aj preto je nevyhnutné účinnými opatreniami naše ekonomicky výhodné podnikateľské aktivity, do ktorých patrí aj automobilizácia a hospodárenie s ušľachtilými materiálmi, medzi ktoré patria materiály vozidiel a palivá, všestranne rozvinúť. Našou možnosťou (tradícia a zdroje ľudské i materiálne by boli) je vytvoriť podmienky na reciprocitu - to

je možné aj pred vstupom do EÚ. Teda dať sa na cestu výroby skupín, podskupín a príslušenstva pre veľké zoskupenia z TRIÁDY [L5] (napr. spoločné aktivity s VW v Bratislave, aj možno pripravovaná výroba s firmou TOYOTA), kde je produkcia viac ako 90% svetovej produkcie a obchod uvoľniť aj zvýšením solventnosti obyvateľstva.

Literatúra

[L1] Lešinský, J.: „*FUELS - ENGINES - TRANSPORT and DEVELOPMENT*“. In.: Proceedings of the 37th International Conference on Petroleum, Bratislava, 1995, Vol.I, B.2-1 - B.2-12.

[L2] Collective.: Proceedings of XXVI. FISITA Congress - CD Rom, ČSAT Praha, 1996.

[L3] Collective.: 17. and 18. Internationales Wiener Motorensymposiums, Wien, VDI Verlag, Berichte VDI Nr.267, Nr.306, 1996, 1997.

[L4] Lešinský, J.: „*Spaľovací motor - Automobilizácia Slovenska - „+ či -“ energia*“. In.: Proceedings of Int. Conference „Efektívne využitie energie v pohonoch“, Racioenergia '96, EI SEI-EA Bratislava, 1996, s.12-27.

[L5] Lešinský, J.: „*Automobilizácia vo svete*“. In.: MOT, Bratislava, 1996, 9/96, s. 60-64.

[L6] Kiyota, Y., Akishino, K., Ando, H.: „*Combustion Control Technologies for Direct Injection SI Engine*“. In.: Proceedings of the XXVI. FISITA Congress, Praha, 1996, P0212.

[L7] Seiffert, U.: „*The Automobil In The Next Century*“. In.: Proceedings of the XXVI. FISITA Congress, Praha, 1996, K0011.

[L8] Hiroyashu, H.: „*Future Energy Security and Environmental Regulation Affecting Vehicles*“. Prednáška na FISITA E&E Task Group Meeting, Sao Paulo, 1993.

[L9] Lešinský, J.: „*Využitie poznatkov o nestacionárnom prúde vo vedeckej, pedagogickej a konštruktérskej práci*“. Habilitačná práca, Bratislava, 1996.

[L10] Lešinský, J.: „*Vysokoškolské technické štúdium na Slovensku (v roku 1 ?)*“. In.: Studia Academica Slovaca 22. Zborník „Prednášky XXIX. letného seminára slovenského jazyka a kultúry“. Ved. red.: J. Mlacek, STIMUL Bratislava, 1993, s.120 - 128.

Vladimír PATRÁŠ

**OBSCÉNNOST A JEJ SOCIOLINGVISTICKÉ PARAMETRE
(NA FRAGMENTOCH SLOVENSKEJ PRÓZY 90. ROKOV)**

Fakulta humanitných vied UMB
Banská Bystrica

"Božíčku, jak doba se změnila: co tehdy bylo "nestoudné", je dnes najslušnější běžná pozice! Tehdy stačila žena v plavkách, nebo s obnaženýma nohama, aby to byla "neslušná" fotografie. To, co na nás dnes útočí ze všech plakátů a běžných fotografií v novinách, byla tenkrát nepředstavitelně odvážná málem pornografie. Pokrok je neúprosný a v této oblasti našel nejpriznivější půdu: směrem k nechutnosti, vulgaritě a často degutantnosti vyrazil pokrok plnou parou a dosáhl úctyhodných met. Pomalu nemá už mezí ani hranic a to, co má být krásným, vzrušujícím a intimním individuálním zážitkem, je záplava nevkusu a falešně pojaté "odvahy". "

(M. Kopecký)

Termín-pojem *postmoderna* (americký príspevok do sféry kultúry a umenia) sa v krajine svojho vzniku etabloval ako umelecký smer, ktorý reagoval na prechod industriálnej

spoločnosti do informačnej éry (porov. Žilka, 1997, s. 3). S takouto historicko-ekonomicky determinovanou charakteristikou sa postmodernistická umelecká metóda zo svojho domovského prostredia vybrala na putovanie do sveta. Európsky kontext sa s ňou začal oboznamovať v 50. a 60. rokoch; stredoeurópske umenie a literatúra (vrátane slovenských podmienok) sa programovo napojilo na postmodernistické zdroje v 80., ale hlavne v 90. rokoch, t.j. na samom sklonku 20. storočia, takisto pod vplyvom meniacich sa a vnútorne nezriedka protirečitých historických, ekonomických, spoločenských a kultúrnych podmienok.

Všeobecnejšie sa zastáva názor, že neexistujú presnejšie definície postmoderny a postmodernizmu, resp. nie je možné exaktnejšie spriežračiť ich kontúry. Ako charakteristické znaky sa spravidla uvádzajú: kritickosť k moderne, reflexia stagnácie pokroku (Henckmann-Lotter, 1995, s. 147), pluralita (pluralizmus štýlov a foriem v službách neoexpresionizmu (Gabliková, 1995, s. 81). Pri filozoficky ladených úsiliach vymedziť hranice, náplň a poslanie postmoderny v živote súčasníka sa obvykle akcentuje ohrozenie identity človeka, absencia akéhokoľvek zmyslu, strata spojenia s dejinami, otvorenosť štruktúr (porov. napr. Kožmín, 1995, s. 539n).

Ak teda vezmeme do úvahy fakt o existencii determinantov postmoderny s temer napospol "rezistentnou", "negativizujúcou" charakteristikou, hádam ani nebude prismeľé polopredponu post-pracovne nahradiť časťou *anti*:- postmoderna/-izmus a umelec tvoriaci svoje diela v epoche "*fin de siècle II*" nachádzajú zmysel v osobitom reštruktúrovaní všetkého predchádzajúceho. Prirodzene, väčšina úsilí nadobúda novú dimenziu-sebavedomým, neskrývaným, často bezostyšným kompilovaním prispievať k odhaľovaniu mnohotvárnosti zdanlivo už kánonizovaných ("overených") systémov a štruktúr a pritom nepodľahnúť tlaku, ktorý s devalvujúcou silou eroduje súčasné reálne "post-žitie".

Medziludská komunikácia prostredníctvom slovesného umenia - pri porovnávaní s inými komunikačnými kódmi s estetickými ambíciami (zvuk, farba, tón-akord) - musí spravidla oveľa výraznejšie riešiť napätie medzi modelom (prirodzený jazyk v jeho

diachrónno-synchrónnom kontexte) a konkrétnou (žiaduco tvorivou, originálnou) realizáciou tohto modelu v priestore umeleckého výtvoru. Zjednodušene povedané: proces reprodukcie, t.j. rešpektovania pravidiel a zákonitostí konkrétneho jazyka by sa mal overovať v službách produkcie, teda sprostredkúvania tvorivého pohybu s evidentnými črtami umeleckého (vrátane jazykovo-komunikačného) novátorstva.

V súvislosti s požiadavkou originality v umení epochy postmodernej je žiaduce pouvažovať o odpovediach na viacero otázok. Možno nevyhnutne zachovávať (jazykovo-komunikačný) model - veď aj text literárnej proveniencie musí byť prostredníctvom formy primerane dešifrovaný - a na druhej strane dosahovať aspoň pocit vysokého stupňa autorskej (*pars pro toto* osobnej) slobody? Kedy nadobúda expedient právo honosiť sa prívlastkami *nový, prekvapivý, tvorivý, originálny* a pod. *autor*? Je vôbec možné posunúť hranice literárnej komunikácie v ére postmodernej do priestoru, v ktorom by sa poviedka či novela alebo román prijímali ako nekonvenčné produkty, odkrývajúce priestor na ďalšie tvorivé výboje, keď "všetko už tu bolo"?

Postmoderna a postmodernistická umelecká tvorba pri svojom putovaní západovýchodným smerom niekedy viac, inokedy menej výrazne predstavuje pokus nahrádzať bezvýchodiskovosť *budúcnosti* stavaním jej predchodcu a protipólu zároveň - *minulosti* - do iného svetla. Nie je možné a nie je ani cieľom tohto príspevku venovať sústredenú pozornosť literárnovedným aspektom umeleckých diel, ktoré (popri iných tendenciách a smeroch) signalizujú príklon k postmoderne. V centre našich úvah stojí výrazová (formová, jazykovo-kompozičná) stránka jednej vetvy slovenskej postmodernistickej tvorby 90. rokov - tzv. *palimpsestovej* (intertextuálnej) podoby prózy (porov. Žilka, s.d. s. 16n). Rozsah štúdie neumožňuje rozvinúť lingvistické pohľady na výskyt, fungovanie a zmysel osobitého inventára pomenovacích prostriedkov a postupov, ktoré sú známe takmer vo všetkých jazykoch sveta, ale z rozličných dôvodov pôsobia na latentných komunikačných pozíciách (v umeleckej literatúre obzvlášť výrazne) - jazykových prostriedkov s viac alebo menej zreteľným

parametrom *obscénnosti*.

Je len prirodzené, že (sociolingvisticky osnované) skúmanie spomínaného inventára jazykových prostriedkov nie je samoúčelné. Vyúsťuje do poznámok, akým spôsobom obscénne parceláty v estetickom kontexte umeleckej prózy uplatňujú svoje charakteristiky, ako menia svoje sociokomunikačné poslanie pri prechode z domicilu (živá ústna komunikácia) do oblasti písanej umeleckej prózy. Sociolingvistický prístup taktiež aspoň čiastočne vyvažuje neprítomnosť poetologických hľadísk, ktoré sú pri pohľadoch na umelecký text obvykle vyžadované. Jazykové prostriedky s parametrom obscénnosti totiž dostatočne zreteľne "útočia" na podstatu všeobecných kategórií bez ohľadu na jazykovú, literárnu a i. sféru. Máme na mysli kategóriu vkusu, kultivovanosti, hodnoty (maniera? gýč? insitnosť?) a pod. Zdá sa byť teda oprávnené zastávať názor, že k analýze postmodernistických textov môžu úspešne prispieť aj neliterárne hraničné vedecké disciplíny, o. i. aj *sociolingvistika*.

Pluralita/pluralitosť ako jedna z kľúčových podmienok postmodernistického prejavu rezignuje na morálne aspekty umenia (porov. Gabliková, c. d., s. 81). Odmietanie skonvencionalizovaných zásad morálky sa v priestore umeleckého textu prejavuje o. i. *odtabuizovávaním tém a motívov*. Faktická radosť z prekonávania tabu na princípe šoku zasahuje aj postmodernistickú prózu. Do textu vstupujú "oslobodené" pomenovania, ktoré donedávna boli proklamatívne umiestnené na okrajových pozíciách národného jazyka. Marginálnosť ich temer výhradne obmedzovala na fungovanie len v tzv. suterénových sociálnych skupinách a komunikačných situáciách s výrazným parametrom ústnosti (hovorenosti). Opúšťaním svojho domovského prostredia (okrajovosť, ústnosť) a prienikom do oblasti písanej (tlačenej) komunikácie obscénne elementy a postupy vstupujú do umeleckej prózy (niekedy viac, inokedy menej oprávnené) v celej svojej sémantickej viacznačnosti, štylistickej premenlivosti, komunikačnej a estetickej únosnosti.

V súvislosti so "zverejňovaním" obscénnych elementov je potrebné zdôrazniť odlišné pociťovanie obscénnosti, ktoré závisí

od kultúrneho prazákľadu konkrétneho etnika, historického vývinu a tradícií. Napr. francúzske chápanie vulgarizmov je oproti slovenskému naturelu omnoho tolerantnejšie, a to prinajmenšom v oblasti bežnej frazeológie; porov. Mešková, 1996, s. 60.

Problematike obscénnych prvkov, prostriedkov a postupov sa v slovenskej (lingvistickej) tradícii nevenovala takmer žiadna pozornosť. Základné slovenské lexikografické diela samotný pojem obscénnosti/obscenity vymedzujú len prostredníctvom súboru negativizujúcich charakteristík "oplznosť, necudnosť, neslušnosť; obscénny = oplzlý, nehanebný, necudný, neslušný" (porov. Ivanová-Šalingová - Maniková, 1983, s. 621; Krátky slovník slovenského jazyka, 1987, s. 248). V takomto ponímaní sa náplň pojmu obscénnosť redukuje zväčša iba na lexikálne jednotky s prítomnosťou inherentnej expresivity a s negatívnym citovým zafarbením (porov. napr. Findra - Gombala - Plintovič, 1987, s. 389).

Novšie slovníky rešpektujú aj prítomnosť *kontextovej expresivity*, ktorá umožňuje naznačiť viaceré odtiene pojmu *obscénnosť*; pritom sa do blízkeho vzťahu dostávajú pomenovania *obscénnosť* a *vulgárnosť* (pozri Synonymický slovník slovenčiny, 1995, hlavne heslá *obscénnosť*, *necudný*, *nemravný*, *vulgárny* a i.). Pretože *vulgárnosť* - podobne ako *obscénnosť* - nadobúda širšie, nielen jazykové dimenzie (Grochowski, 1995, s. 15), ukazuje sa byť výhodné akceptovať synonymický vzťah medzi oboma termínmi. Ak navyše využijeme myšlienku o takmer výhradnom stvárňovaní obscenity prostredníctvom vulgarizmov, možno problém obscénnosti vzťahovať *pars pri toto* na vymedzenie a úlohu *vulgarizmov*.

Ak prítomnosť obscénnosti (vulgárnosti) posudzujeme v umeleckom diele, t. j. hľadáme jej estetické rozmery (účel, účinok), obvykle už nevystačíme len s úzkym, jednostranným (dehonestujúcim) chápaním tohto javu. Termín *obscénnosť* v estetickom zmysle potom slúži na označenie umeleckého vyjadrenia a estetického vnímania intímnych a sexuálnych praktík, nie však v pornografickom zmysle (sexuálne dráždenie), ale "na sprítomnenie psychologicky a antropologicky podstatnej oblasti ľudského života". V citovanom slovníkovom hesle je zároveň naznačené

estetické pôsobenie obscénosti: závisí od spoločensko-historicky podmienených hraníc skúsenosti a morálnych predstáv, ktoré "nesmie príliš prekračovať" (Henckmann - Lotter, c. d. s. 137-138), t. j. fakticky narúšať hranice *tabu*.

Hoci používateľ konkrétneho jazyka má vo vedomí zafixovanú pevnú autocenzúru lexiky, nemožno racionálne vysvetliť, prečo sa niektoré pomenovania (súbory zvukov alebo písmen) nachádzajú v priestore *tabu* (Grochowski, c. d., s. 15-16; Hochel, 1988, s. 184). Ukazuje sa, že pociťovanie *tabu* je ovplyvnené dvoma okolnosťami: **a)** onomaziologickými kritériami (vzťah k bytostnej sfére života človeka-intímne časti tela, fyziologické deje vrátane sexuálnych aktov); **b)** stupňom otvorenosti sociéty voči okoliu. Domnievame sa, že práve na základe druhého (sociologického) kritéria sa v poľských podmienkach veľmi vhodne a výstižne naznačujú hranice *tabu*, ktoré sa skonkrétňuje vo výskyte vulgarizmov. Grochowski (c. d., s. 16) uvažuje o **1. systémových vulgarizmoch** - *tabu* ovplyvňuje forma bez ohľadu na sémantické vlastnosti a kontext, pričom sú prekonávané hlavne jazykové konvencie (aj v slovenčine sú to KO-, PI-, KU-, JE-elementy a ich deriváty, príznačné pre uzavretejšie sociéty); **2. referenčno-zvyklostných vulgarizmoch** - *tabu* vzniká v dôsledku obsahu, pričom sú prekonávané hlavne kultúrne konvencie (príznačnejšie pre otvorené sociéty, teoreticky prijateľnejšie aj v literárnom diele).

Je dostatočne známe, že vulgarita v spoločensky primeranej podobe vždy - prirodzene, okrajovo - vstupovala do umeleckých textov a v podobe lascívnych či pikantných motívov nachádzala svojich adresátov. Hypoteticky možno povedať, že práve v stredovekej (svetskej) literatúre sa dostatočne overila platnosť vulgarizmov a ustálilo sa povedomie obscénosti. Grochowského systémové vulgarizmy veľmi rýchlo získali parametre *tabu* a takto sa pociťujú aj v súčasnosti; referenčno-zvyklostné vulgarizmy sa stali transparentnou zložkou najprv frivolnej frazeológie a žargonizmov a dnes pôsobia aj v literárnych dielach ako nepríliš rušivé prostriedky: v úlohe obscénnych prvkov totiž nezriedka vystupujú aj pomenovania s kladným expresívnym vymedzením.

O naznačenie obrysov obscénosti sa v slovenských podmienkach na prelome 80. a 90. rokov inšpiratívne pokúsil B. Hochel (Hochel, c. d.). Pri pohľadoch na lexiku s parametrami tabu Hochel použil strechový termín *škaredé slová* (uvedomujúc si riziko terminologickej nepriezračnosti); do tohto súborného pomenovania zahrnul nadávky, vulgarizmy, obscénne slová a tabuizmy, avšak bez zreteľnejšieho diferencovania a napospol so slangovou príslušnosťou (porov. Hochel, c. d., s. 181-183). Je teda zrejmé, že za rozhodujúci symptóm príslušnosti k slangu autor považuje sklony obscénnych pomenovaní ku gestačnosti. Nemožno ponechať bokom ani Hochelov nesúhlas s tradičným začleňovaním "vulgárnych nadávok" a obscénnych slov do argotu, t. j. jazyka nízkych, deklasovaných vrstiev (Hochel, c. d., s. 181); v poľských podmienkach je takto koncipovaný napr. slovník argotizmov (porov. Kania, 1995).

Za prínos Hochelovej koncepcie k problematike výskumu obscénnych (vulgárnych) pomenovaní treba považovať komunikačné kritériá pri zaraďovaní "slangových vulgarizmov" k slangu (Hochel, c. d., s. 183n). Autor rešpektuje kontext, situáciu a používateľa ako indikátory vulgárnosti, zdôrazňuje synonymickosť vulgarizmov na základe stupňa expresívnosti. Je pozoruhodné, že pri identifikovaní stupňa vulgárnosti berie do úvahy aj jemné zvukové rozdiely (Hochel, c. d., s. 186; o prejavoch slangovosti na zvukovej rovine jazyka porov. aj Horecký - Buzássyová - Bosák, 1989, s. 308). Vulgarizmy ako súčasť slangu sú prezentované aj v prvom slovníku slovenského slangu (Hochel, 1993). Iná publikácia (Zelený a kol., 1991) sa manifestuje ako síce oduševnený, ale predsa len insitný pokus o spracovanie obscénnych pomenovaní (v Grochowského chápaní *systémových vulgarizmov*).

Vstup obscenity (napr. prostredníctvom erotiky) do umenia nie je novým princípom, ktorý by sa viazal len k epoche postmoderny. Integračná obscénnosť, resp. narúšanie panujúcich tabu je - s freudovskými základmi - známe už v avantgardných hnutiach (surrealizmus; porov. Henckmann - Lotter, c. d., s. 36). Zvýšená orientácia na sexuálne stránky existencie človeka, uvoľnenie tradičných etických noriem (kriminalizácia života,

drogy) a odstránenie, resp. oslabenie zábran v tlači, reklame, obchode a i. (porov. Mleziva, 1996, s. 285) v 90. rokoch aj v stredoeurópskych podmienkach umožňuje vulgarizmom vstúpiť do umeleckej literatúry. Textové útvary s umeleckými ambíciami sú nezriedka nasycované prvkami, prostriedkami a postupmi s rozličnou mierou negatívne pociťovanej expresivity, t. j. s rôznym stupňom obscénnosti. Obscénnosť na rovine výrazu sa pritom pohybuje v škále *eufemizmy* - *prezývky* - *nadávky* - *vulgarizmy* - *tabuizmy* - tzv. *exkrement-art* (Macsovszky, 1996, s. 15).

Pre *palimpsestovú* vetvu slovenskej postmodernistickej prózy je príznačné úsilie verne zachovávať podmienky a prejavy autentickej ústnej (hovorenej) komunikácie bez ohľadu na zákonitosti písanej formy umeleckého textu. Palimpsestový útvar pritom využíva dovolené, ba okázalo vyžadované oscilovanie medzi ústnou a písanou podobou. Pohyb textu v rozmedzí *ústnosť-písanost'* sa prejavuje **a)** vo sfére *štýlu* (agresívny vstup hovorovosti do priestoru umeleckého štýlu v konečnom dôsledku posilňuje status hovorového štýlu a rozširuje hranice "úspešnosti" umeleckého štýlu; porov. Patráš, 1996); **b)** v priestore *kompozície* (obscénne pomenovania ako príznak autenticity sa takmer bezkonfliktne pohybujú okrem pásma postáv aj v teritóriu rozprávača).

Ako už bolo viackrát naznačené, mnohí autori vo svojich textoch viac alebo menej zreteľne narúšajú bariéry konvencií a menia hranice *tabu* prostredníctvom vulgarizmov. Tento modelový princíp okrem zjednocovacieho dosahu (viaceré texty je možné zaradiť k príbuznej skupine) nadobúda aj konkrétne odlišné prejavy. Jednoducho povedané: palimpsestové texty sa na seba podobajú, ale zároveň každý z nich nesie pečať autorskej invencie, hoci aj na základe osobitého využitia parametra obscénnosti. Túto myšlienku sa pokúsime spriežračiť a argumentovať na základe situácie v niektorých dielach slovenskej postmodernistickej prózy.

P. Hruz (1996a) umožňuje obscenite vstupovať do svojho textu prostredníctvom *nadávky*, t.j. lexikálnej jednotky, s pomocou ktorej môže postava (zriedkavejšie rozprávač) prejavovať svoje

emócie vzhľadom na niekoho, nevyjadrujúc žiadnu informáciu (porov. Grochowski, c. d., s. 13): *ožran, sviňa, svoloč, vôl starý, bagáž nenažratá* a pod. V ladení obscénnosti prostredníctvom systémových vulgarizmov je spisovateľ úspornejší - v prehovoroch postáv sa využívajú RI- a SR-elementy, napospol s cieľom autentizovať komunikačné situácie, v ktorých sa nachádzajú antihrdinovia, t.j. postavičky a figúrky z tzv. okrajových socioprofesiových skupín. Výrazivo jednotlivcov (nie typov) je spríznačňované aj prostredníctvom pomenovaní-okazionalizmov, ktoré sa blížia k referenčno-zvyklostným vulgarizmom - *antiajcák* (preparát proti AIDS), *pajzle s babami* a pod. Možno povedať, že estetizačná hodnota obscénnych pomenovaní spočíva v autentizačnom úsilí, t.j. exponovaní hodnovernosti príbehu alebo postavy.

Podobné tendencie možno pozorovať aj v ďalšej Hrúzovej knihe (1996b). Autor rozširuje inventár pomenovacích prostriedkov s príznakom vulgarity o prezývky, t. j. emocionálne sekundárne pomenovania s lascívnym "predtextom": *Kožtička, Prštek, Kobyla, Nejepsa* (čitateľ si uvedomí vulgárny charakter až po hlasnom prečítaní; v knihe (1996a) sa takto uplatňuje prezývka *Bozajma*). Vyššiu frekventovanosť nadobúdajú KU- a GR- elementy, stále však s primeranou mierou, ktorá posilňuje komunikačnú priezračnosť. Hrúz temer programovo uplatňuje dvoj- a trojčlenné kumulované nadávky: *kus vola, panghart prekliaty, zrádnik plešivý; sviňa svinská špinavá, trpák starý sprostý, panghartyskazuvziate*. Popri nich - v pásme rozrávača i postáv - fungujú systémové vulgarizmy: *svinstvo, chrápať, žrať* (o človeku), *buzerovať*. Spisovateľ "vpúšťa" hovorovosť do priestoru písaného textu cez filter dialektu a hovorovej, príp. profesiovej lexiky: *elektrárenci, emenvé, tisícdvostotrojka, mašina; vercajg, falezovať, filcáky, pucer, sekčák, skip, žmurka, pikovať*. Účel týchto pomenovacích prostriedkov a postupov je pragmaticky zreteľný. Hrúz stvárňuje potenciálne existujúcu pracovnú skupinu ľudí zo (zdanlivo) sociálneho i profesiového suterénu; sú to však ľudia, bez ktorých život ostatných skupín nie je možný. K fenoménu autenticity sa priradzuje výrazný ironizujúci aspekt,

pretože príslušníci pracovnej skupiny kuričov si uvedomujú nemožnosť sociálnej mobility (prienik do iných sociálnych skupín či vrstiev), ale - vedomí si svojej dôležitosti - sú zmierení so svojou pozíciou.

Radikálna irónia, parodizovanie, sebavedomé prelínanie princípov hovoreného a písaného textu so zámerným nerešpektovaním sociálneho statusu účastníkov príbehu, montáž motívov, autonatizované písanie - to sú charakteristické princípy postmodernistických úsilí autorskej dvojice E. Erdélyi - M. Vadas (1996). Naoko vysoká účasť obscénnych prostriedkov (hlavne z oblasti systémových vulgarizmov - prítomnosť KO-, KU-, JE-, DR-, GR-, ŠŤ- elementov) je oslabovaná kontextovou expresivitou (prostredníctvom eufemizmov), využitím komiksových textov a "pečiatkovitým" vsúvaním kvázivedeckej terminológie a syntaxe do jednotlivých sekvencií. Autori si na ploche uvoľnenej kompozície dovolili experimentovať so súborom prostriedkov z celého národného jazyka. Pragmatický zámer postupu je zrejmý, ale čitateľ - ak nepozná pomery vo vzdelávacej ustanovizmi univerzitného charakteru - spravidla nedokáže spoľahlivo odhaliť všetky nuansy príbehu a postáv. Obscenita v takomto prípade necieli k posilneniu autenticity, ale evokuje manieristické sklony, t. j. napr. "hru pre hru".

Princíp šoku prostredníctvom obscenity využíva P. Pišťanek (1994). "Veľký príbeh z veľkej dediny" je skutočne ilúziou na románové diela. Obscenita (vulgarizovanie) je v knihe povýšená na princíp. Vysoká frekventovanosť systémových vulgarizmov zväčša funguje v úlohe výplnkových častí výpovedí; sémantická prázdnota v priestore jazyka bezvýhradne karikuje duševný svet postavičiek z veľkomestského sociálneho suterénu. Pišťankovou osobitosťou je dôsledné udržiavanie obscenity aj v prehovoroch postáv, ktoré "odišli do veľkého sveta" (Mártin Džjúnek): v textoch "Amerikána" sa prostredníctvom vulgarizmov v priestore tzv. makarónskej angličtiny cielene posilňuje hovorovosť, stierajú sa hranice medzi hovorovým a umeleckým štýlom, medzi štýlom a "ne-štýlom". V knihe je osobitým spôsobom naznačená možnosť prieniku príslušníka "vyššej" sociálnej skupiny (Panička) do "nižšej" sociéty (Panička

sa verbálne neaktivizuje), ale nie naopak. Je len prirodzené, že aj *Rivers of Babylon*... si vyžaduje inteligentného čitateľa, ktorý dokáže o. i. postrehnúť hranice medzi obscénnosťou a perverzitou.

Zobrazovanie prapodstaty človeka a života s absolútnou uvoľnenosťou, juvenilnou naivnosťou a odvahou vkladať do textu systémové vulgarizmy sa sporadicky vyskytuje v prvých literárnych pokusoch najmladšej "pisateľskej" (G. Murín) generácie. V tomto kontexte sa žiada zdôrazniť "očarenie" z obscénnosti, ktoré autorka prežíva pri písomnom zachytení vulgarizmu, t. j. pri prechode z hovorenej komunikácie do fixovanej podoby. Je príznačné, že prejdením do písanej sféry sa znásobuje expresivita obscénneho pomenovania.

Niekoľko teoretických poznámok a malý exkurz do najnovšej slovenskej literatúry 90. rokov (tzv. palimpsestová próza) len potvrdzuje východiskovú domienku: súčasná literatúra ponúka viacero možností na tvorivé experimentovanie predovšetkým v oblasti jazyka a kompozície. Funkčné prekonávanie hraníc tabu (napr. aj prostredníctvom obscenity-vulgárnosti) môže "tlačiť" na reštruktúrovanie kategórií vkusu, hodnoty a zmyslu umenia. Sociolingvistické pohľady pomáhajú exaktnejšie osvetliť nový rámec týchto kategórií a sledovaním formovej stránky umeleckého textu dynamicky reagovať napr. aj na (nezriedka nezaslúžene kritizovanú) prítomnosť obscenity v umení. Forma i obsah obscenity totiž momentálne prežívajú svoj veľký čas: aby mohli nadobudnúť akceptované spoločenské postavenie, nemali by byť paušálne negované zvýrazňovaním prudérnosti. Priestor umeleckej tvorby má na regulovanie obscenity dostatočné potencie.

LITERATÚRA

FINDRA, J. - GOMBALA, E. - PLINTOVIČ, I.: Slovník literárnovedných termínov. 2. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1987. 412 s.

- GABLIKOVÁ, S.: Selhala moderna? Praha, Votobia 1995. 157 s.
- GROCHOWSKI, M.: Słownik polskich przekleństw i wulgaryzmów. Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN 1995. 185 s.
- HENCKMANN, W.- LOTTER, K.: Estetický slovník. Praha, Svoboda 1995. 229 s.
- HOCHÉL, B.: Tabuizované slová v slovenčine. In: Studia Academica Slovaca. 17. Prednášky XXIV. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mistrík. Bratislava, Alfa 1988, s. 179-187.
- HOCHÉL, B.: Slovník slovenského slangu. 1. vyd. Bratislava, HEVI 1993. 185 s.
- HORECKÝ, J. - BUZÁSSYOVÁ, K. - BOSÁK, J.: Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. Bratislava, Veda 1989. 436 s.
- IVANOVÁ-ŠALINGOVÁ, M. - MANÍKOVÁ, Z.: Slovník cudzích slov. A-Z. 2. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1983. 943 s.
- KANIA, S.: Słownik argotyzmów. Warszawa, Wiedza Powszechna 1995. 274 s.
- KOPECKÝ, M.: Já. Zost. P. Kovář. Praha, Eminent 1996, s. 16.
- KOŽMÍN, Z.: Ostrí i mlha postmodernismu. In: Studie a kritiky. Zost. H. Burešová - P. Urbanec. Praha, Torst 1995, s. 539-543.
- Krátky slovník slovenského jazyka. 1. vyd. Red. J. Kačala - M. Pisárčiková. Bratislava, Veda 1987. 592 s.
- MACSOVSZKY, P.: Kaligrafia surovosti. Dotyky, 8, 1996, č. 5, s. 12-15.
- MEŠKOVÁ, E.: Pragmatický aspekt porovnávania francúzskej a slovenskej frazeológie. In: Sociolingvistické a psycholingvistické aspekty jazykovej komunikácie. 2. diel. Zost. V. Patráš. Banská Bystrica, Univerzita Mateja Bela 1996, s. 53-64.
- MLEZIVA, E.: Vliv společenských změn na vznik nových významů a výrazů v českém jazyce (lyngvisticko-sociologická studie). Slovo a slovesnost, 57, 1996, s. 283-196.
- Synonymický slovník slovenčiny. 1. vyd. Red. M. Pisárčiková. Bratislava, Veda 1995. 998 s.

PATRÁŠ, V.: Kríza hovorového štýlu? In: Stylistyka. V. Red.
S. Gajda. Opole, Uniwersytet Opolski 1996, s. 198-209.
ZELENÝ, A. a kol.. Najkratší slovník slovenského jazyka.
Bratislava, Archa 1991. 78 s.
ŽILKA, T.: Od moderny k postmoderne. Banská Bystrica,
Metodické centrum 1997. 44 s.

PRAMENE

ERDÉLYI, E.- VADAS, M.: Univerzita. Levice 1996.
HRÚZ, P.: Chlieb a kry. Bratislava 1996a.
HRÚZ, P.: Oči kuričove. Liptovský Mikuláš-Bratislava 1996b.
PIŠŤANEK, P.: Rivers of Babylon II alebo Drevená dedina.
Bratislava 1994.
ZÁVADOVÁ, D.: Muž s dobrým vtákom. Sex je pre dospelých.
Dotyky, 8, 1996, č. 5, s. 8.

1. Vývin fonických jazykových prostriedkov - rovnako ako lingválnych prvkov vôbec - má svoje vnútrojazykové a mimojazykové impulzy, pravda, tie často variujú a dopôňajú sa. Z intralingválnych podnetov pre jazykovú dynamiku treba spomenúť napr. organizáciu jazykových prvkov podľa ich funkčného uplatnenia (ortoepická prax reaguje zavše diferencovane na výskyt prvku v pozícii maximálnej fonologickej diferenciácie a minimálnej fonologickej diferenciácie; v postavení minimálneho fonologického rozlíšenia totiž nehrozí komunikačné riziko), a to v centrálnej či periférnej zóne (alebo v "prechodnom" priestore) - vrátane protikladu domáceho a cudzieho slova, "pohyb" prvkov vyvolaný syntagmatickou či paradigmatickou organizáciou zvukových jednotiek (s pripomenutím dialektického vzťahu, že paradigmatické zmeny foném majú svoj počiatkový impulz na syntagmatickej osi a syntagmatické zmeny fonických prvkov sú tak či onak ovplyvňované vzťahmi foném aj na paradigmatickej osi jazyka), reláciu synchronických a diachronických "síl" v jazyku, univerzálne vyznenie vzťahu zvuku a významu v štruktúre jazykového znaku (vzťah symetrie a asymetrie), dotyk a prienik viacerých jazykových rovín (pozri napr. Sabol, 1976; 1989, s. 50-60, 134-137; Král - Sabol, 1989, s. 304-318 a i.). Z mimojazykových činiteľov treba pripomenúť personálne charakteristiky reči, vzťah idiolektu a sociolektu, teritoriálne a sociálne rozvrstvenie národného jazyka, generačné aspekty v používaní jazyka, "podiel" kodifikácie na ovplyvňovaní a usmerňovaní vývinu normy (porov. napr. poznámky o prízvukovaní jednoslabičných predložiek v slovenčine - Bartek, 1944, s. 135; Stanislav, 1953, s. 285-291; Král, 1984, s. 166-169, na základe najnovších výskumov aj experimentálnej fonetiky Sabol - Zimmermann, 1994; porov. ďalej kodifikačnú úpravu na podporu rytmického zákona v tvare činného prídavia typu *píšuci* a pri podstatných menách s príponami *-ár, áreň* v Pravidlách slovenského pravopisu, 1991, s. 15 - na jednej strane sa tu posilnilo pravidlo o rytmickom krátení, na druhej strane sa "roztvoril"

- vzhľadom na kvantitu - nový skloňovací podtyp adjektív a oslabila sa účinnosť vlastnosti kvantitatívnosti pri dvojhláskach v neutralizačných procesoch - porov. podoby *mliekár*, *mliekára* - i "úloha" kvantitatívnych zmien v tvarotvorných a slovotvorných procesoch slovenčiny - Sabol, 1989, s. 179), mieru prieniku prvkov paraverbálnej a nonverbálnej komunikácie do priestoru verbálnych znakových prostriedkov a i. (pôsobenie jazykových a mimojazykových činiteľov možno preukazne sledovať napr. pri synchronickom "pohybe" spoluhlások [l] /l/ a [ɫ], /I/ v slovenskej spisovnej výslovnosti - porov. Dvonč, 1966; Liška, 1967; Sabol, 1989, s. 120-123, 158-161).

Dynamiku zvukových javov vyvoláva aj ich "rozptyl", variantnosť, ktorej pozadím je - okrem iného - dôsledok vzťahu expedienta a percipienta v komunikačnom kanáli reči: ide o kompromis medzi dvoma tendenciami pôsobiacimi v reči (Saporta, 1955; Sabol, 1979; 1988, s. 117-132) - snahou hovoriaceho, aby sa fonémy, ktoré vyslovuje, líšili čo najmenej (úsilie o najmenšiu námahu pri vyslovovaní), a snahou počúvajúceho, aby fonémy, ktoré vníma, boli čo najdiferencovanejšie (úsilie o najmenšiu námahu pri vnímaní). V pozadí týchto tendencií stoja aj objektívne vynútené rozdiely v tempe reči, v rýchlosti kódovania, prenosu, príjmu a dekódovania sémantickej informácie: čím je prejav sémanticky bohatší, náročnejší, tým pomalším tempom sa realizuje a naopak (Sabol, 1976 a); s rýchlejším tempom reči sa zasa viac zjednodušuje artikulácia najmenších zvukových segmentov - hlások aj ich konfigurácií v štruktúre slabiky (s pomalším tempom naopak). Na základe týchto konštatovaní možno rezumovať, že "napätie" medzi expedientom a percipientom jazyk rieši zázračne presne: v štýloch chudobných na sémantický obsah výpovede (rýchlejšie tempo) dostáva počúvajúci zjednodušenejšiu podobu zvukových jednotiek (teda - obrazne povedané - trochu sa musí "namáhať" pri percepcii zvukových prvkov), ale dešifrovanie sémantiky ho natoľko "nevyčerpáva", v štýloch sémanticky nasýtených a náročných dostáva "dokonalejšiu" podobu zvukových jednotiek (pomalšie tempo), ale nároky na percepciu textu zväčšuje sémantické pásmo komunikácie. Tým sa súčinnosť a protipôsobenie zvuku a významu vlastne jazykovo vyrovnáva vo všetkých oblastiach a potvrdzujú sa univerzálne zákonitosti

jazykovej komunikácie. Ukazuje sa, že výslovnostné "štýly" (o štýloch výslovnosti porov. napr. Král, 1984, s. 33-35; k tomu Ondrejovič, 1988, s. 102-103) majú svoje objektívne diferenciatívne impulzy, ale treba ich vidieť najmä ako variantno-invariantné "vlnenie" (na úrovni designátora) ostatných jazykových zložiek tvoriacich - v špecifickej selekcii a kompozícii - osobitné štýly (či variety) spisovného jazyka. Za základný činiteľ ovplyvňujúci artikulačné, akustické, modulačné a percepčné charakteristiky zvukových prvkov (vrátane ich variantno-invariantnej "podoby") možno teda pokladať rýchlosť ich realizácie v závislosti od sémantickej náplne informácie v osobitných komunikačno-kognitívnych sférach fungovania jazykového textu.

1.1. Jeden zo základných prejavov štruktúrnej relácie medzi zvukovými prvkami (ktorý možno detailne pozorovať aj v ich "vertikálnom" a "horizontálnom" priemetu do montáže významových jednotiek) súvisí s diferencovanou "hladinou" vzťahu a vzájomného preskupenia jednotlivého (variantného) a všeobecného invariantného vo fonickom systéme. V smere od jednotlivého k všeobecnému možno tu - podľa našej syntetickej fonologickej teórie (Sabol, 1981 a i.; najpodrobnejšie 1989) - vymedziť tri základné jednotky či "úrovne" uvedeného vzťahu: fónu, fonému a morfofonému. "Okrajové" miesta týchto troch základných hladín vzťahu jednotlivého/variantného a všeobecného/invariantného možno dokonca - pri jemnejšej analýze - rozšíriť o ďalšie dve jednotky (či úrovne uvedeného vzťahu): 1) konkrétny fyzický segment reči, "hypofóna", 2) fóna, 3) fonéma, 4) morfofonéma, 5) "hypermorfofonéma". Na týchto jednotlivých vrstvách možno pozorovať určité variácie formy: individuálne, špecifické, osobné artikulačno-akustické črty (o osobných charakteristikách reči porov. Janota, 1967) - variácie 1. stupňa, špecifické ortofonické javy - variácie 2. stupňa, neutralizácie - variácie 3. stupňa, alternácie - variácie 4. stupňa. Graficky:

variácie variácie variácie variácie

1. stupňa 2. stupňa 3. stupňa 4. stupňa

konkrétny fyzický segment reči, "hypofóna"	+	+	+	+
fóna	-	+	+	+
fonéma	-	-	+	+
morfofonéma	-	-	-	+
"hypermorfofonéma"	-	-	-	-

Uvedené charakteristiky sú dôležité nielen pri skúmaní fonického systému a jeho štruktúry (vrátane dynamiky jeho prvkov), ale aj pri hodnotení jeho opisov (pozri v 2).

1.2. Zo všeobecnolingvistického poznatku, že čím je rozsah množiny prvkov systému nižší, tým je štruktúrovanosť systému vyššia (Ondruš - Sabol, 1987, s. 21), vyplýva, že dynamické zmeny vo fonickom podsysteme jazyka, ktorý obsahuje pomerne malý počet prvkov (pravda, pre dynamiku fonickej sústavy má význam aj relatívny rozsah prvkov vstupujúcich do pravidelných protikladných, korelačných vzťahov - ibid., s. 22), neprebiehajú permanentne a s veľkou intenzitou. Aj vo vývine zvukovej stavby slovenčiny za posledných päťdesiat rokov možno hovoriť o pružnej stabilite systému, pričom oná "pružnosť" sa dotýka cizelovania niektorých vzťahov medzi fonickými jednotkami, napr. "vypracovaním" jemnejších hraníc medzi centrom a perifériou, výraznejším pohybom vo výslovnostnej adaptácii cudzích slov, iným frekvenčným a distribučným rozložením niektorých zvukových prvkov, a to aj pod tlakom iných rovín (diftongy, protiklad krátkych a dlhých sonánt, fonéma /3/, výsledky niektorých neutralizačných a alternačných zmien, variácie vo vetnej melódii, v prízvukovaní jednoslabičných predložiek a i.). Inventár fonických prvkov slovenčiny sa za ostatné desaťročia nezmenil (okrem náznaku kreovania "dvojhlasý" /io/ - Dvonč, 1968; tu však ide vlastne o "diftongoid", o prvok z úplnej periférie mikrosystému dvojhlasok). "Spresnili" sa však hranice medzi centrálnymi a periférnymi prvkami a zmenilo sa frekvenčné a funkčné zaťaženie niektorých foném (napr. v rámci vokalického podsystemu to platí najmä o dvojhlasoch, ktoré patria medzi

osobitne dynamické, produktívne, priebojné, životaschopné prvky fonickej sústavy slovenčiny - porov. aj Dvonč, 1964). Za typickú črtu spisovnej slovenčiny treba pokladať tendenciu preferovať pri "montáži" významových jednotiek základné, centrálné zvukové prvky a vzťahy medzi nimi (najmarkantnejšie sa to prejavuje pri vysúvaní samohlásky [ä] /ä/ na samý okraj vokalickeho podsystemu - porov. Sabol, 1978; 1989 a - tam aj rozbor lit. a komplexný výklad vzťahov vokalickech a konsonantickych prvkov v centrálnej a periférnej zóne spisovnej slovenčiny).

2. V starších charakteristikách zvukovej stavby slovenčiny možno pozorovať križenie jednotiek z diferencovaných hladín vzťahu jednotlivého/variantného a všeobecného/invariantného (porov. napr. výklad o dvojhláskach a "trojhláskach" v Pravidlách slovenského pravopisu, 1940, s. 41-44, rovnako Bartek, 1944, s. 83-91, v ktorom sa zmiešavajú prvky z I. a II. stupňa abstrakcie - fóny a fonémy).

Prvým slovenským jazykovedcom, ktorý roztvoril teoretické bádanie v oblasti slovenskej synchronickej i historickej fonológie, je Ľ. Novák; môžeme ho označiť za zakladateľa slovenskej fonológie. Pred ním, resp. súbežne s ním uvádzajú niektoré poznámky o fonológii slovenčiny iba R. Jakobson (1931) a J. Vachek (1932). Ľ. Novák túto novú disciplínu predstavuje a aplikuje na niektoré javy spisovnej slovenčiny a slovenských nárečí na širokom porovnávacom pozadí v štúdiu Fonologia a štúdium slovenčiny (1933/1934; vyšla aj osobitne, 1934). Autor predkladá rozbor kombinatórnych, fakultatívnych, štylistických a sprievodných variantov, uvádza rozdiel medzi korelovanými a disjunktívnymi fonémami, analyzuje konsonantické a vokalicke korelácie, závislé a nezávislé alternácie, upozorňuje na niektoré nárečové formy, na fonologické zaťaženie foném a na ich kombinačné štrukturálne odchýlky, načrtáva niektoré charakteristické javy v syntaktickej fonológii atď. (podrobnejšie Sabol, 1978 a). Pripomeňme si niektoré Novákove fonologické závery: samohlásku ä pokladá za osobitnú fonému, dvojhlásky mu vychádzajú ako bifonematické prvky, i a j ako varianty jednej fonémy, pri rytmickej zákone (vokálnej balancii) vymedzuje "neutralizačný bod pre dôžky", uvádza zákon inkompatibility voľnej kvantity a voľného prízvuku pre spisovnú slovenčinu, prízvuk

charakterizuje ako jeden zo sprievodných fonetických znakov slovného predelu, upozorňuje na vplyv jazykového modelu jazyka susedov (ktorý rozpracúva v svojich prácach o historickej fonológii slovenčiny, ale aj iných jazykov), na štruktúrne príčiny možnosti využiť viazaný prízvuk a nefunkčnú kvantitu vo vetnej fonológii atď. Jeho štruktúrna analýza vzťahov vo fonologickom systéme prechádza do typologického opisu slovenčiny, ktorú charakterizuje "ako jazyk pomerne jednoduchý a pravidelný" (1934, s. 14). Ľ. Novák výrazne upozorňuje na úzku spätosť celej jazykovej sústavy, vrátane fonologickej roviny: "Ak teda vyjdeme z fonologického rozboru, on nás uvedie do rozborov iných plánov, a keď začneme analýzou ktoréhokoľvek iného plánu, dostaneme sa nevyhnutne do oblasti fonologie" (ibid., s. 35); to je podložie, z ktorého vyrastá aj jeho definícia fonémy: "Fonémy sú najmenšie, ďalej nedeliteľné prvky jazyka, ktoré sa vydeľujú priesečníkmi všetkých jazykových funkcií na jazykovej forme." (1937, s. 13). Z tohto aspektu je pochopiteľné aj jeho nespravodlivo "prísne" odmietanie fonetiky (fonetika predstavuje "konglomerát nesúrodých výsekov z iných vied a nemá vôbec osobitnej bádateľskej domény" - ibid., s. 6); v období, keď sa fonológia konštituovala ako osobitná vedecká disciplína, je jej polemika voči fonetike najzápalitejšia.

Na vysokej teoretickej úrovni - opierajúc sa pritom o impulzy Ľ. Nováka - rozvinul bádanie v priestore slovenskej synchronickej a diachronickej fonológie E. Paulíny. V úvode k Fonologickému vývinu slovenčiny (1963) podčiarkuje ohlas Novákových teórií vo svojej práci a konštatuje, že "Ľudovítovi Novákovi patrí veľká zásluha za to, že skúmanie vývinu slovenčiny štruktúrnymi metódami dostalo pevné základy" (s. 10). Vo svojich prácach zo synchronickej slovenskej fonológie (1961; 1968; 1979) podal doteraz najsústavnejší a najkritickejší výklad základných fonologických pojmov (a to na širšom pozadí jazykovej komunikácie) a dištinkatívnych príznakov slovenských foném, opierajúc sa pritom - pravda, s určitými výhradami - najmä o koncepciu Pražskej školy a o teóriu dištinkatívnych príznakov (kritické zhodnotenie týchto fonologických smerov pozri najmä v jeho práci z r. 1979, s. 26-34, 38-49 s i.).

V súvislosti s prácami E. Paulínyho sa treba pristaviť pri

vzťahu jednotlivého a všeobecného (konkretného a abstraktného) vo zvukových jednotkách, ktorého interpretácia sa stala "jablkom sváru" aj v slovenskej fonológii. E. Pauliny (1968, s. 13) fonému pokladá za "zovšeobecnenú abstrakciu základných a pre daný jazyk charakteristických vlastností hlások istého druhu"; v svojej najnovšej fonologickej práci (1979) však tento svoj názor zásadne mení: jeho základnou tézou je, že "fonéma nie je abstrakciou segmentu rečového signálu, ale je to súčasť fonologickej štruktúry príslušného jazyka" (s. 7). Vo vzťahu hláska - fonéma vychádza zo skutočnosti, že "východiskovým bodom a pojmom je fonéma, resp. fonéma ako člen príslušnej fonologickej štruktúry"; zdôrazňuje pritom, že "hláska ako fyzikálne charakterizovaná jednotka rečového signálu je určovaná fonémou" (s. 53). Na základe tézy o vnímaní a rozpoznávaní zvukov reči konštatuje, že "fonéma v dnešnom fungovaní jazyka ako dorozumievacieho prostriedku... nie je abstrakciou hlásky, ale hlásky určujeme na základe príslušného fonologického systému" (s. 61). Proti tomuto názoru sa v slovenskej fonetike a fonológii prejavuje zhoda v chápaní fonetických prvkov ako kvalít prvého stupňa abstrakcie a fonologických prvkov ako kvalít druhého stupňa abstrakcie (Král - Sabol, 1989; porov. aj naše práce, v ktorých sa aplikujú tézy syntetickej fonologickej teórie, najmä 1989 - tam aj ďalšia lit.). Treba povedať, že v poslednom výklade E. Paulinyho sa plne nerešpektuje dialektické spätie jednotlivého a všeobecného vo vzťahu fonémy a jej signálového korelátu (viac sa tu zdôrazňuje "vzťahovosť" než "substanciálnosť" fonémy).

Súhrnne možno konštatovať, že fonologické výklady L. Nováka a E. Paulinyho sa pohybujú "čisto" na úrovni fonémy (ide o postup typický pre koncepciu Pražskej školy) s "prienikom" na úroveň fóny.

Úroveň fonémy sa zachytáva aj v pokuse J. Horeckého (najpodrobnejšie 1975) o generatívny opis fonologického systému spisovnej slovenčiny. Autor využíva teóriu dištinkatívnych príznakov, "chápaných ako čisto klasifikačné prvky, pritom však pomocne vyabstrahovaných z istých fonetických vlastností" (s. 19). Na pozadí tejto koncepcie skúma inventár foném v spisovnej slovenčine, inventár dištinkatívnych príznakov, vytváranie usporiadaných radov dištinkatívnych príznakov a fonematickú

štruktúru morfému.

V našom opise fonologického systému spisovnej slovenčiny sme najprv - najmä na základe indícií Ďurovičovej Paradigmatiky spisovnej ruštiny (1964) - vychádzali v podstate z koncepcie Moskovskej fonologickej školy (Sabol, 1968 a iné práce), ktorá predpokladá, že fonematické (presnejšie morfofonematické) zloženie morfémy poznávame cez jej všetky možné realizácie; ak sa pri realizácii dostane niektorá fonéma danej morfémy do postavenia minimálnej fonologickej diferenciácie (do slabej pozície, do neutralizačného postavenia), máme právo rekonštruovať fonematické zloženie morfémy podľa tých jej výskytov, v ktorých je daná fonéma v pozícii maximálneho rozlíšenia (v silnej pozícii; Ďurovič, 1964, s. 15). Táto fonologická teória - rovnako ako ostatné fonologické koncepcie - sa nám však na pozadí syntetickej fonologickej teórie (pozri vyššie - jej niektoré východiskové tézy predkladáme aj v tejto štúdii; táto teória nám poslúžila ako metodologické východisko na komplexný opis zvukovej stavby jazyka a osobitne fonickej sústavy slovenčiny) ukázala ako parciálna, "priúška", najmä preto, lebo pri svojej analýze vynecháva II. stupeň abstrakcie - úroveň fonémy (pracuje iba s úrovňou hlások a morfoném).

Treba poznamenať, že rozvoj fonologického bádania v slovenskej jazykovede v ostatných desaťročiach úzko súvisí s fonetickým výskumom artikulačnej a akustickej zložky rečového signálu (najmä Isačenko, 1968; Dvončová - Jenča - Král, 1969; Král - Sabol, 1989; Sabol - Zimmermann, 1994, ale aj iné práce) premietnutým aj do ortoepickej praxe (Král, 1984).

3. Charakteristické črty fonickej stavby spisovnej slovenčiny (aj vzhľadom na fungovanie jej jednotiek ako designátorov sémantických zložiek znaku) - vo všeobecnej rovine - ako výsledok jej vývinu (či "kultivovania" aj za ostatné desaťročia) možno uviesť nasledujúcimi konštatovaniami:

a) Spisovná slovenčina vo svojej zvukovej sústave uprednostňuje systémové, pravidelné a centrálné prvky. Táto tendencia zvukovej roviny je v súlade s podobnou zákonitosťou morfolologickej roviny: s tendenciou k jednotnej tvarotvornej báze a s tendenciou k uniformite tvarov.

b) V štruktúre slabiky (základnej

syntagmaticko-paradigmatickej fonotaktilnej a fonicko-rytmickej jednotky s jedným vrcholom sonority, v ktorej sa manifestujú kontrastovosť a dištinkatívne príznaky fonických prvkov a ktorá je nositeľom všetkých suprasegmentálnych javov príslušného jazyka - Sabol, 1994) slovenčina - vzhľadom na rozloženie šumových spoluhlások, sonórnych spoluhlások a vokálov v iniciálnej a finálnej pozícii slova a tvaru - realizuje model "oko"; vo vývine slovenčiny sa zároveň ukazuje tendencia k presnejšiemu zvukovému "vykresleniu" opozície striktúra - restriktúra (začiatok - koniec slabiky).

c) Zvukovú variantnosť významových jednotiek spisovnej slovenčiny systémovo vyvolávajú neutralizačné a alternačné zmeny (pozri aj v bode d). Vo fonologickom systéme spisovnej slovenčiny prebiehajú v základnej norme (v norme bez [ä]) tri neutralizácie vokalických protikladov, v sekundárnej norme (v norme s [ä]) štyri neutralizácie vokalických protikladov a päť neutralizácií konsonantických protikladov (podrobne Sabol, 1989, s. 134-180). V spisovnej slovenčine sú vo funkcii neutralizujúcich foném (morfofoném) "aktívnejšie" konsonanty. Celkove sa dá konštatovať, že fonickú variantnosť morfému v slovenčine viac podnecujú neutralizačné než alternačné zmeny (Sabol, 1993).

Najuniverzálnejšia je v spisovnej slovenčine neutralizácia kvantity; dôžka nositeľov slabičnosti sa uvedomuje v každej slovenskej slabike a má dištinkatívnu funkciu. Regulovanie opozície kvantitatívnej - nekvantitatívnej rytmickej zákonom a fungovanie tohto protikladu (vrátane jeho diftongických členov) tvorí jednu z najtypickejších črt dnešnej spisovnej slovenčiny (v porovnaní s ostatnými slovanskými jazykmi). V konkrétnej výslovnosti sa zároveň prejavuje tendencia po skracovaní dlhej chróny (o činiteľoch podnecujúcich túto tendenciu porov. Sabol, 1984). Dlhé nositele slabičnosti "ustupujú" v smere morfofonéma - fonéma - fóna.

Existenciou dvojhlások, ktoré patria k "najvitálnejším" prvkom v zvukovej stavbe spisovnej slovenčiny, sa utvárajú svojrázne neutralizovateľné protiklady: krátky vokál - diftong a dlhý vokál - diftong. Realizáciou posledného protikladu vznikajú v paradigmatickej sústave slovenčiny paralelné skloňovacie, časovacie a slovotvorné typy, ktoré sa líšia len na úrovni fóny a

fonémy, nie na úrovni morfofonémy (napr. *žena, mesto, dobrý, volám, pekár* proti *ulica, srdce, cudzí, voniam, ovčiar*).

Dominantné frekvenčné postavenie kvantitatívnej vokalickej alternácie v spisovnej slovenčine spôsobuje, že vedomie o totožnosti koreňa pri kvalitatívnej zmene alternánt je zavše oslabené, ba často sa už v takýchto prípadoch stráca aj etymologická súvislosť koreňových morfém (*čes-a-ť - kos-a*).

d) "Súhru" a "protihru" neutralizácií a alternácií v spisovnej slovenčine možno dobre pozorovať pri opozícii kvantitatívnosť - nekvantitatívnosť. Obidva javy sa stávajú symptómami tvaroslovného a slovotvorného procesu. V spisovnej slovenčine je zhoda v zámere kvantity signalizovať morfológický proces (neutralizácia kvantity, obmedzenie kvantitatívnej alternácie) a derivačný proces (kvantitatívna alternácia, narúšanie neutralizácie kvantity). Podobne sa rozdiel tvarotvorného a slovotvorného postupu v spisovnej slovenčine vykresľuje aj zmenami spoluhlások: V slovenskom tvarosloví sú veľmi obľúbené alternácie korelovaných konsonantov, zatiaľ čo alternácie nekorelovaných spoluhlások sú na ústupe. Alternácie nekorelovaných konsonantov (ide o stredanie *k, ch, h, g* s tupými sykavkami: *krok/krôčik, orech/oriešok, breh/briežok, striga/strídža* a pod.) sa na rozdiel od tvaroslovia systémovo uplatňujú pri derivácii. Je to ďalší zvukový signál na rozlíšenie tvarotvorného a slovotvorného procesu v spisovnej slovenčine.

e) Hranica slova sa v spisovnej slovenčine vykresľuje systémovými javmi na úrovni segmentov (najmä osobitné kombinačné a distribučné ukazovatele), ale aj suprasegmentov (hlavne prízvuku; ide o fonologicko-delimitačnú funkciu slovenského prízvuku).

3.1. Citlivé miesta slovenskej ortoepie vznikajú pod tlakom vnútrojazykových a mimojazykových činiteľov (pozri v 1). K jej špecifickým problémom, v ktorých sa najpreukaznejšie zrkadlí vývinová dynamika, patria: vokál [ä] /ä/, dvojhlásky, slabičné [r l r: l:], protiklad krátkych a dlhých sonánt, opozície /f/ - /v/, /x/ - /h/, /l/ - /l/, /i/ - /j/ a ich fónové pendanty, výslovnosť prvkov v periférnom systéme (vlastné mená, expresíva, cudzie slová), niektoré fonotaktilné javy (spoluhláskové skupiny, výsledná zvuková podoba prvkov zasahovaných neutralizačnými procesmi), niektoré suprasegmentálne javy (kvantitatívna

korelácia a jej fónové stvárnenie - pozri vyššie; niektoré úkazy pri prízvuku - s osobitnou problematikou prízvukovania jednoslabičných predložiek; niektoré typy melódie, najmä melódie zisťovacích otázok - tu sa začínajú vytvárať aj regionálne variety). Ďalšie skúmanie týchto javov - aj z hľadiska ich dynamiky - patrí k aktuálnym úlohám slovenskej ortoepie, fonetiky, fonológie a morfonológie.

Nazdávame sa, že výsledky experimentálnych i teoretických pozorovaní zvukovej stavby slovenčiny môžu byť impulzom na hľadanie účinnejších metód pri nácviku slovenskej spisovnej výslovnosti aj v inojazyčnom prostredí, pri vyučovaní slovenčiny ako cudzieho jazyka.

* Poznámka: Ide o rozšírenú a doplnenú verziu prednášky, ktorá odznala na I. slovákistickej konferencii vo Varšave 14. novembra 1996.

L i t e r a t ú r a

- BARTEK, H.: Správna výslovnosť slovenská. Bratislava - Turčiansky Sv. Martin, Ján Horáček 1944. 320 s.
- DVONČ, L.: K vývinu dvojhlások v spisovnej slovenčine. Jazykovedný časopis, 15, 1964, s. 35-48.
- DVONČ, L.: K otázke spoluhlásky *l'* v spisovnej slovenčine. Jazykovedný časopis, 17, 1966, s. 75-84.
- DVONČ, L.: K systému dvojhlások v spisovnej slovenčine. Slovenská reč, 33, 1968, s. 187-190.
- DVONČOVÁ, J. - JENČA, G. - KRÁL, Á.: Atlas slovenských hlások. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1969. 109 s. + 62 obr. tab.
- ĎUROVIČ, E.: Paradigmatika spisovnej ruštiny. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1964. 313 s.
- HORECKÝ, J.: Generatívny opis fonologického systému spisovnej slovenčiny. In: Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Šafarikanae. Jazykovedný zborník. 4. Z príležitosti VII. slavistického kongresu vo Varšave. Red. L. Novák. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1975, s. 5-41.
- ISAČENKO, A. V.: Spektrografická analýza slovenských hlások.

- Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1968. 263 s.
- JANOTA, P.: Personal Characteristics of Speech. Praha, Academia 1967, 72 + VI s.
- JAKOBSON, R.: Z fonologie spisovné slovenštiny. In: Slovenská miscellanea. Red. J. Jirásek a F. Tichý. Bratislava 1931, s. 155-163.
- KRÁĽ, Ā.: Pravidlá slovenskej výslovnosti. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1984. 630 s.
- KRÁĽ, Ā. - SABOL, J.: Fonetika a fonológia. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1989. 388 s.
- LIŠKA, J.: Kodifikácia spisovnej výslovnosti. In: Kultúra spisovnej slovenčiny. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1967, s. 149-160.
- NOVÁK, Ľ.: Fonologia a štúdium slovenčiny. Slovenská reč, 2, 1933/1934, s. 97-107, 143-157, 161-171. (Knižne: Fonologia a štúdium slovenčiny. Spisy Jazykového odboru Matice slovenskej v Turčianskom Sv. Martine. Sväzok 2. Turčiansky Sv. Martin, Matica slovenská 1934. 43 s.)
- NOVÁK, Ľ.: K základným otázkam štrukturálnej jazykovedy. Sborník Matice slovenskej, 15, 1937, s. 3-23.
- ONDREJOVIČ, S.: O niektorých problémoch slovenskej ortoepie. Slovenská reč, 53, 1988, s. 100-108.
- ONDRUŠ, Š. - SABOL, J.: Úvod do štúdia jazykov. 3. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1987. 343 s.
- PAULINY, E.: Fonológia spisovnej slovenčiny. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1961. 121 s. 2. vyd. 1968. 126 s.
- PAULINY, E.: Fonologický vývin slovenčiny. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1963. 358 s.
- PAULINY, E.: Slovenská fonológia. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1979. 213 s.
- Pravidlá slovenského pravopisu s pravopisným slovníkom. Turčiansky Sv. Martin, Matica slovenská 1940. 482 s.
- Pravidlá slovenského pravopisu. Bratislava, Veda 1991. 533 s.
- SABOL, J.: Formálne vymedzenie skloňovacieho typu. In: Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Šafarikanae Prešovensis. Jazykovedný zborník venovaný VI. slavistickému kongresu. Red. J. Dzurenda. Bratislava, Slovenské pedagogické

- nakladateľstvo 1968, s. 43-53.
- SABOL, J.: Súčinnosť fonologickej a morfolologickej roviny spisovnej slovenčiny. In: *Studia Academica Slovaca*. 5. Prednášky XIII. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mistrík. Bratislava, Alfa 1976, s. 412-449.
- SABOL, J.: O tempe reči. *Kultúra slova*, 10, 1976 (a), s. 17-21.
- SABOL, J.: Hierarchia vzťahov vo fonologickom podsystéme slovenských samohlások. *Rocznik Slawistyczny*, 39, 1978, s. 19-24.
- SABOL, J.: Nad jazykovedným dielom profesora Ludovíta Nováka. *Jazykovedný časopis*, 29, 1978 (a), s. 174-178.
- SABOL, J.: Teória komunikácie a výskum spisovnej slovenčiny. In: *Z teórie spisovného jazyka. Zborník referátov a diskusných príspevkov*. Red. J. Ružička. Bratislava, Veda 1979, s. 60-65.
- SABOL, J.: Teoretické východiská slovenskej fonológie. In: *Studia Academica Slovaca*. 10. Prednášky XVII. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. Š. Ondruš. Bratislava, Alfa 1981, s. 391-402.
- SABOL, J.: Kvantita v spisovnej slovenčine. In: *Studia Academica Slovaca*. 13. Prednášky XX. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mistrík. Bratislava, Alfa 1984, s. 511-533.
- SABOL, J.: Kapitoly zo všeobecnej jazykovedy. Výberová prednáška. Košice, Rektorát Univerzity P. J. Šafárika 1988. 183 s.
- SABOL, J.: Syntetická fonologická teória. Bratislava, Jazykovedný ústav Ludovíta Štúra SAV 1989. 253 s.
- SABOL, J.: Centrum a periféria slovenského spoluhláskového podsystému. *Slovenská reč*, 54, 1989 (a), s. 97-104.
- SABOL, J.: Neutralizácia fonologických protikladov a alternácie v slovenčine a v češtine. *Slavica Slovaca*, 28, 1993, s. 138-142.
- SABOL, J.: Slovenská slabika (Náčrt problematiky). In: *Studia Academica Slovaca*. 23. Prednášky XXX. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mlacek. Bratislava, STIMUL - Centrum informatiky a vzdelávania FF UK 1994, s. 214-224.
- SABOL, J. - ZIMMERMANN, J.: Komunikačný štatút prízvuku v spisovnej slovenčine. *Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Šafarikanae. Spoločenskovedný zväzok 10 (AFPh UŠ 56)*. Prešov, Filozofická fakulta Univerzity P. J. Šafárika 1994. 91 s.

- SAPORTA, S.: Frequency of Consonant Clusters. *Language*, 31, 1955, s. 25-30.
- STANISLAV, J.: Slovenská výslovnosť. Príručka pre umelcov a iných verejných pracovníkov. Martin, Osveta 1953. 297 s.
- VACHEK, J.: Fonologický poměr hlásek *i* a *j* v češtině a v slovenštině. *Slavia*, 11, 1932, s. 265-273.

Básnický preklad po roku 1945 a aktualizačná metafora

Jozef Felix v troch pohľadoch na Rostandovho Cyrana z Bergeracu hodnotí preklad Márie Rázusovej-Martákovej, ktorý vyšiel knižne roku 1939 ako "jeden z najznamenitejších prekladov, aké vôbec na Slovensku vyšli" /Na ceste k veľkým, zv. 3, 1987, s. 287/. Pozitívne hodnotenia z pera nášho kritika prekladu sa opakuje v článku Lyrický portrét Cyrana z Bergeracu /1940/, ba nadšenie J. Felixa narastá: "Rostandov Cyrano z Bergeracu vyšiel v majstrovskom preklade Rázusovej-Martákovej po slovensky a jej preklad patrí medzi najvýznamnejšie tvorivé akty v povojnovej slovenskej literatúre" /Felix, J., 1987, s. 293/. V príspevku Na margo slovenského prekladu Rostandovho Cyrana /1939/ sa dozvedáme v čom spočívajú estetické kvality tohto skvelého prekladateľského diela: "V Cyranovi z Bergeracu sú napr. vety v gaskonskom dialekte. Jednu dialektovú vetu Rázusová-Martáková celkom vtipne preložila západoslovenským dialektom. "Vidiecky: "Ná... a to je nos? Ba nyje ľudé! Najskoreč burgyna to, lebo dyna bude!"...

"Na jazyku prekladu síce nerozoznáte tvorivú silu Rostandovho slovníka, ale je fakt, že Rostandovu expresívnu diverzitu slovníka vedela nahradiť expresívnou slovenčinou tak, že na ideovej ústrojnosti Cyrana z Bergeracu vôbec nič nie je naštrbené" /Felix, J., 1987, s. 303-305/. Felixova kritika prekladu výrazne preferuje ako hodnotové kritérium naturalizáciu pred exotizáciou, porovnáva ďalej slovenský

preklad Cyrana s českým prekladom Jaroslava Vrchlického, ktorý zachováva francúzske kalky "patrola", "lanceta", "kordon", "parasol", čím preklad výrazne exotizuje, preferuje cudzie na úkor domáceho. Naopak Rázusová-Martáková "v slovníkovom bohatstve ľudovom vynachádza slová zastrčené, málo užívané, ktoré potom v kontexte pôsobia veľmi sviežo... neobvyčajne krásne vystihujú originál... zamatka, svätušká, štebotnica, dostávať pípeť, viselec, šudier, skydo, dobiedzač, mumaj, trlo, zrafať, talhaj, oblina, sedmoslivkár, krpčiar atď." /Felix, J., 1987, s. 306/. Ide o slová dedinskej poveniencie, ktoré sa v súčasnej slovenčine buď nepoužívajú alebo sú na okraji slovnej zásoby. Dialektizmy patria k najrýchlejšie starnúcim prvkom jazyka v preklade. Naturalizujúci typ prekladu prevláda v slovenskej literatúre ešte v prvej polovici päťdesiatych rokov, uplatňuje sa v prekladoch poézie, prózy i drámy. Na princípoch tohto typu prekladov sformuloval Ján Ferenčík, 1982 zásady slovenskej prekladovej školy, ktorá sa konštituovala podľa jeho názoru v päťdesiatych, šesťdesiatych a sedemdesiatych rokoch. Tvorila ich:

1. Zásada textovej úplnosti.
2. Zásada významovej totožnosti.
3. Zásada formálnej totožnosti.
4. Zásada dobrej slovenčiny /spolu so zásadou prísne funkčného používania nespisovných prvkov/.
5. Zásada uprednostňovania významu pri kolízii významovej a formálnej totožnosti.

Ferenčík vychádza z prekladov, ktoré výrazne preferujú

naturalizáciu pred exotizáciou. Poprednou, ba kultovou prekladateľkou školy je Zora Jesenská. Do slovenčiny pretlmočila viaceré básnické, prozaické i dramatické texty renomovaných ruských, francúzskych autorov, ba aj Shakespeara.

Roku 1957 vyšla v jej preklade Jeseninova poéma Anna Sneginová. V pretlmočení poémy dominuje jedna z tendencií originálu, využívanie krajových, írečitých, v spisovnom jazyku zriedkavých alebo neznámych slov, ktoré Jesenin využíval na charakteristiku dedinského prostredia najmä v začiatkoch svojej tvorby. V Jesenskej preklade pôsobia tieto írečité dialektizmy miestami funkčne, miestami cítime ich nadužitie. Na jednej strane nás nadchýna bohatstvo prekladateľkinej slovnej zásoby, ktorú editorská prax neskôr ochudobňovala, na druhej strane tento " írečitý" jazyk posúva poému k žánru hviezdoslavovských eposov Ežo a Gábor Vlkolinský, ostatne jedinej žánrovej obdobe lyricko-epickej poémy z dedinského prostredia v slovenskej literatúre.

V preklade sa to hmýri gvermi, papľuhmi, lotriskami, bečarmi, chruňami, kujonmi, richtár je trúp, národ je huňový, nebude štúrať, keď bieda ich škrela, psota ich morí, bistu, mrcha chvíle, zahriebli, skvári, planiga, brýzga, zachloštil, furták, chatrčka, psí brech, stonoha, novô, onô, netknúť sa zeme, luna sa šklabí, jazmín obsuval lesičku, oflinok, štrimfle, ozembuch. K najkrajším miestam poémy v Jesenskej preklade patria bitky, keď mužíci z Radovej Kriušanom napopáckali a keď si Kerenskij nad Ruskom zakalifoval, čo je doslovný kalk, obohatený o vývinovo produktívnu slovenskú príponu. V preklade badať silný tlak

formy na sémantiku, čo sa prejavuje najmä na úrovni prekladu metafor a rýmu /Valcerová, 1992/. Dialektizmy a prevažujúca lexika dedinskej proveniencie svedčí o tom, že hoci mestská tematika, motívy, lexika a obraznosť preniká do pôvodnej slovenskej poézie v medzivojnovom období, najmä v tvorbe L. Novomeského, J. Smreka, J. Kostru, neskôr v poézii nadrealistov, do prekladu sa dostáva oneskorene. Na príčinu tohto časového posunu upozorňuje Stanislav Šmatlák v článku Víťame vás, Alexander Sergejevič! /Nedeľa 1983, č.38/, kde hodnotí slovenské preklady Puškina: "Puškin v Hviezdoslavovom pretlmočení bol v zajatí starého slovenského básnického štýlu". "Janko Jesenský, jeden z príslušníkov Moderny, prekladá Puškina v druhej polovici tridsiatych rokov a zasa v čase, keď jesenskovo-básnický štýl začína pokrývať patina štýlu tradičného, odlišujúceho sa práve touto patinovanosťou od súčasných vývinových tendencií slovenskej poézie /Novomeského, Fabryho/. Čosi obdobné sa stalo i so Smrekovými prekladmi Puškinovej lyriky v prvej polovici päťdesiatych rokov, keď Smrek v porovnaní napríklad s vtedajším Kostrom či Horovom predstavoval už štýlovo archaizovaný rozmer slovenskej kultúry..."

Časový posun prekladu voči pôvodnej poézii svedčí o tom, že preklad v slovenskej poézii do roku 1958 plní predovšetkým informatívnu funkciu /termín A. Popoviča/, nie je integrálnou súčasťou vývinu domácej literatúry. Signálom novej funkcie prekladu vo vzťahu k domácej literatúre je nástup aktualizáčných prekladov.

V období rokov 1945 - 1958 sa objavujú aktualizácie jednotlivých zložiek básnického textu vo vzťahu k domácej

tradícii. Vývinovo produktívna je najmä "aktualizácia" rytmickej nápodoby amfibrachy v Jesenskej preklade Jeseninovej poémy Anna Sneginová. Uplatnenie rytmickej schémy, vznikajúcej svojskou kombináciou daktylu a trocheja v slovenskom preklade, nemá závažnejší vplyv na vzťah významu a tvaru originálneho textu. Zvýšená je frekvencia folklórnych írečitostí v preklade v porovnaní s predlohou. Odráža dobový stav slovenčiny v päťdesiatych rokoch a z neho vyplývajúcu "folklorizujúcu" prekladateľskú prax Z. Jesenskej i viacerých predstaviteľov tzv. realistickej školy slovenského prekladu.

V roku 1958 vystúpil s prekladom Majakovského a s programom modernizujúceho prekladu na stránkach Mladej tvorby Ľubomír Feldek. Nastáva obdobie experimentov v domácej a prekladovej básnickej tvorbe. Nasleduje komplikovaná prestavba eufonickej, rytmickej, rýmovej, obraznej a jazykovej roviny básnického textu, prinášajúca zásadné zmeny v štruktúre slovenskej poézie. Prejavuje sa to najmä v poézii tzv. konkretistov (M. Válek, J. Stacha, Ľ. Feldeka, J. Ondruša, J. Mihalkoviča, J. Šimonoviča). Experiment funkčne zasahuje i do bohatej prekladateľskej praxe týchto básnikov, stáva sa organickou súčasťou ich básnického a prekladateľského rukopisu.

Vznikajú Válekove preklady Verlaina, Rilkeho, Voznesenského, Feldekove preklady Majakovského, Antonyča, Jeffersa, viacerí básnici - nadrealisti a konkretisti - prekladali Rimbauda. Preklad moderných básnikov svetovej literatúry pomáha vnášať do slovenskej poézie nové prvky. Pohyb na jednotlivých rovinách originálneho a prekladového básnického

textu podnietil aj uvažovanie samotných básnikov a prekladateľov o procese prekladania a je aj začiatkom systematického slovenského teoretického uvažovania o preklade /Felix, Popovič/ inšpirovaného zároveň českou teóriou prekladu.

Váľkovská a feldekovská generácia sa zaslúžila o zmenu charakteru slovenskej pôvodnej a prekladovej poézie. Nastáva premena kultúrneho typu slovenského človeka, jeho vnímania. Slovenská poézia sa presúva z dedinského do mestského prostredia, čo sa odráža predovšetkým na metafore, dominantnom výrazovom prostriedku Váľkovej poézie i básnikov trnavskej skupiny, zvaných konkretisti. Na budovaní nového typu obraznosti sa podieľajú v značnej miere preklady a to hlavne preklady modernej lyriky /Valcerová-Bacigálová, 1987/. Básnici týchto dvoch generácií si zámerne vyhľadávajú na preklad takých autoov svetovej poézie, ktorý posúvajú jej vývin v niektorej zložke básnického textu. Poéziu Andreja Voznesenského si M. Válek vyberá na preklad pre jej experimentátorský charakter, mnohé prvky z jeho textov tvorivo aplikuje na vlastnú poetiku.

Valentín Katajev v predslove k Voznesenského zbierke Tieň zvuku napísal: Jeho stavebným materiálom sú metaforý, zmontované v konštrukciách slobodného rytmu, nezviazané nijakými pravidlami kanonickej prozódie a podriaďujúce sa jedinej veliteľke, myšlienke. Jeho metaforý sú obdivuhodné! Nikdy sa nezníži k zjednodušeným prirovnaniám, ktoré nevyžadujú od čitateľa tvorivé úsilie. ...Knihy Voznesenského sú vždy depom metafor. ...Metafora Voznesenského nie je ozdoba. Je vždy nabitá ideou, zmyslom" /Katajev, 1970/.

U Voznesenského môže vstúpiť do obrazového spojenia slovo z každej štylistickej oblasti, čo potvrdzuje nekonvenčnosť autora. Viktor Krupa, 1990 pokladá spájanie významovo vzdialených slov v metafore za prejav originality. U Voznesenského uši klebetníkov predstavujú misy toaliet, svet meštiakov je antisvet, lietadlo je pobehlica i alumíniový vták. Metafora sa u neho neobmedzuje len na slovné spojenie, ale rozrastá sa na plochu celej strofy i básne /Antisvety/. Neexistujú pre neho lexikálne "tabu", prekážky pre uplatnenie určitých slov v básni sú skôr eufonické, rytmické a rýmové, autor si ich kladie sám v rámci zákonitostí celku vlastnej tvorby. Jeho metaforu charakterizuje viacero znakov, ktoré V. Krupa pokladá za typické znaky básnickej, najmä modernej metafory. Voznesenského metafora je disharmonická, montážna, analytická, kondenzovaná, usiluje sa v nej o komplexnosť až systémovosť. Jej podstatu však tvorí vzájomná podmienenosť, reciprocita významu a jeho zvukovej podoby. Zvuková podobnosť slov vstupujúcich do metafory zbližuje Voznesenského metaforu s rýmom. Napr. v básni Ja semja je vzájomná reverzibilita jazykového vyjadrenia a významu taká hlboká a natoľko podmienená jazykom, že spôsobuje nepreložiteľnosť autorovej metafory.

Originál: "Ja - semja

vo mne kak v spektre živut sem "ja"

nevynosimych kak sem zverej

a samyj sinij

svistit v svirel!

A vesnoj

mne snitsja

čto ja -

vosmoj".

Doslovný preklad: Som rodina

vo mne ako v spektre žije sedem "ja"

nezniesiteľných ako sedem zvierat

a najmodrejší

píska na písťalke!

A na jar

sa mi sníva,

že som -

ôsmy.

Váľkov preklad: Som rodina.

Sedem "ja" jak v spektre dúhy vo mne

skuvíňa.

Nezniesiteľné sú - zviera nad zviera;

to najbelasejšie z nich

si na písťalke preberá!

A zjari

to, že som ôsmy,

sa mi mariť

začína!"

Báseň je založená na rozklade zvukového radu semja - sem "ja", na tzv. falošnej etymológii, keď zvuková podoba slova motivuje vznik metafor. Sem "ja" znamená aj rodinu, ale aj jej rozloženie na sedem osobitných indivíduí "ja", z ktorých každé žije vlastným životom. Tento rozklad rodiny na samostatné zložky pripomína spektrum. Jednotliví členovia rodiny - zároveň zložky spektra sa medzi sebou rujú, ale

zostávajúú navzájom späť. Znamienkom spojenia je zvuk "s" /siedmy, s pišťalkou, aj ôsmy/. Na tento typ metaforu upozorňuje Aristoteles v Rétorike: "Čím viac vlastností obsah vyjadruje, tým je výraz vtipnejší. Napríklad ak obsahuje metaforu a ak je metafora takého druhu, ako sme uviedli vyššie, ak obsahuje antitétu, rovnaké znenie alebo ak označuje vec živo a v činnosti" /1980, s. 183/.

Fonéma "s" tvorí bázu, znak porovnania všetkých plnovýznamových slov básne /okrem dvoch/. Umožňuje nám odhaliť princíp Voznesenského metafory a jeden z princípov, o ktorom Krupa nehovorí. Ide o metaforu, kde bázou, vzťahom totožnosti je zvukový vzťah slov, vstupujúcich do metafory, zatiaľ čo členy metafory sú sémanticky odlišné, často až antitetické. Vzájomným stotožnením a odlišením sa dostávajú v metafore Voznesenského jej členy do dialektického vzťahu a ustavične sa navzájom konfrontuje zvuková rovina s rovinou básnického pomenovania. Ich ustavičná konfrontácia tvorí estetické napätie a tvorí podstatu metafory, ktorú sme nazvali zvukovou. Až na tento základný princíp sa navrstvujú ďalšie štylistické znaky Voznesenského metafory /analytickosť, disharmonicnosť, montážnosť, kondenzovanosť, komplexnosť/. Mnohé z týchto črt charakterizujú metaforu M. Válka. Princíp, ktorý je bežný v rýme, ktorú Turčány nazýva vertikálnou metaforou prenáša Voznesenskij aj na rovinu horizontálnej, vlastnej metafory. Zbližuje tak metaforu s rýmom, čím vzniká tesnejšie zopätie horizontálnej a vertikálnej štruktúry textu, a tým je zabezpečená jednak maximálna hutnosť, kondenzácia textu a jednak celý text je jednou veľkou metaforou. V rytmicky uvoľnených textoch

/Monológy beatníkov/ sa potom princíp vertikálnej metafory /rýmu/ presúva na horizontálnu úroveň verša. Spojitosť medzi veršami neprebíha len po vertikále a horizontále, ale vzťahy medzi zvukovo príbuznými slovami sa krížia na ploche celej básne. Takýmto spôsobom pracuje Válek i vo viacerých vlastných textoch.

Pri preklade bolo najťažšie zachovať vzájomnú podmienenosť významu a zvuku vo Voznesenského metafore. Slovenský prekladateľ sa o to usiluje, ale v prekladoch z obdobia Trojuholníkovej hrušky za cenu kvantitatívneho rozširovania hraníc verša. Metóda prekladu metafory je u neho metonymická, opisná a interpretačná a prejavuje sa úsilím o zachytenie maxima významov obsiahnutých v montážnej metafore. V prekladoch z osemdesiateho roku sa prekladateľova poetika disciplinuje, neutralizujú sa znaky začiatočníckeho prekladu ako je expresívnosť, zvyšovanie figuratívnosti /hlavne vo forme genitívnych metafor/ a dointerpretovanie sémanticky nejasných miest. Práve na preklade Voznesenského Trojuholníkovej hrušky sa naučil M. Válek pohybovať na rovine konotácie a výrazne sa odlišuje od českého prekladateľa tej istej zbierky Václava Daňka, ktorého preklad je denotatívny, unikajú mu práve skryté významy, ktorá robia preklad básne poéziou. Umenie básnického prekladu spočíva práve v pohybe po okrajových, diskretných líniách sémantického poľa.

V priebehu sedemdesiatych rokov preberá postupy predchádzajúcej generácie prekladateľov poézie, nastupujúca generácia básnikov a prekladateľov Ján Švantner, Ján Zambor, Ján Štrasser s Petrom Zajacom, Jana Kantorová - Báliková,

Marián Heveši... Aktualizujúce tendencie sa objavujú aj u autorov starších generácií (v Mihálikovom preklade *Lysistraty*, v Turčányho preklade nie *Božskej komédie*, ale v preklade G. Rodariho pre deti). Aktualizujúci preklad je vývinovo určujúcim typom prekladu v sedemdesiatych rokoch. Supluje nezriedka i úlohy domácej literatúry.

Vzťah významu a tvaru sa po roku 1958 v básnickom prekladovom texte spomenutých básnikov mnohonásobne transformuje na jednotlivých rovinách básnického prekladového textu i navzájom medzi jednotlivými rovinami v komplikovaných vzťahoch. Úspešnosť prekladu závisí od zachovania proporčnosti týchto vzťahov, zodpovedajúcej pôvodnému textu. Výrazom tejto proporčnosti je zachovaná miera výrazu a z nej vyplývajúci estetický účinok prekladového textu.

V priebehu osemdesiatych rokov sa postupne zjavujú i v prekladoch básnikov, hľadajúcich si najmä v sedemdesiatych rokoch svoj rukopis a využívajúcich v preklade prvky aktualizujúce, postupne i prvky dodržiavajúce charakteristické črty originálu, čo bolo vždy typické pre klasické typy prekladateľov. Preklad začína čoraz zreteľnejšie vystupovať vo svojej vlastnej funkcii prekladu a nie ako pôvodné dielo. Výrazný je tento postup pri preklade rytmickej zložky básnického textu.

Ak prekladateľ zachováva rytmickú inštrukciu originálu, napríklad prekladá pôvodný text rytmickou napodobeninou, ktorá v domácej literatúre prirodzene nejestvuje /anapest, amfibrach/, je to vo vzťahu k originálu princíp zachovávajúci, ale z hľadiska vývinu domácej literatúry i poetiky básnického prekladu sa cíti ako rytmická inovácia.

Táto aktivita je signálom prekladateľovej originality.

Ak je takáto rytmická nápodoba v rovnováhe so systémom ostatných výrazových prostriedkov /pauzy, intonácia/, rým, eufónia, obraznosť a hlavne sémantika, pôsobí takýto preklad esteticky funkčne a inovuje týmto preštruktúrovaním systému, novými vzťahmi domáci vývin poézie /Zamborove preklady Achmatovovej a Cvetajevovej /Valcerová, 1992/. Nástup aktualizáčnych prekladov má podľa našich doterajších výskumov tri príčiny:

1. Spočiatku bol súčasťou experimentov domácej lyriky, ktorá sa v šesťdesiatych rokoch tohto storočia menila z dedinskej, v podstate tradičnej lyriky s prevažujúcim viazaným veršom a rýmom na mestskú lyriku, písanú voľným veršom.

Najvýraznejšie inovácie badať na úrovni metafory, ktorá svojou podstatou prispôsobená vnášať nové významy do starého kontextu /Krupa, 1990/.

2. V sedemdesiatych rokoch a osemdesiatych rokoch plnil aktualizujúci preklad funkcie, ktoré domáca literatúra plniť nemohla /spoločenskokritická funkcia, právo na experiment, tabuizované erotické témy a motívy, napr. téma smútku/.

3. V priebehu osemdesiatych rokov sa prvky aktualizácie postupne schematizovali, začali v niektorých zložkách textu /najmä lexikálnej/ narúšať únosnú mieru výrazu a nastáva opäť návrat k zachovávajúcemu, klasickému prekladu, ktorý začína popri aktualizujúcom stereotype pôsobiť vývinovo inovačne.

Literatúra:

ARISTOTELES: Poetika. Rétorika, Politika. Tatran. Bratislava 1980, s. 183.

FELIX, Jozef: Na cestách k veľkým, Vybrané spisy Jozefa Felixa zväzok III, Tatran, Bratislava, 1987.

FERENČÍK, Ján: Kontexty prekladu. Slovenský spisovateľ, Bratislava, 1982.

KATAJEV, Valentin: Nemnogo ob avtore. Predslov ku knihe Voznesenskij, A." Teň zvuka, Molodaja gvardija. Moskva 1970, s. 7-8.

KRUPA, Viktor: Metafora na rozhraní vedeckých disciplín. Tatran, Bratislava 1990.

POPOVIČ, Anton: Teória umeleckého prekladu. Tatran, Bratislava 1975.

ŠMATLÁK, Stanislav: Víťame vás, Alexander Sergejevič! Nedela 1983, č. 38.

TURČÁNY, Viliam: Rým v slovenskej poézii. SAV, Bratislava 1975.

VALCEROVÁ, Anna: Jesenskej preklad Jesenina. Romboid 27, 1992, 4, s. 47-51.

VALCEROVÁ-Bacigálová, Hana: Voznesenského metafora a jej prekladové konkretizácie. Zborník PdF UPJŠ v Košiciach Slavistika. Roč. 21, zv. 3, Slovenské pedagogické nakladateľstvo, Bratislava 1987, s. 189-200.

VÁLEK, Miroslav: Štyri knihy nepokoja. Slovenský spisovateľ, Bratislava 1975.

VOZNESENSKIJ, Andrej: Teň zvuka. Molodaja gvardija, Moskva 1970.

VOZNESENSKIJ, Andrej: Trojuholníková hruška. Prel. M. Válek. Slovenský spisovateľ, Bratislava, 1964.

VOZNESENSKIJ, Andrej: Šíp do steny. Prel. M. Válek.
Slovenský spisovateľ, Bratislava 1980.
VOZNĚSENSKIJ, Andrej: Trojúhelníková hruška. Přel. V. Daněk.
SNKLU, Praha 1964.
VOZNĚSENSKIJ, Andrej: Achillovo srdce. Přel. V. Daněk. Svět
sovětů, Praha 1968.

Človek, príroda, energia a VD Gabčíkovo

Michal Varchola

O vzťahu človeka a prírody v súčasnej epoche industriálnej spoločnosti sa toho už napísalo nemálo. Na jednej strane človek svojou činnosťou zvyšuje produktivitu práce a svoj životný štandard na strane druhej sa touto činnosťou dotýka okolitej prírody. Vždy sa naskytá otázka ako sa tieto dve veci, ktoré nemožno navzájom oddeliť, prejavujú a aký je ich dôsledok na ľudskú existenciu. Na prvý pohľad pôsobia vždy proti sebe. Vývoj ľudskej spoločnosti je však javom zložitým a dotýka sa doslova všetkého. Vývoj človeka ako jedinca v tomto veľkom dianí zďaleka neprebíha rovnomerne vo všetkých rovinách spektra. Rozdiely sú viazané na čas a miesto. Sú dynamické, s meniacimi podmienkami sa menia aj ony.

Vzťah človeka a prírody je teda problém obrovský široký a takýto obrovský komplex nie je možné ani komplexne hodnotiť. Pokiaľ by sme takéto hodnotenie zrealizovali skutočnosť by už bola určite iná.

To čo si v tomto príspevku chceme pripomenúť je celkom konkrétne. Vodné dielo Gabčíkovo patrí rozmerovo medzi jeden z najväčších prípadov vzťahu človeka a prírody v strednej Európe. Je ukážkou vzťahu prírody a človeka v ponímaní filozofickom, ekologickom, technickom (energetickom) a vôbec spoločenskom. V minulosti ba aj dnes rezonuje medzi amatérmi aj odborníkmi v diskusii o vplyve na prírodu (spodné vody, flóru, faunu), o jeho opodstatnenosti práve vo vzťahu človeka a prírody. Polemizovalo sa so všetkými jeho prínosmi, a dôsledkami týchto prínosov na súčasnú aj budúcu prírodu v jeho blízkom i ďalekom okolí.

Môj pohľad na uvedenú problematiku treba posudzovať ako pohľad strojného inžiniera. To neznamená, že je pre mňa prekážkou, aby som sa nesnažil byť komplexne kultúrny, humanistický, humánny ba aj zaujatý pre veci humanitné. Navyiac s potešením môžem ubezpečiť, že takých nás je nie malo a že technických ničiteľov prírody vôbec nemáme v láske. Na druhej strane, uvedomujúc si skutočnosti vyplývajúce zo

štandardu súčasného života, chcem poukázať na to, že rovnováha v prírode platí vždy bez ohľadu na naše partikulárne predstavy.

Mnohokrát v živote je človek svedkom obrovskej bariéry medzi ľuďmi zo "sféry" humanitnej a technickej. Kladiem si otázku prečo tomu tak je. Prírodné vedy sú východiskom pre vedy technické (hoci je niekedy ťažké nájsť hranicu). Ak je však konkrétny prírodný jav dostatočne spoznaný, kvalifikovaný a matematicky ho možno modelovať alebo inak dostatočne presne definovať, možno ho technicky použiť ako nástroj. Kto však chce tvorivého technika pokoriť v jeho prirodzenom zmysle pre praktické uplatnenie všetkého, čo ľudstvo objavilo, hovoríme mu technokrat. Pomýlenou logikou a improvizovaním s pojmami sa potom dopracujeme k mylné vyformovaným disproporčným technokratom. Ich protikladom sú dobrí a rozhladení, človeka a prírodu chrániaci, humanisti s hlbokými technickými vedomosťami. Tu je kdesi jadro problému. Humanitne vzdelaný človek musí byť dostatočne technicky zdatný nato, aby rozumel technikovi a naopak technik nemôže byť humanitne nevzdelaný preto, aby v technike konal humánne. To je pravdepodobne mnohokrát dôvodom neprekonateľných nedorozumení, ktoré vznikajú pri predkladaní rozsiahlych projektov dotýkajúcich sa širokého spektra spoločnosti. Nie je chybou rozdielny názor, ba naopak prispieva k hlbšiemu poznaniu, ale vzájomné pochopenie rozdielných názorov je možno tou spomínanou barierou. Hovoríme o tom na tomto mieste prave preto, že práve na tomto technickom diele (VD Gabčíkovo) sme boli v nedávnej minulosti svedkami tohoto javu.

Charakteristika VD Gabčíkovo

Gabčíkovo nie je jediným vodným dielom na Dunaji. Na jeho hornom úseku Nemci a Rakúšania postavili už 30 veľkých vodných diel. Juhoslovania a Rumuni na úseku železných vrát spoločne postavili dve mohutné vodné diela.

VD Gabčíkovo je svojou koncepciou nesporne jedinečné na Dunaji. Všetky ostatné diela boli postavené v prirodzenom riečisku ako riečne stupne. VD Gabčíkovo je postavené na bočnom kanále. Všetky ostatné stupne sú postavené na skalnom alebo prakticky dostupnom nepriepustnom podloží. Zo všetkých VD na Dunaji jedine Gabčíkovo

bolo vybudované na vnútrozemskej delte, na nánosovom kuželi, preto sa muselo koncipovať ináč ako ostatné dunajské diela. Charakteristické pre toto dielo je hierarchia dôvodov jeho existencie v súvislosti s prírodou do ktorej je situované. Jeho význam spočíva v komplexe

- a) ochrany pred veľkými vodami,
- b) zlepšením medzinárodnej plavby
- c) energetické využitie
- d) ochrana prírody.

Ochrana prírody nie je na poslednom mieste, pretože tu nejde hierarchicky zaradiť. O jej význame nemožno diskutovať. Ochrana prírody má svoju kultúru a etiku. Dnes už možno dostatočne zodpovedne povedať, že bola preukázaná jej schopnosť spolu existovať s prioritami, na ktoré bolo dielo postavené. Pre na VD Gabčíkovo sa vykonal (zo žiadnymi inými dielami neporovnateľný) rozsiahly a podrobný výskum prírodných podmienok ako morfológický vývoj okolia, odtokových režimov, pohybu splavenín, zimného režimu, kvality povrchných a podzemných vôd, dunajských lužných lesov a dunajskej vegetácie, rybárstva a pod.

Ochrana proti povodňam pozdĺž celého dotknutého úseku je prvoradou úlohou, ktorú VD Gabčíkovo plní. Nie je účelom vymenovávať rozsah škôd, ktoré sú dôsledkom "vystrednosti" prírody. Nevieť ktorí ochrancovia prírody súhlasia a nebodaj obhajujú túto prirodzenú pre človeka neprirodzenosť. Jednoducho vzťah človeka a prírody z pohľadu veľkých vôd treba posudzovať ako prirodzenú obranu jedného (človeka) proti ničivým účinkom druhého (prírody). Nakoniec pre prospech obidvoch. Tato skutočnosť veľmi podstatne charakterizuje samotné dielo vo vzťahu človek -príroda.

Z ekonomického a aj ekologického hľadiska nie je zanedbateľné ani hľadisko podmienok medzinárodnej plavby. Udržiavanie prevádzky plavebnej dráhy na dotknutom úseku vyžadovalo nemalé náklady. Podľa údajov [2] to bol najmenej priepustný úsek na celých 2380 km dlhom plavebne využívanom úseku Dunaja. Nemalé sú aj ušetréné prostriedky na pohon plavidiel pri vzduť hladiny od Gabčíkova po Bratislavu.

Komplexná charakteristika VD zahŕňa v sebe preto okrem ochrany pred povodňami, odstránenia brodového úseku, využitia energetického potenciálu aj vytvorenie lepších podmienok na hospodársky rozvoj priľahlých území, vrátané nových podmienok na rekreáciu obyvateľov

blízkeho i vzdialenejšieho okolia. Tieto podmienky vytvárajú nový vzťah človeka a prírody a po "zahojení rán" od staveniska sa vytvorí celkom nový prírodný kolorit. Oveľa podrobnejšie sa možno oboznámiť s charakteristikou VD Gabčíkovo napr. v [6].

Energetický prínos VD Gabčíkovo

Neviem ako si bežný človek uvedomuje skutočnosť, že energia mu je v domácnosti k dispozícii kedykoľvek. Samozrejme nechceme aby sme si túto skutočnosť pripomínali pri každom zapnutí televízie. Avšak napr. pri prerokovávaní "katastrofických" dôsledkov tepelných, jadrových a aj vodných (VD Gabčíkovo) elektrární v rôznych ekologických grémiách je pre každého ekológa samozrejme, že mu poskytnú napr. kávu alebo iné energeticky náročné výdobytky civilizácie okamžite. Neviem či pri svojom často kategorickom postoji si uvedomuje, že najekologickejšie by bolo, keby potrebu energie s rovnakou vehemenciou odmietal. Nechceme tu vyvolávať polemiku, avšak chceme dokumentovať nevyhnutnosť komplexného pohľadu na energetickú sústavu.

Z hľadiska energetického je prínos sústavy Gabčíkovo-Nagymaros vo svojom pôvodnom zámere, v regulačnej funkcii pre elektrizačnú sústavu t.j. výrobe prevážne špičkovej energie, významný. Treba si uvedomiť, že spotreba energie počas dňa je nerovnomerná. Elektrickú energiu nemožno v takých množstvách akumulovať. To znamená, že výroba musí byť k dispozícii v okamihu potreby. A tu je význam špičkovej energie nepostrádateľný. Regulačné účinky vodnej elektrárne Gabčíkovo so svojimi 720 MW výkonu predstavujú asi 17 % denného maxima slovenskej elektrizačnej sústavy. Znamená to, že ekologicky najčistejší spôsob výroby je k dispozícii prakticky okamžite.

Vodná elektráreň Gabčíkovo je teda situovaná na pravej strane stupňa. Je koncipovaná ako špičková, s celkovým výkonom 720 MW v ôsmich hydroagregátoch. Pre daný prevádzkový rozkyv spádov (rozdielu hladín pred elektrárnou a pod elektrárnou) 16-24 m sú použité vertikálne Kaplánove turbíny s priemerom obežného kola 9300 mm. Prietok jednou turbínou pri dodržaní konštantného výkonu 90 MW sa pohybuje od 413 do 639 m³/s. Hmotnosť rotujúcich častí jedného stroja je 395 t. Hydroagregáty vodnej elektrárne Gabčíkovo patria medzi najväčšie

svojho druhu vôbec, a preto ich výroba a montáž si vyžiadala celý rad originálnych, nekonvenčných riešení. Pre potreby elektrizačnej sústavy sú agregáty vodnej elektrárne Gabčíkovo dimenzované tak, aby umožňovali rýchly nábeh do prevádzky resp. ich rýchle odstavenie. Nábeh agregátu po prifazovaní trvá 50 sec. a o ďalších 20 sec. je agregát v plnom výkone. Odstavenie z plného výkonu trvá 10 sec. Základné energetické ukazovatele dokumentuje Tab. č.1.

Tab č.1

Základné energetické parametre VE Gabčíkovo	
Počet agregátov	8
Inštalovaný výkon (MW)	720
Výroba el. energie (Gwh/rok) pri-špičkovej prevádzke	2650
Výroba el. energie (Gwh/rok) pri-priebežnej prevádzke	2980

Ekologický pohľad energetika

Ekologická problematika nie je problematikou prírodnou, pretože je svojou podstatou problémom spoločenským. Kľúčom k jej poznávaniu sú preto najmä spoločenské vedy, a z nich na poprednom mieste ekonómia. Neznamena to, že energetici tu nemajú čo povedať.:

Znižovanie energetickej náročnosti resp. zabezpečenie rastu produktivity v priemysle zvyšovaním energetickej účinnosti strojov a zariadení možno najlepšie ozrejmiť dnes už slávnou energetickou poznámkou amerického humoristu Villa Rogersa ktorý asi pred 60-timi rokmi povedal:

" Keď potrebujeme drevo, zrežeme stromy
 Keď potrebujeme uhlie, otvoríme baňu
 Keď potrebujeme naftu, navrtáme studňu....
 A keď toto všetko spotrebujeme, zistíme,
 akí sme chytrí "

To je situácia v ktorej žijeme. Podľa nášho názoru len málo predpovedí o budúcnosti sa ukázalo byť priliehavejšími pre našu

súčasnú energetickú situáciu. My, nie sme spoločnosť plytvajúca, ale sme ľahostajní. Nerozumieme alebo si nepravíme vyvinúť úsilie, aby sme porozumeli komplexným dôsledkom nášho využívania energie.

Samozrejme, nemáme na mysli obmedzovanie spotreby a už vôbec nie v domácnostiach. Ale pripomeňme, že Elektrárň Gabčíkovo bez Nagymarosa dokáže ročne vyrobiť až 3,1 mld. KWh, čo kryje spotrebu elektrickej energie v domácnostiach pre 3,1 milióna obyvateľov pri priemernej spotrebe 1000 KWh/rok na človeka. (Spotreba na obyvateľa v Belgicku 1693 KWh/rok, Francúzsku 1747kWh/rok, V. Británii 1703 KWh/rok, SRN 1597 KWh/rok . Na Slovensku je skutočná spotreba na obyvateľa a rok okolo 850 KWh.)

Naopak z uvedeného hľadiska nedoceňujeme obnoviteľné a čisté zdroje energie. To znamená také, ktoré neznečisťujú okolie a nevyžadujú prakticky žiadne prevádzkové náklady. Takýto zdroj je vodná elektrárň všeobecne a v pomeroch nielen na Slovensku VD Gabčíkovo obzvlášť (inštalovaný výkon). Porovnanie výroby elektrickej energie v Gabčíkove a v podmienkach parných elektrární na palivo našej hneďouhoľnej panvy (Nováky, Handlová, Dolina) vyzerá takto:

Rovnaké množstvo energie ako v Gabčíkove sa vyrobí spálením 4,28 mil. ton uhlia. Spálením tohto uhlia vyprodukuje 1,25 mil. ton popolčeka. Tento popolček potrebuje skládku ("nádrž") v objeme okolo 1 mil. m³, čo by naplnilo takmer dve nosické priehrady. Popolček je dvojaký - ten, ktorý transportujeme na skládku (s ktorou prakticky nevieme čo ďalej) a ten, ktorý sa napriek filtrom dostáva ako úlet do okolia. V roku 1990 to bolo [1]: 33000 ton popolčeka, 141 ton SO₂, 78,8 ton arzenu, 10 ton No_x a 4 070 000 ton CO₂. Navyše na rozdiel od vodnej elektrárne potrebujeme na výrobu rovnakej energie o 10 579 pracovných síl viac pri elektrárni parnej (v tom 7014 baníkov).

Ani atómová energia nie je zadarmo. Pri rovnakom výkone atómovej elektrárne (meriame stále na Gabčíkovo) potrebujeme 15,16 tony jadrového paliva 12,275 mil. m³ chladiacej vody z ktorej sa 8,99 mil. m³ vyparí pri primeranom odvádzaní tepla do okolia. K tomu treba pripočítať problémy s uložením vyhorelého paliva, a nemôžeme nepripočítať aj cenu strachu.

Na základe týchto argumentov sa nemožno kategoricky postaviť proti nedajbože existencii tepelných alebo jadrových elektrární. Chceli sme iba poukázať na to, že hrozivo pôsobiaci "zásah " do prírody v okolí VD

Gabčíkovo, v skutočnosti znamená nie ekologickú katastrofu ale naopak, jej nie zanedbateľnú ochranu. Rozdiel je iba v tom, že ochraňuje prírodu nie bezprostredne v jeho okolí, ale na zemi hoci viac alebo ešte viac vzdialenej od VD Gabčíkovo.

Z uvedeného vyplýva, že dnešný človek sa nezaobíde bez energie, ktorá mu je vo forme elektrickej energie k dispozícii kedykoľvek a prakticky v akoľvek množstve. Táto, dnes samozrejماً, vymoženosť je spojená s uvedomením si a komplexným chápaním problematiky ekológie ako poslania moderného človeka. Každého podľa jeho profesie, teda technika, v procese tvorby a realizácie akejkolvek technického projektu. Ktoréhokolvek "užívateľa" energie jeho racionálnym a najmä optimálnym "užívaním", predovšetkým čo sa týka množstva.

Záver

Tento príspevok vznikol predovšetkým preto, aby poukázal na skutočnosť, že nie sme takí bohatí, aby sme mohli energiu prepúšťať bez ekonomického užitku. Nie sme však ani takí, aby sme nerešpektovali človeka v prírode pri súčasnom čo možno najekologickejšom jej podmanení v prospech nás všetkých. Vznikol aj preto, že minulosť diela najmä čo sa týka vzťahu diela a prírody nebola bez problémov. Dnes už nie je dôvod na polemiky s dramatickými scenármi ale na zhodnocovanie skutočnosti. Práve na tomto vzťahu možno dokumentovať, že dnes sa nestavajú vodné diela ako jednoučelové giganty, ale ako komplex chrániaci človeka a prírodu pred prírodnými katastrofami (povodne), s energetickým prínosom a mnohými ďalšími efektami.

Použitá literatúra

[1] Chmelár Vladimír: Causa Dunaj (Dunaj faktograficky. Vodné dielo obav zbavené.) Electa-Žilina 1991.

- [2] Vidra Milan a kol.: Sústava vodných diel Gabčíkovo -Nagymaros (Stupeň Gabčíkovo-energetická časť) Vydali -SEP,Vodné elektrárne Trenčín,Hydroconsult Bratislava,ČKD Blansko š.p. 1990
- [3] Regula E.-Ilka A.-Dušička M.:Podiel Slovenska na využívaní hydroenergetického potenciálu Dunaja. In.: Inžinierske stavby 9-10,roč.44 1996
- [4] Danišovič P.: Gabčíkovo- Jedinečné vodné dielo, jedinečný zdroj nových poznatkov In.: Inžinierske stavby 9-10,roč.44 1996
- [5] Chmelár Vladimír: Dunaj - energetický, Elekta-Žilina 1992.
- [6] Chmelár Vladimír: Dunaj,historický a dnešný, Elekta-Žilina 1994.

Ján Zambor
Portrét básnika Pavla Horova

Pavla Horova zaraďujeme k druhej poprevratovej básnickej generácii ako jej výrazného predstaviteľa. Podobu slovenskej poézie spoluutváral od polovice tridsiatych do polovice sedemdesiatych rokov. Jeho tvorba prechádzala vývinovými premenami, ale pritom si zachovávala aj stále črty, reprezentované najmä autorovými kľúčovými konštantnými motívmi.

Horov, občianskym menom Pavol Horovčák, sa narodil 25. 5. 1914 v roľníckej rodine vo východoslovenskej dedine Bánovce nad Ondavou. Po absolvovaní gymnázia v neďalekých Michalovciach študoval na učiteľskej akadémii v Bratislave (1934-35). V rokoch 1935-1945 pôsobil ako učiteľ v Čani pri Košiciach a v Michalovciach. V rokoch 1945-1951 bol vedúcim slovesného odboru a potom riaditeľom v Československom rozhlasu v Košiciach. Roku 1951 sa presťahoval do Bratislavy, kde pôsobil ako šéfredaktor vydavateľstva Slovenský spisovateľ, tajomník Zväzu slovenských spisovateľov, riaditeľ vydavateľstva Slovenský spisovateľ a pracovník Slovenského ústredia knižnej kultúry. Od roku 1964 sa venoval iba literatúre. Zomrel 29. 9. 1975 v Bratislave.

Horov vstúpil do literatúry v tridsiatych rokoch, od ich polovice sa jeho básne začali zjavovať v ústredných literárnych časopisoch, najmä v *Eláne* a v *Slovenských smeroch*. Výberu z prvotín, ktorý vyšiel v rámci prvého zväzku autorovho súborného diela (*Kruté prebudenie*, 1972) dal básnik názov *Z autogeológie*. V autorových juveníliách, resp. v básňach nezaraďovaných do prvej knižky sa stretávame so sociálnou

tematikou, čiastočne aj s motívmi vojny, čo súvisí so spoločensko-politickou realitou tridsiatych rokov, a so subjektívnou problematikou (už tu sa zjavuje Horovov charakteristický motív plynutia času). Motív vojny sa kontrastne stretá s individuálnym ľudským časom ako nenávisť s láskou a smrť s mladosťou. Autor sa vyrovnáva s rozličnými literárnymi prúdeniami, čo sa prejavuje v poetologickej viacsmernosti jeho básní, nachádzame v nich prvky symbolizmu, proletárskej poézie, poetizmu a v menšej miere aj surrealizmu.

Básnikov knižný debut *Zradné vody spodné* (1940) znamená oproti prvotinám posun k modernizácii výrazu, hoci o jeho rovnorodosti tu hovoriť nemožno. Autor sa otvára jednak podnetom poetizmu a surrealizmu, resp. nadrealizmu, ktoré sa v jeho básňach amalgamujú, jednak impulzom poézie o generáciu starších autorov Iaca Novomeského, ale aj Valentína Beniaka a Emila Boleslava Lukáča. Výrazovej nerovnorodosti zodpovedá motivický rozptyl, ale do popredia sa dostáva prežívanie a reflektovanie vojnového ohrozenia. Báseň je konfrontáciou "sna a skutočnosti". Do básnikovho poetistického sna vstupujú surrealistické obrazy vojnovéj deštrukcie, krása sa obracia na hrôzu. Sen nahrádza úzkosť o človeka a o svet v tušení vojnovéj kataklizmy, ktorú básnik vníma ako prírodnú pohromu. Báseň nadobúda charakter prosby k milovanej bytosti, aby svojou láskou premohla zlovestné predzvesti, prosby k Bohu, aby ochránil svet pred smrtiacou katastrofou, či výzvy k ľuďom, aby chránili krehký život. V druhej časti zbierky v básňach príležitostného charakteru, v ktorých básnik reaguje na udalosti v Španielsku, na krízové chvíle v situácii štátu a národa a na nástup fašizmu, má jeho poézia konkrétnejšiu podobu. Modernizácia poetiky v *Zradných vodách spodných* sa

dotýka aj veršovej roviny. Voľný verš tu má také kvantitatívne zastúpenie ako sylabotónický verš, ktorý však často tiež nie je veršom tradičného strihu – Horov nezriedka vytvára vlastné rytmicko-strofické útvary, medzi ktorými na seba upozorňujú básne so systémovým striedaním jambických a trochejských veršov. V rýme básnik využíva podnety poetizmu, ktoré sa zračia v tendencii k exkluzívnosti jedného slova rýmovej dvojice (súvisí s upotrebením tohto prostriedku na spájanie vzdialených predstáv) a v uvoľňovaní rýmovej eufonickej presnosti.

Obraz vojnovej dehumanizácie človeka a sveta Horov vystupňoval v zbierke *Nioba matka naša* (1942). Kniha popri vstupnej básni s príznačným názvom *Čo ti zostalo?* prináša skladbu *Nioba matka naša*, sonetový cyklus *Nápisy na hroby* a básne uvedené pod názvom *Trhlinou krvi*. Umelecky najcennejšia je cyklická skladba *Nioba matka naša*, jeden z vrcholov Horovovej tvorby. Obraz vojnovej skutočnosti s jej degradáciou človeka, ľudskosti a života evokuje básnik najmä prostredníctvom nakumulovanej vizionárskej, snovo-halucinačnej surrealistickej obraznosti. Sú to obrazy so zápornými významami, ich častým znakom je hrôzostrašnosť. Hrôzu vojnovej reality básnik zintenzívňuje vesmírnosťou vízie. Veľmi silné sú oxymorické obrazy nemých výkrikov zúfalstva, ktoré vychádzajú zo "zadrhnutých hrdiel". Týmito výkrikmi sa vlastne básnikovi stala poézia. Sú to verše "rožžeravené vysokým napätím času", ktoré "nedovolía spať", znepokojujú. V *Niobe* Horov rozšíril nielen priestor, ale aj čas svojej poézie: vojnovú prítomnosť spája s celými krvavými dejinami ľudstva. Osobitne exponuje čas prvej svetovej vojny, čo súvisí s autobiografickými momentmi účinne zakomponovanými

do významovej štruktúry skladby. V máji 1914, keď sa Horov narodil, bol jeho otec v Amerike, kde pracoval v baniach. Keď sa v tom istom roku vrátil do rodného Zemplína, zastihla ho mobilizácia - musel narukovať a na srbskom fronte padol. Horovova matka ostala sama s dvoma deťmi. Matka je leitmotív autorovej tvorby. V *Niobe* sa vynára prízračný snový obraz básnikovho otca a strastiplných chvíľ detstva po jeho smrti. Utrpenie vlastnej matky a iných matiek a žien "zo všetkých ulíc času" Horovovi vyúsťuje do aktualizovaného obrazu antickej Nioby, ktorá po strate synov, dcér a muža skamenela a stala sa symbolom hrôzy a žiaľu.

Pri všetkom dôraze na obraznosť básnik do skladby integroval aj rozmer vyhrotenej analytickosti. V jeho vízii je vojnový svet svetom bez odvahy a lásky, bez človeka, básnikovo volanie je márne, nenachádza rezonanciu, Boh zastúpený nebesami mlčí, "jediným prejavom života je ruka ktorá škrtí". Autenticnosť skladby zvyšujú nemilosrdné sebaanalytické polohy - mučivé halucinačné predstavy seba a blízkych ako ludožrútov či predstavy obviňovania subjektu ako synovraha. Takýto charakter má aj posledná báseň zbierky *Postskriptum*, kde sa lyrický subjekt prezentuje ako nositeľ tých najodsúdeniahodnejších podôb zla vo svete.

V skladbe *Nioba matka* naša sa Horov najviac priblížil k surrealizmu a nadrealizmu. Pritom však jeho poézia nestratila kontakt s realitou a mravný akcent. Popri snovo-halucinačnej obraznosti na surrealizmus, resp. nadrealizmus odkazuje jej asociatívnosť, genitívne metaforý, tematizácia slova v kontexte, ustavičné narúšanie textovej kontinuitnosti, pásmovitost skladby, na veršovej úrovni voľný verš založený na rytmicko-syntaktickom paralelizme a splývavej

klesavej intonácii. Horovovo úsilie o voľný verš avantgardnej poetisticko-surrealistickéj proveniencie v tejto skladbe vrcholí.

V druhej, z veršového hľadiska kontrastnej časti zbierky - v sonetovom cykle *Nápisy na hroby* zasa vrcholí básnikovo úsilie o pravidelný sylabotónický verš. Horovov výraz sa klasizuje, čo vidieť aj na jeho takej zložke, ako je rým, ktorý sa eufonicky spresňuje a z hľadiska voľby slov v rýmovej pozícii stradičňuje, hoci v obraznosti sa napríklad genitívnej metafory básnik nezrieka. Oproti *Niobe* má však cyklus iné ladenie, je tlmenejší, dôraz je tu na tichej meditácii. Vojnová téma - ako v celej zbierke - ostáva. *Nápismi na hroby* Horov nadviazal na Hviezdoslavove *Krvavé sonety* a na Beniakovu *Žofiu* (1941), najmä na jej sonetový cyklus *Pax* (Krausová, 1976, s. 111-122).

V ďalšej knihe *Návraty* (1944), ktorá obsahuje dve cyklické skladby *Návraty* a *Zemplínske variácie*, sa básnik hľadajúci uprostred vojnovnej deštrukcie životné istoty, obracia k hodnotám domova, ktorý mu tu zastupuje najmä rodný kraj (Zemplín) a matka. V prvej skladbe sa k slovu dostáva tematizácia prežívania privátneho času. Je to bolestný ponor do básnikovej minulosti. V spomienkovej rekapitulácii Horov evokuje čas detstva, chronologicky preberá dôležité rodinné udalosti i medzníky vlastného života (odchod do školy v meste, príchod do Bratislavy). Motív plynutia času je všeobjímajúcim a skladobným prvkom *Návratov*. Obostiera ich melanchólia z nenávratnosti času stráveného v rodisku, zo straty detstva. Vedomie pominateľnosti postupne zasiahne aj také hodnoty básnikovho sveta, ako sú matka a láska. Uvedomovanie si času je zdrojom clivoty a bolesti. V *Návratoch* básnik nadviazal na

jeseninovskú básnickú tradíciu, ktorej prítomnosť registrujeme v jeho začiatkoch a ktorej podnety naplno rozvinul v povojnovej lyrike. *Zemplínske variácie* majú objektívnejší charakter, niet v nich však vnútorného dramatizmu predchádzajúcej skladby. V nepokojných časoch sa básnik utieka k rodnej zemi, ktorú idealizovane vníma ako jedinú istotu.

Avantgardný model lyriky vystriedal v *Návratoch* prostejší, hoci v obraznej rovine ním poznamenaný výraz. V prvej skladbe Horov tradičný sylabotónický verš účinne a inovačne dekanonizoval rôznoslabičnosťou veršov, nesúlados rýmovej a strofickej výstavby (medzistrofickými rýmami), narúšaním pravidelnosti jambického toku básne a uplatňovaním presahu. Pravidelný jambický rytmus *Zemplínskych variácií* spolu s astrofickým radením veršov evokuje dojem rovnomerného prúdu, ktorý konotuje horovovskú predstavu času ako vonkajšej sily, majúcej platnosť prírodného zákona, ktorá stojí nad človekom a predmetným svetom.

V knihe *Defilé* (1947) s cyklickou skladbou *Panta rei* a cyklom *Päť minút po vojne* sa na prvý plán znova dostáva prežívanie dejinného času. Skladba *Panta rei* je časovo lokalizovaná bezprostredne pred skončenie vojny, cyklus *Päť minút po vojne* zachytáva prežívanie prvých povojnových dní. V prvej časti sa v rámci Horovových prvých kníh najvýraznejšie prejavuje viera v pominutie vojny, vyjadrovaná svojsky modifikovaným motívom pantareizmu, hoci tu ako refrén zaznieva významovo kontrastný leitmotív hrôzostrašného ticha. Uchovávanie si viery je výrazom vnútorného zápasu s časom a budúcnostnej orientácie. Pre Horova príznačné chápanie dejín ako mechanického striedania "tmavých" a "svetlých" období postupne vytláča revolučnovývinová koncepcia. V básni *Košice*

1945 čítame: "Po stupňoch trpkkej histórie / derieš sa cestou kamennou / už nikdy otrok nikdy vazal / z priepasti zúfalstva a hrúz / za svetlom". V skladbe *Panta rei* môžeme opäť sledovať funkčnú dekanonizáciu sylabotónického verša. Základnou stavebnou jednotkou je tu pravidelná štvorveršová strofa - je vynárajúcim sa a ustupujúcim pozadím s platnosťou integrujúceho činiteľa, ktorý ustavične prekrývajú jej modifikácie a iné útvary. V cykle *Päť minút po vojne* sa Horov veršovo disciplinuje a uprednostňuje pravidelný sylabotónický verš.

Horovovu poéziu s vojnovou tematikou kompletizuje skladba *Balada o sne*, ktorá v jadre vznikla roku 1950, ale ako celok vyšla až roku 1960. Básnik v nej tematizoval fašistickú masakru vo východoslovenskej obci Tokajík.

Knihou *Defilé* sa uzatvára prvé obdobie básnikovej tvorby, keď básnik spoluvytváral prúd demokratickej kultúry a mal blízko k pozícii kresťanského humanizmu. Zbierky *Moje poludnie* (1952) a *Slnce nad nami* (1954) sú novou etapou v jeho básnickom vývine. Na jednej strane Horov rozvíja líniu svojej subjektívnej lyriky s existenciálnou problematikou, poéziu "krutého čerenia", autentickej analytickosti, dramatickej rozpornosti, bolestného prežívania plynutia času individuálneho ľudského bytia, zápasu so smútkami a s pocitom životného tragizmu, na druhej strane v súvislosti s osvojením si socialistického spoločensko-politického projektu, v ktorom videl črtajúce sa sociálne oslobodenie širokých vrstiev, ako básnik doplatil na spätosť s dobovou oficiálnou ideológiou a na príležitostnosť. Aj Horov podliehal dobovému chápaniu dejinného času založenému na absolutizácii záporných stránok minulosti a kladných stránok prítomnosti a budúcnosti. Horovov

básnický výraz celkove oprostieva, obraznosť ustupuje a zjednodušuje sa, k slovu sa dostáva denotatívnosť. Pravidelný sylabotónický verš s dominanciou štvorveršových strof so striedavým rýmom ohrozuje stereotypnosť, hoci sa jej autor aj bráni. Osobitnú pozornosť venuje eufonickej výstavbe básne a účinne pracuje s refrénmi. V jeho poézii vzrastá melodickosť, báseň je hudbou, piesňou, neplynie však vždy hladko, zadŕha sa, a práve vtedy býva veľmi pôsobivá.

K umeleckým vrcholom Horovovej poézie patrí skladba *Vysoké letné nebe* (1960). Kniha inšpirovaná matkinou smrťou je paradoxne básnickým textom najväčšej životnej vyrovnanosti na rozlohe autorovej tvorby, najväčšieho zmierenia so zákonmi nelútostného času, s konečnosťou individuálneho ľudského života. Je to kniha životnej plnosti a múdrej pokory pred zákonmi bytia. Matka je básnikovi napriek smrti "živá", vidí ju v priestore rodného kraja a v spomienke. Horov prichádza s ľudovým chápaním času, ktoré čas ľudského bytia povyšuje nad čas života jednotlivca, spájajúc ho s nepretržitým, cyklicky sa obnovujúcim, obohacujúcim, nie ochudobňujúcim prírodným časom: "Človek je ako zrno pšenice - / zaseješ, vzíde, vydá nový klas. / Tisíce odchádzajú, / rodia sa však desaťtisíce, / a ty to, bratku, ani nezbadáš - / ibaže je nás / stále viacej, / rodiny ľudskej / nad smrťou víťaziacej / tým nekonečným prúdom života..." Smrť po "čestnom splatení dlhu rodnej zemi" v básnikovi nevyvoláva hrôzu, je to návrat do "láskavej náruče matky", do "večného domova". *Vysoké letné nebe* sa nevyčerpáva tematizáciou existenciálneho rozmeru či básnikovho privátneho času, najmä jeho začiatku a budúceho konca, je to aj obraz a oslava básnikovho rodného kraja a jeho ľudí. Verše sú preniknuté ľudským porozumením, nehrou k človeku

a ľudom a k priestoru domova, ktorá sa premieta aj v zjemnenom výraze, ktorého ďalšími znakmi sú zrelá prostota, jadrnosť, výstižná obraznosť, eufonickosť a melodickosť. Vo *Vysokom letnom nebi* Horov významovo funkčne využíva rozličné veršové formy v rozpätí od pravidelného sylabotónického verša cez prechodné útvary medzi viazaným a voľným veršom až po voľný verš, ktorý sa od imaginatívneho voľného verša jeho prvých kníh odlišuje najmä svojím tematizmom a naratívnosťou. Umelecky zaujímavým prvkom je v knihe semiotizácia výtvarno-grafickej podoby básne v časti "Spomienka: V letnej páli..."

V zbierke *Koráby z Janova* (1966) sa Horovova lyrika intimizuje, hoci tu nachádzame aj politické básne, v ktorých autor splatil daň dobe. V knihe sa stretávame s novými variáciami na konštantné horovovské motívy a ohláša sa tu už básnikova neskorá poézia životnej jesene. Nové prvky autor pre svoju tvorbu vyťažil z krátkeho pobytu v Taliansku. Po rokoch sa znova dlhšou cyklickou básňou *Dobrý deň Lacovi Novomeskému* prihlásil k tomuto viac ako desaťročie perzekvovanému ľavicovo orientovanému básnikovi, ktorá sa začína prenikavými veršami symbolickej platnosti: "NIETO DOSŤ VZDUCHU v tomto dusnom svete / pre unavené srdce básnika..." V zbierke básnik zväčša kultivuje už použité, tradičné veršové formy pravidelného sylabotónického verša, pričom úsilie o klasickú dokonalosť v rýmovej zložke niekedy dovádza do polôh tvarovej virtuozity. Na tomto pozadí o to väčšmi vystúpi významovo funkčná rytmicko-rýmová uvoľnenosť titulnej básne zbierky.

V *Koráboch z Janova*, ale v znásobenej miere v *Ponornej rieke* (1972) a v posmrtno vydaných *Asonanciách* (1976, edične pripravil Michal Chuda) a v knihe *Z posledných* (1977, edičná

príprava Karol Rosenbaum) dominuje prežívanie privátneho času. Ak predtým sme sa v tejto sfére u Horova stretávali najmä s motívom nenávratnosti času, teraz uňho silnie motív časovej nezvratnosti. Prežívanie jesene života vyjadril Horov tak intenzívne ako v slovenskej poézii vari len Valentín Beniak. Je to poézia lásky k životu písaná často v krízových situáciách nebezpečenstva smrti. Básnik si bolestne uvedomuje neodvratnosť zániku, voluntárne sa mu vzpiera, premáha pocity bezmocnosti, no súčasne pociťuje márnosť vzdoru i svojej prisatosti k životu. Do popredia sa dostávajú otázky transcencie ľudskej časnosti. Horov sa pokúša o vyrovnanie sa s tragickou nevyhnutnosťou a útechu hľadá najmä vo vlastnom básnickom diele a v hrdinskom vzývaní "života večného v krutých premenách". Historický čas v poslednom období v autorovej tvorbe ustupuje, ale nikdy sa nestráca. Zvyčajne je to návrat k sociálnej či vojnovnej minulosti a jej konfrontácia s prítomnosťou. V skladbe *Večný plameň* básnik formuluje svoje pozitívne hodnotenie Povstania (báseň začína príznačným veršom: "Klenotom korunným je tejto skromnej zeme..."). Veršovo sa Horov v *Ponornej rieke* a v posledných básňach pohybuje v rozpätí medzi pravidelným sylabotónickým veršom, pričom pomerne častý je uňho (ako v jeho povojnovej lyrike vôbec) sonet, a rytmicky uvoľneným a voľným veršom, ktorý si tu však vždy zachováva isté prvky viazaného verša, najmä jambickú tendenciu.

Horov obohatil slovenský literárny kontext aj o rad básnických prekladov. Sústavnejšie sa venoval najmä prekladom z poľskej poézie (L. Staff, J. Przybos', M. Jachimowicz, M. Jastrun, J. Iwaszkiewicz a i.) a z bulharskej (E. Bagriana, N. J. Vapcarov a i.). Pozoruhodné sú jeho prebásnenia štvorverší

klasika perzskej poézie O. Chajjáma. Z ruskej lyriky sú z hľadiska jeho pôvodnej poézie dôležité preklady básní S. Jesenina.

Horovovo literárne dielo kompletizujú jeho pokusy o prózu z vojnových čias, rozhlasové fejtóny a besednice, články, prejavy, prednášky, recenzie a rozhovory (súborne vyšli v 3. zväzku jeho diela *Torzá* roku 1978).

Väčšinu literárnej tvorby Pavla Horova možno pokladať za stále živú hodnotu slovenskej literatúry. V jeho poézii má ústredný význam kategória času. Najzákladnejším znakom Horovovho chápania času je vedomie pomínutelnosti. Vládne uňho *panta rei*, miznutie, zanikanie, predstava večnosti plynutia. V básnikových vojnových zbierkach prevažuje smútok nad násilným pretŕhaním života, v povojnových zbierkach smútok nad jeho prirodzeným uplývaním. Horov ako básnik je stigmatizovaný otcovou smrťou v prvej svetovej vojne a matkiným neradostným osudom. Tu je prvý zdroj jeho tragického životného pocitu, s ktorým zápasil vo svojej poézii. S časom uňho súvisí predstava rieky, ktorá je symbolom jeho plynutia, symbolom pomínutelnosti, ale súčasne aj pamäťou minulosti. Rieka je však preňho nielen zraňujúcim, ale aj "liečivým", vyrovnávajúcim prvkom. Základnou tóninou autorovej lyriky je tónina clivoty. Básnický najsilnejší je Horov často práve tam, kde je básnikom nostalgie.

Literatúra

BŽOCH, J.: Básnické dielo Pavla Horova. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1964.

KRAUSOVÁ, N.: Vývin slovenského sonetu. Bratislava, Tatran

1976.

O DIELE PAVLA HOROVA. (Zborník so štúdiami J. Števčeka, M. Tomčíka, K. Rosenbauma, Z. Kasáča, F. Mika, J. Zambora, H. Bacigálovej, A. Bagina, J. Sabola, P. Winczera a bibliografiou a bibliografickým kalendárom F. Štrausa.) Zostavili A. Bagin a J. Zambor. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1980.

PAVOL HOROV 1914-1975. (Zborník s esejami a štúdiami V. Mináča, K. Rosenbauma, Z. Kasáča, I. Plintoviča, P. Plutku, M. Chudu, J. Jurča, H. Valcerovej-Bacigálovej, V. Petríka, J. Hvišča, J. Košku, L. Pateru, J. Zambora, E. Balúcha, I. Sedláka, B. Banáryho a M. A. Kováča.) Zostavil M. Kocák. Martin, Matica slovenská 1986.

Pavol Žigo

**Henrich Bartek a vývin slovenskej spisovnej normy
v medzivojnovom období**

Obdobie medzi dvoma svetovými vojnami sa v dejinách spisovnej slovenčiny vyznačovalo dvoma protichodnými tendenciami. Prvá tendencia vychádzala z vtedajšej oficiálnej štátnej politiky, podľa ktorej v spoločnom štáte Čechov a Slovákov žije jeden spoločný národ s jedným spisovným jazykom v dvoch variantoch (českom a slovenskom). Toto chápanie spisovného jazyka vyvolalo druhú, protichodnú, tendenciu. Bola ňou celkom prirodzená obranná reakcia časti pokrokovej slovenskej inteligencie. Osobitnú vlnu nespokojnosti zo strany väčšiny slovenskej inteligencie vyvolalo najmä vydanie Pravidiel slovenského pravopisu (1931). Osobnosťou, ktorá výrazne zasiahla do kodifikačných snáh tridsiatych a štyridsiatych rokov, bol Henrich Bartek. Od jeho narodenia uplynulo 25. marca t. r. deväťdesiat rokov a charakteristiku jeho života a diela uvrejenil v nekrológu v zahraničí I. Kružliak (1986, s. 69-79), v slovenských periodikách M. Ďurica (1990, s. 220-221) a Š. Švagrovský (1992, s. 201-207, tam i ďalšia literatúra).

Prvým ohlasom H. Barteka na vydanie Pravidiel slovenského pravopisu z r. 1931 i reakciou na článok predsedu jazykového odboru Matice slovenskej V. Vážneho (1931, s. 164-172) bola recenzia Pravidiel v časopise Elán (Bartek, 1931a, s. 4-5) a v Slovenských pohľadoch (Bartek, 1931b, s. 579-586). Napriek tomu, že sa týmto Bartekovým ohlasom v minulosti pripisovali rôzne prívlastky a text sa interpretoval jednostranne, s odstupom času treba Bartekove poznámky prijať a zhodnotiť ich z hľadiska dejín vedy. V recenzii, ktorú H. Bartek uverejnil v Eláne (1931a, s. 4)

sa uvádza: "Nový pravopis uzákoňuje niekoľko dobrých zmien, s ktorými musí každý súhlasiť, najmä fonetické písanie predpôň s- a z-, čísloviek, odstránenie dvojtvarov typu štát-stát, ustálenie písania a skloňovania cudzích slov a niekoľko iných zmien, ktoré sa mali riešiť." Text však pokračuje upozornením na zápornú stránku Pravidiel: "Zlé je, že popri tom pravopisná komisia sa neubránila reformovať i to, čo mohlo a malo zostať. Najcitelnejšie sa to ukázalo v hláskosloví, kde sa uzákonnily niektoré nové dvojtvary, prípadne daly sa spisovnej reči nové vývinové tendencie, ktoré jej boli doteraz cudzie". Ide najmä o zavádzanie dvojtvarov s utvorených príponami -isko / -ište, -eň, / -ňa (typ *strnisko* / *strnište*, *tlačiareň* / *tlačiarňa*), problematiku pravidla o rytmickom krátení a pozícii dvojhlások v slovách typu *kráčavam* - *kráčiavam* (správne *kráčavam*), nahradenie slovesnej tematickej morfémy -ie- morférou -e- (typ *letieť* > *letet*), zavádzanie slov, "ktoré sme doteraz nepoznali v literárnej reči, prípadne ktoré sa pokadaly za chybné". Na tomto mieste treba vyložiť aj Bartekov postoj k prijímaniu nedomácich slov do jazyka. Purizmus v slovenskej jazykovede tridsiatych a štyridsiatych rokov a stúpenci snáh o čistotu jazyka, ku ktorým mal patriť aj H. Bartek, sa totiž pri výklade dejín spisovnej slovenčiny v povojnovom období hodnotili jednostranne. Dostatočným argumentom na prehodnotenie týchto názorov sú Bartekove slová z citovanej recenzie (1931a, s.5): "Je celkom správne prijať neslovenské slová, keď nemáme za ne vhodnej náhrady, lebo vedecká terminológia a jazyková presnosť musia obchádzať vetné opisovanie predmetov, pojmov. Pre každý pojem musí byť slovo. Keď niet dobrého slova, má sa utvoriť v duchu reči, prípadne musí sa prijať slovo z príbuznej reči." H. Bartek

vystriha aj pred zbytočným kodifikovaním niekoľkých slov na označenie tej istej veci (typ *žehlička* - *hladidlo* - *hladítko*) a v súvislosti so slovníkovou časťou Pravidiel z r. 1931 upozorňuje aj na zbytočné odstraňovanie cudzích slov: "Pokým ide o slová maďarského a nemeckého pôvodu, pravopisný slovník chcel by ich vymýtiť, aspoň tam, kde komisia vedela zistiť, že ktoré slovo je cudzieho pôvodu... Zo živej reči sa však nesmú vytvoriť ani cudzie slová, keď boli dávnejšie prevzaté... Prenáhlený purizmus je len na škodu." (tamže). Tieto svoje názory zdôraznil H. Bartek aj v recenzii uverejnenej v Sborníku Matice slovenskej (1931b, s. 579-580), kde hodnotí kodifikačné zásady V. Vážneho v charakteristike Pravidiel sovenského pravopisu, uverejnenej v Slovenských pohľadoch (1931, s. 166-168) slovami: "Zpomedzi mnohých zmien, na ktoré upozornil v svojom článku dr. V. Vážný, treba pokladať za správne najmä tieto: dôsledné fonetické písanie perfektivovacích predpôn *s-* a *z-*, zrušenie výnimôk, akými bolo písanie slov *ztrata*, *zkúška*, ... práve tak oprávnené je i písanie slov typu *alsaský* s jedným *s*, sem patrí i *sať* miesto etymologického *ssať* a číslovky *dvacať* *tricať* (hoci v slove *preca* mohlo ostať *-ds-*"). H. Bartek ďalej uvádza, že komisia v Pravidlách riešila aj písanie cudzích osobných a miestnych mien, ktorých písanie je raz etymologické, raz fonetické, no "odstránilo sa nelogické skloňovanie slov *katechizmus*, *katechizmusu* miesto správneho *katechizmus*, *katechizmu*", v slovách so skupinou *st* komisia určila podľa výslovnosti, kedy sa má písať *št* (*štát*, *študent*, *inštrument* a p.), kedy je kodifikované písanie *st* (*stagnácia*, *protest*, *testament*, tamže). Kodifikačné princípy, ktoré však H. Bartek vo svojej recenzii odmietol, sa týkali najmä dvojtvarov typu *krúžok* / *krúžek*, *prášok* / *prášek*. Autor

recenzie sa odvoláva na historickú fonológiu a vývin vokalizácie jerov v prípone -7k7 > -ok, ak pred ňou boli hlásky č, š, ž, c s tým, že tieto hlásky "neboli kedysi rovnako mäkké", a tak v slovenčine z rovnakého východiska vznikli tvary typu *chlapček, pliešok, krúžok, cicok*. Odmietavý postoj zaujal H. Bartek aj k tým prvkom lexikálneho systému, ktoré orážajú dôsledky starších hláskových zmien: "...len obídením živej reči mohli sa doslať do slovníka slová: *rváč, rvať, lhát, lhár, ľva* (namiesto *leva*)" (o. c., s. 581). V oblasti kodifikačnej delimitácie hodnotí H. Bartek dvojtvary *sloboda - svoboda, debna - bedna, laket' - loket', rakyta - rokyta, barva - farba, zas - zasa - zase, bl'acha - plech* odmietavo a z hľadiska kodifikácie sa odvoláva na staršie lexikografické pramene a delimitačné kritériá (A. Bernoláka). V oblasti lexiky z priestorových dôvodov uvedieme aspoň slová *zbyt' (= ostať), myslivec (= poľovník), smyčec (= slák), žvýkat' (= žuvať), syrovátka (= srvátka)*, ktoré H. Bartek hodnotí ako "neslovenské" (ostatné príklady pozri H. Bartek, 1931b, s. 583-584). V závere svojej rozsiahlej recenzie H. Bartek uvádza: "Škoda, že pravopisný slovník nie je "*brusom*" správnej slovenčiny, lebo sa všeobecne očakávalo, že presne vymedzí užívanie, čo je správne a čo je zlé" (tamže, s. 585). Toto poľutovanie autor dopôňa konštatovaním, že "pravopisné pravdlá otvoríme iba vtedy, keď si nebudeme môcť poradiť s písaním niektorého slova". Jazykovému odboru Matice slovenskej sú adresované posledné slová recenzenta, aby s vďakou prijala "všetky upomienky, ktoré dostane od nášho obecnstva, tak že druhé vydanie pravopisu (t. j. Pravidiel pravopisu, pozn. P. Ž.) bude dokonalejšie ako toto" (tamže, s. 586). Problematike nových Pravidiel venoval v tom istom čísle Elánu J. Smrek (1931, s. 1) úvodník s názvom

Novým pravopisom. J. Smrek ho začína slovami: "To je pre nás otázka - a otázka proam hamletovská. Máme v rukách nové, schválené úradom i školám ex offo nadiktované Pravidlá slovenského pravopisu - a nevieme, čo si s nimi počať". Rozsiahly text obsahuje výraznú kritiku Pravidiel, najmä ich koncepcie z hľadiska kodifikácie nedomácich slov. Odmietavý postoj k Pravidlám vyjadril J. Smrek aj tým, že na svoju argumentáciu využil názory bývalého prezidenta Českej Akadémie univerzitného profesora J. Zubatého (1921/1922, s. 39; J. Smrek nesprávne udáva rok 1920, pozn. P. Ž.) o pomere medzi slovenčinou a češtinou. Príspevok, ktorý J. Zubatý napísal devať rokov pred vydaním Pravidiel slovenského pravopisu, tri roky po vzniku Československej republiky, sa končí slovami: "Nutné potreby, aby stát československý měl - mimo jazyky menšinové - dva spisovné jazyky, jistě není. Ale nevidím ani nic, co by tomu překáželo; trochu toho nepohodlí, jež tím vzniká ve správě a ve školství, snadně se překoná, jak již nyní zkušenost ukazuje... Jazyk má plné právo, je-li ve všech svůj... Dnes člověk v novinách i často v knihách čte anebo ve shromážděních slyší slovenštinu, která není slovenštinou, nýbrž jen obarvenou češtinou. Slovenštinu přece nedělá, že se místo české duše napíše duša, místo teď teraz a pod. Jádru musí býti slovenské. Přejí-li si Slováci, aby jejich spisovný jazyk přestal býti spisovným jazykem, ať jen následují příkladu takových slovenských novinářů, politiků a spisovatelů, myslících po česku a jen povrchně píšících a mluvících po slovensku." J. Smrek aktualizuje vo svojom úvodníku aj názor Štefana Hlavatého o tom, že "by nám na tom malo viac záležať: ani hlásky sa nikdy nevzdať! Kto vzdá sa hlásky, ten vzdá sa aj celého slova. A konečne ostane ľahostajný oproti samej národnej reči slovenskej". Z týchto

názorov mala podľa J. Smreka vychádzať aj kodifikačná komisia, ktorá pripravovala vydanie Pravidiel z r. 1931. Východiskom zo situácie je pre J. Smreka myšlienka vtedajšieho správcu Matice slovenskej a člena pravopisnej komisie jazykového odboru Matice slovenskej Dr. J. Škultétyho o tom, že ak už takého pravidlá vyšli, "treba ich náležite rozširovať: kupujme ich horľivo, aby Matici bolo umožnené vystrojiť čím skorej ich druhé skorigované vydanie". H. Bartek v závere svojej recenzie (1931a, s. 5) uvádza: "V základe nové pravopisné pravidlá sú dobré, chyby sú v slovníku, tak že budeme sa síce snažiť písať podľa pravopisných pravidiel, ale budeme sa vyhýbať slovám, ktoré sú nášmu jazykovému cíteniu cudzie". Vydanie Pravidiel slovenského pravopisu z r. 1931 je pre H. Barteka inšpiráciou a zvýšením záujmu o dobrú slovenčinu: "Seriózne vedené debaty nemôžu uškodiť, získa sa tým nový materiál, objasnia sa lingvistické kritéria, čo bude mať istotne dobrý vplyv pri druhom vydaní pravopisných pravidiel. Zatahovanie politiky do pravopisných otázok bolo by chybným krokom. Len vecné úvahy môžu napraviť omyly."

K vydaniu Pravidiel z r. 1931 zaujala kladný postoj len časť slovenskej inteligencie, hlasistov združených okolo časopisu Prúdy, a predstavitelia vtedajšej českej inteligencie, pôsobiaci na slovenských školách, v úradoch. Najväčšie výhrady voči kodifikačným tendenciám, uplatneným v spomenutých Pravidlách, vyvolala snaha vnášať do kodifikácie prvky českej morfológie a lexiky. Rozsiahle polemiky ovplyvnili aj vtedajšie osobnosti slovenského národného života - M. Rázus, J. C. Hronský a A. Hlinka a ostrý spor o charaktere Pravidiel vyvrcholil 12. mája 1932 na valnom zhromaždení Matice slovenskej ich definitívnym

odmietnutím. Na tomto zasadnutí bol nový výbor Matice slovenskej pod vedením J. Škultétyho poverený opraviť, resp. pripraviť opravené vydanie Pravidiel. Oprava Pravidiel (1932) však opravila len najvýraznejšie odklony vydania z r. 1931 od kodifikačných prác S. Czambela, resp. ich vydania komentovaného J. Škultéty, t. j. od martinského úza, v ktorom vznikli prozaické diela M. Kukučina, M. Rázusa, J. C. Hronského a pod. Z hľadiska spoločenskej potreby však bolo treba vypracovať takú kodifikačnú prácu, ktorá by spôňala najmä národnoreprezentatívne, kultúrnoreprezentatívne a národnointegračné kritériá a bola dostatočným obrazom dištinkatívnych prvkov medzi slovenčinou a češtinou. Takouto prácou poverila správa Matice slovenskej svoj jazykový odbor. Keďže v skutočnosti išlo o vypracovanie úplne nového návrhu Pravidiel, príprava textu tejto kodifikačnej práce trvala takmer sedem rokov. Významný podiel na príprave nového návrhu Pravidiel slovenského pravopisu mal vtedajší referent Jazykového odboru Matice slovenskej, zakladateľ a redaktor časopisu Slovenská reč, Henrich Bartek. Správa Matice slovenskej predložila tento nový návrh Pravidiel so zreteľom na objekt aj subjekt kodifikácie 22. marca 1939 (8 dní po vzniku samostatnej Slovenskej republiky) na schválenie ministrovi školstva a národnej osvety Jozefovi Sivákovi v presvedčení, že v takejto spoločenskej a aj jazykovej situácii bude schvaľovací akt spontánny. J. Sivák však namiesto schválenia návrhu Pravidiel vymenoval komisiu zloženú z filológov a historikov pôsobiacich na vtedajšej Slovenskej univerzite (pôv. i v súč. Univerzite Komenského). Úlohou komisie bolo preskúmať, či nový návrh Pravidiel nie je príliš puristický a či sú jednotlivé zásady kodifikácie zdôvodnené. Koncom apríla sa predstavitelia Matice slovenskej

pod vedením J. Škultétyho na prijatí u ministra J. Siváka dozvedeli, matičný návrh Pravidiel ministerstvo neschválilo a na návrh univerzitnej komisie, ktorej členmi boli J. Stanislav, Ľ. Novák, D. Rapant a A. Mráz (pozri Š. Švagrovský, 1994, s. 99), žiada o zmeny v pôvodnom návrhu. H. Bartek toto rozhodnutie rozhorčilo do takej miery, že sa vzdal funkcie referenta Jazykového odboru Matice slovenskej a aj redakčnej práce pri vydávaní časopisu Slovenská reč a stal sa správcom Vedeckej spoločnosti pre zahraničných Slovákov. Bartekov návrh Pravidiel kvalifikovala univerzitná komisia ako príliš puristický a na jej návrh základný text kodifikačnej práce upravil A. A. Baník a v takejto upravenej podobe Pravidlá vyšli v r. 1940. Z hľadiska dejín vedy treba zhodnotiť najmä rozdiely pôvodného matičného návrhu z r. 1939, upravené, resp. opravené vydanie z r. 1940 a obidve koncepcie porovnať s ďalším vývinom kodifikácie, najmä vydaním Pravidiel slovenského pravopisu v r. 1953.

Porovnaním uvedených troch vydaní možno zistiť, že kodifikáciou v Pravidlách z r. 1953 (s. 8) sa zjednocuje písanie koncového -i v l-ových participiách vo všetkých rodoch. Tento princíp je v návrhu Pravidiel z r. 1939 (s. 5) je Bartekovou obnovenou požiadavkou, ktorú uverejnil v prvom ročníku Slovenskej reči (Bartek, 1932, s. 56-57). Vo vydaní Pravidiel z r. 1940 sa však potvrdila zásada z Pravidiel z r. 1931 (s. 71), podľa ktorej sa l-ové participiá v spojení s mužskými životnými substantívami písali s mäkkým -i (typ *chlapí robili*), v ostatných prípadoch sa podľa vtedajšej normy písalo -y (*ženy hrabaly*). Ďalším rozdielom Pravidiel z r. 1953 v porovnaní s pravidlami z r. 1940 bolo písanie predpôň s-, s(o)-, z-, zo- v zhode s výslovnosťou: podľa Pravidiel z r. 1953 sa pred znelou spoluhláskou a pred

samohláskou zavádza písanie predpony z-, zo- pred neznelou spoluhláskou sa zavádza písanie predpony s- (v slabičnej podobe so-). Takúto zásadu obsahoval aj návrh Pravidiel z r. 1939 s poznámkou, že *"predpona z- sa výnimočne píše aj pred neznelými spoluhláskami, a to všade tam, kde z- je svojím pôvodom predložka a kde predložková úloha predpony z- sa celkom jasne pociťuje, napr. zčasti, zpočiatku, zpravidla, zpäť, a pod."* Táto zásada sa dôsledne uplatňuje aj pri kodifikačnej delimitácii v slovníkovej časti návrhu Pravidiel z r. 1939 (pozri s. 374, 462). Pravidlá z r. 1940 sa pri písaní predpôn s-, z-, so-, zo-, resp. pri prísaní predložiek s, z, so, zo opierali o významové kritérium a povaha znelosti - neznelosti spoluhlásky v bezprostrednej blízkosti nemala na tieto predpony vplyv a na predložky nemala vplyv ani väzba s pádom. V Pravidlách z r. 1940 sa uplatnilo pravidlo, podľa ktorého mal na písanie predpôn s-, z-, so-, zo- vplyv význam slova: predpona s- sa zavádzala vtedy, ak išlo o význam *"shora nadol alebo vôbec odkiaľsi preč z povrchu"* (napr. *spadnúť, svrhnuť, shodiť*), vo význame *"spolu, dovedna"* (napr. *sblížiť sa, složiť, slepiť*, vokalizovaná podoba *sopnúť, sohnat*). Predpona s- sa takisto zaviedla v slovách *"príbuzných so-* (napr. *sberať* podľa *sobrať*, *shon* podľa *sohnat* apod.). Predpona z- sa v Pravidlách z r. 1940 (s. 54) zaviedla v prípadoch, ak išlo o význam odluky (napr. *zbehnúť, zriecť*). V zhode s výslovnosťou sa používala predpona s- alebo z- vtedy, ak *"složenina s pôvodnou predponou z- má význam "urobiť, stať sa tým, alebo vykonať to, čo znamená slovo základné"*, napr. *schudnúť, skrátit', skalit', - zbit', zbeliet', zborit'*, resp. vokalizovaná podoba *zobracat', zogriat', zomriet'* (s. 54). Ďalšie zásady pri písaní predpôn s-, z- sa uplatňovali aj pri písaní *"niektorých rovnako vyslovených*

slov, rozdielných významom i pôvodom" (tamže, s. 55): *sbeh* (sbeh ľudí) – *zbeh* (vojenský zbeh), *sbíjať* (biť dovedna) – *zbíjať* (zbíjať ako zbojník), *snášať* (dovedna, nadol) – *znášať*, *znášať sa* (krivdu), *srezať* (prútik zo stromu) – *zrezať* (sečku) atď.

Písanie predpôň s-, z- podľa výslovnosti sa v Pravidlách z r. 1940 zaviedlo aj za pôvodnú predponu vz-, kde je význam smeru zdola nahor nie je už dosť zreteľný, napr. *skysnúť*, *spyšniť* – *zdvihnúť*, *zvýšiť*. Preto už slovníková časť Pravidiel z r. 1940 neobsahuje tie delimitačné kritériá, resp. kvalifikátory, aké sa uvádzajú v návrhu Pravidiel z r. 1939, ale v zhode s novým vydaním sa uvádzajú podoby *soskok*, *soskupiť*, *soslať*, *sosnovat'*, *sosobášiť* atď.

Tejto problematike je blízka aj pravopisná zásada pri písaní predložiek *s*, *so*, *z*, *zo*: vo vydaní Pravidiel z r. 1953 sa pravidlo kodifikuje tak, že predložky *s*, *so* sa spájajú s inštrumentálom, predložky *z*, *zo* s genitívom. Toto isté pravidlo sa uvádza aj v návrhu Pravidiel z r. 1939 (s. 9): "S inštrumentálom sa viaže predložka *s*, (*so*), s genitívom sa viaže len predložka *z* (*zo*)" s poznámkou, že touto "úpravou odstraňuje sa zo slovenského pravopisu veľa ťažkostí, lebo doterajšie poučky o tom, kedy sa používajú predložky *s* a *so* s genitívom, nevyhovovali". Tak isto zmysle sa táto rieši aj v návrhu Pravidiel z r. 1939 (čl. 21, s. 51) a upresňuje sa výslovnosť predložky *s*, *so* pred znelou a neznelou spoluhláskou, resp. pred samohláskou. Pravidlá z r. 1940 (s. 55) túto zásadu odmietli s tým, že predložka *so* sa uplatňovala podľa nich s genitívom, akuzatívom aj inštrumentálom. Na to, či sa v gen. sg. mala použiť predložka *s*, resp. *z*, mal vplyv protikladný význam otázky: ak sa na

protikladnú otázku dalo odpovedať použitím predložky *na* + akuzatívom (napr. *na pole, na vrch, na nebesia*), v genitíve sa používala predložka *s* (*s poľa, s vrchu s nebies*), ak sa na protikladnú otázku vo význame "kam?" dalo odpovedať spojením predložky *do* + genitív (napr. *do izby, do domu, do komory*), v základnom význame smeru sa mala použiť predložka *zo* + genitív (*z izby, z domu, z komory*).

Predchádzajúce príklady sú svedectvom toho, že uplatnením významového kritéria bolo pravidlo o písaní predložiek *s, so, z, zo*, resp. predpôň *z- zo-, s-, so-* zložité. Oveľa jednoduchším bol princíp v návrhu Pravidiel z r. 1939, ktorý sa opieral o formálne, resp. znelostné kritérium pri písaní predpôň. Jazyková prax, a to nielen kodifikáciou z r. 1953, ale aj neskorším vývinom, ktorý vyústil v r. 1968 do úpravy písania slov *zbor, zjazd, zväz, zvitok* (*so z*) a zjednotením podôb *zpráva - správa* do podoby *správa*, ukázala, že predikcia kodifikátorov, ktorí pripravovali neschválený návrh Pravidiel z r. 1939, spočívala na spoľahlivých kritériách, ktoré z dnešného pohľadu možno zhrnúť do pojmov funkčnosť a zrozumiteľnosť. Ďalšie dve kritériá spisovnosti - ústrojnosť a ustálenosť - vo vzťahu k návrhu Pravidiel z r. 1939, resp. neskoršieho zamietnutia tohto návrhu a napokon jeho realizácie v kodifikácii z r. 1953, preverila jazyková prax a opodstatnenosť pôvodného návrhu z r. 1939 sa ňou potvrdila.

Návrhu Pravidiel slovenského opravopisu z r. 1939 sa pri výklade dejín spisovnej slovenčiny v minulosti pripisovala extrémna snaha o čistotu jazyka a vo vtedajších spoločenských a politických pomeroch sa tomuto návrhu pripisovala negatívna povaha. Tieto tvrdenia sa vzťahovali najmä na lexiku, syntax a frazeológiu. Bola tu však ešte aj

iná stránka spomenutých snáh a vyvovala ju reakcia na Pravidlá slovenského pravopisu z r. 1931, ktorých vzorom sa stalo vydanie Pravidiel českého pravopisu i vtedajšia oficiálna štátna politika. Pozitívom návrhu Pravidiel z r. 1939 bolo aj to, že sa pričínil o aktivizáciu domácich jazykových prostriedkov, ktoré mali svoju kultúrnu tradíciu v martinskom úze a mali oporu v jazyku popredných autoritatívnych spisovateľov. Netvrdíme, že snahy o čistotu jazyka nemali najmä v rovine lexiky a syntaxe aj svoje tienisté stránky. Z dnešného pohľadu, z hľadiska dejín vedy, sa na tieto problémy môžeme pozeráť ináč. Návrhu Pravidiel z r. 1939 sa v minulosti vyčítala "nedostatočná vedecká pripravenosť", no ak porovnáme ďalší vývin slovenského pravopisu s tým, ako ho kodifikovali Pravidlá z r. 1940, resp. neskôr z r. 1953, ukazuje sa, že v návrhu Pravidiel z r. 1939 sa prejavilo oveľa viac jazykového citu a predikcie ako vo vydaní z r. 1940. Uplatnenie jednoduchého (fonetického) kritéria pri používaní predpôn, zjednotenie pravopisu v slovesných tvaroch minulého času a podmieňovacieho spôsobu množného čísla, jednoduchosť pravidiel a používaní predložiek *z, zo, s, so*, resp. predpôn *s-, z-, zo-* bolo v návrhu z r. 1939 prejavom jazykového citu a pragmatickosti pravopisu vzhľadom na všetkých používateľov jazyka. Toto kritérium, a potvrdil to aj neskorší vývin a jyzková prax, sa vyznačovalo vyššou mierou funkčnosti, ako bola zásada, ktorú uplatnila univerzitná komisia pri vydaní Pravidiel z r. 1940, t. j. zložitý princíp, opierajúci sa o rozličné významové kritériá (smer zhora nadol, odkiaľsi preč, význam odluky a pod.). Spoločenská potreba a vydanie nových Pravidiel z r. 1953 napokon ukázali, že Bartekov návrh Pravidiel z r. 1939 bol opodstatnený a bol výraznou snahou

o to, aby spisovná slovenčina vo svojej kodifikovanej podobe obsahovala potrebné množstvo dištinkatívnych znakov, bola v tom čase dôstojným národnoreprezentatívnym a národnointegračným činiteľom a zbavila sa vzorov, ktoré jej vnútila medzivojnová spoločenská situácia. H. Bartek to presvedčivo vysvetlil v ostrej kritike vydania Pravidiel slovenského pravopisu r. 1953 (pozri H. Bartek, 1953, s. 36-37), v ktorej okrem koncepčných kodifikačných zásad prevzatých v tomto vydaní z Bartekovho návrhu Pravidiel z r. 1939 vytýkal novému vydaniu ideologické rúcho, ktorým sa zastrela nadväznosť na Bartekov predvojnový návrh. Vývin spisovnej normy v medzivojnovom období výstižne zhodnotil koncom 40-tych rokov E. Pauliny (1947, s.2): "...možno mať metodické aj vecné výhrady aj proti niektorým opravám, aj proti metodickému postupu puristov, založenému viac na zdôrazňovaní slovenskosti a na autoritatívnom tvrdení ako na vecnej argumentácii, jednako treba priznať, že zásluhou puristov nastalo vdruhom desaťročí prvej československej republiky konštruktívne zjednocovanie spisovného úzu v oblasti pravopisu, hláskoslovia, tvaroslovia, syntaxe a slovníka." S odstupom času toto konštatovanie E. Pauliny (1983, s. 238) doplnil tým, že "...bolo celkom nesprávne vyhlasovať frontálny boj proti všetkým čechizmom a nedívať sa na vec z funkčného hľadiska. Treba však rátať s tým, že pokiaľ bude slovenčina samostatným jazykom, dovedy bude vždy isté napätie voči preberaniu slov z češtiny."

Literatúra

BARTEK, H., 1931a: O reforme slovenského pravopisu. Elán, roč. 2, č. 2, október 1931, s. 4-5.

BARTEK, H., 1931b: Pravidlá slovenského pravopisu. Slovenské pohľady, XLI, 1931, s. 579-586.

BARTEK, H.: O zjednodušení množného čísla 1-ového participia. Slovenská reč, č. 3, roč. 1, 1932, s. 56-57.

BLANÁR, V., JÓNA, E., RUŽIČKA, J.: Dejiny spisovnej slovenčiny. II. Bratislava, SPN 1974, 260 s.

ĎURICA, M., S.: Zakladateľovi časopisu Slovenská reč - in memoriam. Slovenský jazyk a literatúra v škole, č. 7., roč. 37, 1990, s. 220-221.

KRUŽLIAK, I.: Cesta k modernej slovenčine. Pamiatke Henricha Bartka. Most, č. 3-4, roč. XXXIII, 1986, s. 69-79.

PAULINY, E.: Namiesto úvodu o slovenskom purizme. Slovo a tvar, I, 1947, s. 1-3.

PAULINY, E.: Dejiny spisovnej slovenčiny od začiatkov po súčasnosť. Bratislava, SPN 1983, 256 s.

Pravidlá slovenského pravopisu s abecedným pravopisným slovníkom. Matica slovenská. Nákladom Štátneho nakladateľstva v Prahe 1931. 357 s.

Pravidlá slovenského pravopisu s pravopisným slovníkom. Nové vydanie. Vydala Matica slovenská 1939. 468 s.

Pravidlá slovenského pravopisu s pravopisným slovníkom. Vydala Matica slovenská. Tlačou kníhtlačiarne "Knihospolu" v Žiline 1940. 475 s.

Pravidlá slovenského pravopisu s pravopisným a gramatickým slovníkom. Red. Š. Peciar. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1953. 408 s.

SMREK, J.: Novým pravopisom? Elán, č. 2, roč. 1, október 1932, s. 1.

ŠVAGROVSKÝ, Š.: Jazykovedný odkaz Henricha Bartka. Slovenská

reč, č. 4, 57, 1992, s. 201-207.

ŠVAGROVSKÝ, Š., ŽIGO, P.: O pravopisnej koncepcii
neschválených Pravidiel slovenského pravopisu z r. 1939.
Slovenská reč, č. 2, roč. 59, 1994, s. 98-103.

VÁŽNÝ, V.: O vydání prvých úradných Pravidiel slovenského
pravopisu. Slovenské pohľady, XLI, 1931, s. 164-172.

ZUBATÝ, J.: Slovenčina a čeština. Sborník Matice slovenskej
pre jazykozpyt, národopis a literatúru. Vydáva Matičná
správa. Roč. 1, č. 1, september-október 1922, s. 33-39.

Abovské a spišské nárečia

1. Abovské aj spišské nárečia patria do východoslovenskej skupiny slovenských nárečí (podľa novšieho členenia a terminológie R. Krajčoviča do východoslovenského nárečového makroareálu), v jej rámci – spolu so šarišskými nárečiami – jedny aj druhé reprezentujú jej západnú podskupinu (región) a pretože ich charakterizuje viacero nielen spoločných, ale aj odlišných jazykových znakov, považujú sa za samostatné nárečové oblasti (základné areály), z ktorých sa – konkrétne v prípade spišských nárečí – vyčleňujú ich okrajové celky (tzv. pomedzné areály, resp. rajóny) (Krajčovič, 1988, s. 199–200; na rozdiel od R. Krajčoviča my však dávame prednosť plurálovej podobe označenia analyzovaných nárečí abovské nárečia – spišské nárečia pred ním používanou singulárovou podobou označenia abovské nárečie – spišské nárečie, a to z toho dôvodu, že v oboch prípadoch ide minimálne o dva nárečové typy).

1.1. Svoje pomenovanie obidve nárečové oblasti dostali od názvov bývalých stolíc, na ktorých území sa rozprestierajú. Tak ako vo väčšine ostatných, najmä východoslovenských (šarišské, zemplínske, užské) a stredoslovenských (liptovské, oravské, gemerské, tekovské atď.) nárečí, ide tu teda o pomenovanie podľa územného (územnosprávneho), nie podľa jazykového kritéria.

1.2. Ani hranice abovskej a spišskej nárečovej oblasti nevychádzajú z izoglos jazykových javov, ale z administratívnych hraníc obidvoch bývalých stolíc. Pod abovskými nárečiami teda rozumieme slovenské nárečia v severnej polovici bývalej Abovskej stolice (jej južná časť po rozpade Rakúsko-Uhorska a po vzniku Česko-Slovenska v roku 1918 pripadla susednému Maďarsku), spišské slovenské nárečia sú nárečia slovenských obcí bývalej Spišskej stolice.

1.3. V starších historiografických aj jazykovedných prácach sa názov Abovskej stolice používal v podobe Abaujská stolica (župa), a tak aj jej nárečia sa označovali ako abaujské. Ani staršie označenia Abauj, abaujský, Abaujčan (z maďarského názvu stolice Abauj vármegye), ani ich novšie podoby Abov, abovský, Abovčan (od 40. rokov nášho storočia) sa u nositeľov abovského nárečia bežne nepoužívajú. Obyvatelia tejto oblasti nehovoria, že sú Abovčania a že hovoria po abovski. Tvrdia, že sú *hutoraci* a hovoria (*hutorja*) po *hutoracki* (bližšie o tom Bartko, 1983, s. 256-257).

Naproti tomu o obyvateľoch Spiša sa v iných oblastiach bežne hovorí a ani oni sami sa nebránia o sebe hovoriť, že sú *Spišaci* (najmä v susednom Šariši je na ich adresu známe humorné, resp. výsmešné označenie *slepe Spišaci*) a že hovoria (*hvarja, rečuju*) po *spiski*.

2. Nárečia oboch oblastí sú známe už z prvých odborných prác, ktoré sa nejakým spôsobom dotýkali nárečovej problematiky na Slovensku vôbec a východoslovenských nárečí osobitne. Z prvej polovice minulého storočia to boli najmä niektoré práce J. Kollára (1823), P. J. Šafárika (1826; pozri k tomu aj Bartko, 1993, s. 198-199), L. Štúra (1846) a M. M. Hodžu (1847, 1848), z neskorších rokov monografia A. V. Šemberu (1864). Tie však o nich poskytovali len veľmi nepresný a neurčitý obraz. Prvé spoľahlivé údaje o charaktere abovských a spišských nárečí priniesli až výskumy na konci minulého a na začiatku nášho storočia, ktorými sa začínajú dejiny našej dialektológie ako vedy.

2.1. Základný charakter abovských nárečí ako prvý predstavil S. Cambel vo svojej monografickej práci o východoslovenských nárečiach (1906). V medzivojnovom období poznatky o nich rozšírili najmä V. Vážný (1934) a poľský dialektológ Z. Stieber (1933), neskôr predovšetkým otázku prízvuku v nich preskúmala L. Petříková (1947). V ostatnom období mnohé cenné údaje o týchto nárečiach prináša Atlas slovenského jazyka (1968-1984), náš komplexný výskum (Bartko, 1978, 1981, 1987, 1990 a i.) a dve učebnicové diela - od R. Krajčoviča (1988) a J. Štolca (1994).

2.2. O spišských nárečiach sa relatívne spoľahlivé a cenné údaje získali už v rámci dotazníkového výskumu slovenských nárečí českým profesorom vo Viedni F. Pastrnkom v 90. rokoch minulého storočia, a to zásluhou spišského národovca Š. Mišíka (bližšie o tom pozri Bartko, 1986). Neskôr k ich poznaniu prispeli práce vyššie spomínaných autorov S. Cambela, V. Vážneho, Z. Stiebera, R. Krajčoviča, J. Štolca a výskumy pre uvedený štvorzväzkový Atlas slovenského jazyka. Od 30. rokov až do svojej smrti (1981) sa ich výskumu spišských nárečí venoval a o ich dôkladné poznanie sa výrazne zaslúžil rodák zo spišskej nárečovej oblasti (Hranovnica) J. Štolc (1935, 1937-1939, 1939-1940).

3.1. Členenie abovských aj spišských nárečí na menšie celky prekonal istý vývin a dodnes nie je ustálené a všeobecne prijaté. V rôznych prácach o týchto nárečiach sa ešte aj dnes stretávame s ich rôznym členením.

Komplexný výskum oboch nárečí umožnil napríklad ich podrobné členenie na viacero menších celkov a podcelkov, v ktorom sa uplatňuje najmä kritérium rozlíšenia a označenia jednotlivých rajónov nárečovej oblasti na centrálny (s typickými jazykovými znakmi pre toto nárečie) a okrajové rajóny (s niektorými znakmi susedných nárečí).

Abovské nárečia sa takto rozčleňujú na dva základné typy, (vlastné alebo východo-) abovské nárečie a západoabovské nárečie, pričom vo vlastnom abovskom nárečí sa ďalej popri rajóne centrálného a južného Abova ako typickom abovskom nárečí rozlišujú dva okrajové menšie rajóny - severovýchodoabovský a juhovýchodoabovský (Bartko, 1981, s. 17-19).

Spišské nárečia J. Štolc už na sklonku 30. rokov rozčlenil na viacero podskupín (Štolc, 1939-1940), neskôr však počet týchto podskupín sám zredukoval na tri, a to na juhozápadnú, strednú a juhovýchodnú (Štolc, 1994, s. 110-113).

3.2. Citovaná učebnica R. Krajčoviča ani spomenuté veľké dielo nášho jazykového zemepisu Atlas slovenského jazyka podrobné členenie abovských a spišských nárečí nauplatňujú. R. Krajčovič napr. v abovskej oblasti vidí len jeden nárečový

typ (abovské nárečie) a v rámci charakteristiky tohto typu uvádza (ako "enklávy") aj niektoré znaky západoabovského nárečového typu (Krajčovič, 1988, s. 283-286). V spišskej oblasti R. Krajčovič rozlišuje jeden základný areál - spišské nárečie - a jeden pomedzný areál - podtatranské nárečie (tamže, s. 279-281, 286-287).

4. V tomto príspevku pri charakteristike abovských nárečí vychádzame zo svojho vyššie spomenutého vlastného výskumu a členenia týchto nárečí a pri charakteristike spišských nárečí akceptujeme rovnako vyššie spomenuté ich novšie členenie J. Štolcom. Vzhľadom na to, že východoslovenské nárečia ako celok a ich hlavné znaky sú predmetom iného príspevku v tomto zborníku, na tomto mieste sa zameriame len na špecifické javy oboch nárečových oblastí.

4.1.1. Vlastné abovské (podľa Štolcovej terminológie východoabovské) nárečie (oblasť centrálneho a južného Abova v povodí Hornádu a dolného toku Torysy) charakterizujú najmä tieto typické znaky:

- vokál *e* za pôv. *e*, *ě* v krátkej i dlhej pozícii po ne-labiálnych i labiálnych konsonantoch: *ceň*, *3evka*, *beli*, *hvezda*;

- vokál *o* za pôv. krátke i dlhé *o*: *koň*, *stol*, *on*, *vol*, *poj3em*;

- podoby slov *jek*, *jeki*, *jeki-teki*, *tekoj* (okrem južnej časti územia);

- zmena *x* > *h*: *horoba*, *ho3ic*, *muha*, *hlop*, *hren*;

- zmena *s*, *z* > *š*, *ž*: *šeno*, *šivi*, *švetlo*, *žem*, *žima*;

- absencia neutralizácie znelosti konsonantu *v* na konci morfémy a jej viac pernozubná než obojperná výslovnosť: *krev*, *marhev*, *ovca*, *stovka*, *bratov kalap*;

- formy prídavných typov *bol*, *stanol*, *kopnol*, *čol* (na juhu *bul*, *stanul*...), ale *bula*, *stanula*...;

- slovesá typu *vi3ic*, *mišľic*, *kričic*, *hviž3ic*, *lecic*;

- l-ové prídavné typy *pel* - *pila*, *bel* - *bila*, *umel še* - *umila še* (na juhu *pil* - *pila*, *bil* - *bila*, *umil še* - *umila še*), ale *robil* - *robela*, *ho3il* *ho3ela*;

- dlhšie i kratšie tvary sloves *ňesol* - *ňes*, *vezol*

- vez, pekol - pek, spadol - spad;
- koncovka -ama v inštr. pl. subst. všetkých troch rodov (popri -ami): z hlopama, ženama, mestama (na juhu len -ami);
- koncovka -ovi pri ženských rodných menách a niektorých apelatívach: Marišovi, Helenovi, babovi, nenovi;
- podoby tvarov f Košici, v Beňakovci;
- slová ako breskiňa "marhúľa", kupa "krhla", goľa "bo-cian", nena "stryná i staršia žena", kočovnína "huspenina" a i.

4.1.1.1. Pre nárečia niekoľkých obcí severovýchodného Abova sú typické tieto znaky:

- dvojica konsonantov x - h: muxa, xoroba - huncut, hrac;
- rozlišovanie s-š, z-ž: seno, zima - šumni, žaba;
- koncovka -oj v dat. a lok. sg. substantív muž. a žen. rodu: hlopoj, ženoj;
- zámeno tot;
- sufix -ok a koncovky -oho, -omu v gen. a dat. sg. adjektíválií: parobok, toho-tomu, dobroho-dobromu, čoho-čomu;
- inštr. sg. os. zámen typu s tobu, zo sobu;
- epentetické j pred sc: kojsc, majsc;
- tvar zmi v l. os. sg. slovesa bic/buc: zmi bul.

4.1.1.2. V nárečí niekoľkých obcí susediacich so zemplínskou nárečovou oblasťou na juhovýchode Abova sú tieto zaujímavé znaky:

- forma mi bul (inde bul som);
- v nom pl. tvar toti hlopi i toti ženi (inde tote);
- zmena e > i: 3iuka;
- forma u vo3e, u kosceľe;
- zriedkavá podoba zámena tet "ten".

4.1.2. Západoabovské nárečie (juhozápadne od Košíc) ako celok (jednotlivé javy nepokrývajú celé územie a areál ich rozšírenia nie je rovnaký) charakterizujú najmä tieto znaky:

- výskyt širokého ä: 3evčä, oňi robä, jäzik;
- výskyt zúžených vokálov e, o: ceň, beli, koň, stol;
- zmena e > a: catka, žana, i3eca, mňa, ca, ľam;

- zmena *a > e*: *jezik, jermo, dej, nadermo*;
- tvary *tobe, sobe, s tobu, zo sobu*;
- prípony *-ok, -očka*: *stolok, pesok, misočka, hvezdočka*;
- podoba zámena *čo*;
- výskyt mäkkých konsonantov *s, z*: *seno, zima*;
- fungovanie dvojice konsonantov *x - h*: *muxa - harnok*;
- výskyt korelačnej dvojice konsonantov *v - f*: *hňef, ofca*;
- lok. sg. typu *o tem dobrem*: *o ňem, o bratovem*;
- forma *smi* v l. os. sg. slovesa *bic/buc*: *smi bul*;
- pôv. prípona *-u* v l. os. niektorých slovies: *(ja) idu, беру, ňesu, budu*.

4.2.1. Nárečie juhozápadného Spiša predstavuje prechodnú oblasť medzi stredoslovenskou a východoslovenskou nárečovou skupinou a sú v ňom teda tak východoslovenské, ako aj stredoslovenské nárečové znaky.

4.2.1.1. V tejto oblasti sa ako osobitné výrazne vyčleňuje lučivnianske nárečie v severozápadnom Spiši (R. Krajčovič práve toto nárečie - pod označením Podtatranské nárečie - vymedzuje ako pomedzný areál). Sú v ňom východoslovenské i stredoslovenské znaky.

- a) Z východoslovenských sú to najmä:
 - prízvuk na penultime;
 - absencia fonologickej kvantity: *davam*;
 - asibilácia: *3eci, 3e3ina*;
 - znelostná neutralizácia *v* na konci morfémy: *braf, bratof*;
 - gen. pl. na *-ox*: *od bratox, od ženox*.
- b) Zo znakov typických pre stredoslovenské nárečia sú to znaky ako:
 - *rat-, lat-*: *rakita, lakec*;
 - slabičné *r, l*: *srna, plno*;
 - diftong *ie* v stredoslovenskom rozsahu: *hviezda, driek, xlieb, zbierac*;
 - lok. sg. na konci, na *pleci*;
 - nom. pl. typu *lu3ia, sinovia*;
 - inštr. sg. žen. rodu *so mnof*;

- gen. a dat. sg. muž. a str. rodu *dobrieho, dobriemu*;
- inštr. pl. *s timi dobrimi*;
- prítomné minulé *bol - bola, išiel - išla*;
- iba tvrdé *l, n, s, z*.

4.2.1.2. Nárečie viacerých ďalších obcí v západnom Spiši má vo svojom systéme taktiež prvky oboch nárečových skupín. Je tu napr. stredoslovenské *t', d' (ďet'i)*, ale iba tvrdé *n (ko-ne)*, niekde je *š, ž* za *s, z (šeno, žima)*, zmena *x > h a i*.

4.2.2. Nárečie stredného Spiša má najmä tieto typické znaky:

- *h* za *x* (v záp. časti): *hudoba, hvalic*;
- podoby *fto, fteri, scec - scem*
- zmena *e > i* a *o > u* (v sev. časti, v južnej len v niektorých slovách): *zbirac, umirac, puj3em, zbujňik*;
- *l > u*: *huava*;
- podoby *kojsc, kojscil, 3evejc, do kapujsti* (v sev. časti);
- prípona *-ma* v l. os. pl.: *buli zma, po3ma* (v sev. časti);
- zmena *e > i, ii* a *o > u*: *obid - obiid, povi - poviim, kuň, stuj* (v sev. časti).

4.2.3. Nárečie juhovýchodného Spiša charakterizujú najmä tieto typické znaky:

- veľká frekvencia spojenia *ie*: *obied, hviezda, varieška, ucierac, ziem, pierie*;
- tvary minulého prítomného *robiel - robela - robeli, piel - pila, čuol - čula*;
- spojenie *io*: *triome, hrabiox, kuriopka*;
- spojenie *vo*: *hvora, mvoj, skvojdi*;
- tvary *Marjov muž, Magdov ocec, Haňčovo 3eci*.

4.3. Aj uvedená stručná charakteristika abovských a spišských nárečí ukazuje, že obe nárečové oblasti spája a naopak od seba odlišuje viacero jazykových (hláskoslovných, tvaroslovných, lexikálnych a iných) znakov, čo svedčí o tom, že tu ide o samostatné, vnútorne diferencované nárečové areály.

ly. V celej skupine východoslovenských nárečí teritoriálne i jazykovo majú najbližšie k šarišským nárečiam, s ktorými vytvárajú jednu z dvoch podskupín týchto nárečí.

5. Ukážky nárečových textov.

5.1.1. Abovské nárečie.

Blažice, okr. Košice-okolie.

Nočná príhoda.

Kupel som f Toroňi voli. Doloželi zme še i som to porjadne viplacel. A voňi me tam lem zotrimovali, žebi som tam bol nocoval bol. A ja barz ňerad nocoval ňig3e, bo - jak še hutori - fša3i dobre, ale doma najlepší. Ta som še poberal pomaľučki do domu. Pri3em až do Salanca, bulo daz jedena3 ho3in. A f salanckim leše pretim, daz rog abo dva, tam zabili jedneho erdej3a. A ja s tima volma išol po tej cesce, no ta mi prišlo na rozum, že jedena3 ho3in, dvanac, v noci, a ja i3em tam - i mne može dahto zabic. A ešči som_mal pri sebe pežeži na jednu paru voli.

Rozprával A. Škody, nar. 1891. - R. 1978 zapísal L. Bartko.

5.1.2. Západoabovské nárečie.

Rudník, okr. Košice-okolie.

Zo života.

Vidavala smi sa v tisi3evecto3evetnastem, po vojňa. Ňebulo ničoho. Mala smi na sobe sukňu, ta bula zafarbena aji jopka zafarbena i hustka na hlave zafarbena bula. Ňebulo nič, aňi šati aňi ničoho ňi3 Ňebulo. Buľi sme..., jedon 3en sme buľi Maďare a na druhi 3eň sme buľi Slovaci a tak_každi 3eň buľi inakše pežezi. A Ňemohľi sme kupic tadi. No a ve3, jag už bulo po vojňa, ta ve3 us_sme maľi tadik.

Rozprávala M. Šandorová, nar. 1998. - R. 1980 zapísal L. Bartko

5.2.1. Nárečie juzozápadného Spiša.

Stratená, okr. Rožňava.

Spomienky na školu.

Som_mal šez roki, som začal ho3i3 do školi. No ale to som_mal lem taku tanisterku, čo mi doma зробili, s platna ušili. Tam som_mal grifel a taku tabličku, čo zme pisali na

to. A to bolo dobre, bo ke_ci platno napisal, ta si zobral palec, naslinil, zotrel a už nebulo poznať nič. Taka ta tabulka bula, na jednu stranu zme pisali krasopisne a na druhej strane buli počti, takže to bolo dobre.

Rozprával B. Novotný, nr. 1915. - R. 1983 zapísal J. Novotný.

5.2.2. Nárečie stredného Spiša.

Markušovce, okr. Spišská Nová Ves.

Svadobné zvyky.

Keď hošil parobeg za žiefku dlukši čas, že se mu pačila, ta potom se rozhodnul, že sebe ju vezne. No a sebe vzali najbližših abo bratoh abo kamaratoh za družboh. Mali ručník pres pľeco, na hlave mali kalap, v ruke paličku, pantličku, no a išli po žežiňe spievajuci. A spievali:

"Hej, zimna ta vodička, ej na každim jarečku, hej, tota najzimnejša, že mam frajerečku."

5.2.3. Nárečie juhovýchodného Spiša.

Jaklovce, okr. Gelnica.

Spomienky.

Kec com se oženol, ta sme nemali aňi lošku. A potom sme sebe kupeli poľo a potom sme sebe kupeli kozu a potom sme kozu predali a kupeli sme sebe kravu. A potom sme už mali i poľo i kravu. Mali sme grule, ta mať išla na roľu a sama, bo ja xožiol do roboti, a mať vzala (dva žiefčeta sme mali) na roľu a jedno esči bolo male, ta zavesela plaxietku na hraba a trak se oderval, ta spadli na ziem.

Rozprával J. Hrubčo, nar. 1901. - R. 1988 zapísala M. Matláková.

Literatúra

BARTKO, L.: Z tvaroslovia nárečia obce Trstené pri Hornáde v južnom Above. - In: Nové obzory. 20. Red. I. Michnovič. Košice, Východoslovenské vydavateľstvo 1978, s. 337-354.

BARTKO, L.: Abovské nárečia. Ich charakter a miesto medzi ostatnými východoslovenskými nárečiami. Autoreferát na získanie vedeckej hodnosti kandidáta filologických vied. Bratislava, Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV 1981. 24 s.

BARTKO, L.: K charakteristike abovských nárečí. - In:

Nové obzory. 25. Red. I. Michnovič. Košice, Východoslovenské vydavateľstvo 1983, s. 253-266.

BARTKO, L.: Staršie dialektologické výskumy ako materiálová báza Slovníka slovenských nárečí. - In: Dialektologický zborník. 2. Materiály z II. slovenskej dialektologickej konferencie (Zemplínska šírava 30. 9. - 3. 10. 1981). Red. L. Bartko. Prešov, Filozofická fakulta UPJŠ 1986, s. 181-190.

BARTKO, L.: O pôvode a územnej diferenciácii slovnej zásoby abovských nárečí. - In: Jazykovedné štúdie. 21. Red. Š. Lipták. Bratislava, Veda 1987, s. 94-105.

BARTKO, L.: Z juhoabovskej nárečovej lexiky. - In: Nové obzory. 31. Red. I. Michnovič. Košice, Východoslovenské vydavateľstvo 1990, s. 181-212.

BARTKO, L.: Pavol Jozef Šafárik a začiatky slovenskej dialektológie. - In: Pavol Jozef Šafárik v slovenskej a českej slavistike. Zborník venovaný XI. medzinárodnému zjazdu slavistov v Bratislave. Red. L. Bartko a I. Vaško. Košice, Východoslovenské vydavateľstvo 1993, s. 197-203.

HODŽA, M. M.: Epigenes Slovenicus. Liber primus. Levoča 1847.

HODŽA, M. M.: Větín o slovenčině. Levoča 1848.

KOLLÁR, J.: Písne světské lidu slovanského v Uhřích. 1. Pešť 1823.

KRAJČOVIČ, R.: Vývin slovenského jazyka a dialektológia. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1988. 344 s.

PETŘÍKOVÁ, L.: K hudobnej stránke nárečia abaujského. - In: Petřík, S. - Petříková, L.: Dva příspěvky k hudobnej stránke slovenskej vety. Praha 1947, s. 111-148.

ŠAFÁRIK, P. J.: Geschichte der slawischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten. Budín 1826.

ŠTOLC, J.: Niektoré zvláštnosti spišských slovies. - Bratislava, 9, 1935, s. 379-388.

ŠTOLC, J.: Zmeny o > u a ie > i v nárečí spišskom (s mapami). - Sborník Matice slovenskej, 15, 1937, s. 75-96; roč. 16-17, 1938-1939, s. 50-76.

ŠTOLC, J.: Dialektické členenie spišských nárečí. - Linguistica slovac, 1-2, 1939-1940, s. 191-207.

ŠTOLC, J.: Slovenská dialektológia. Bratislava, Veda 1994. 179 s.+ 37 map.

VÁŽNÝ, V.: Nářečí slovenská. - In: Československá vlastivěda. 3. Jazyk. Red. O. Hujer. Praha 1934, s. 219-310.

1. Na východoslovenskom jazykovom území azda niet problematickejšej oblasti ako je oblasť užských nárečí v povodí dolného toku Uhu na okolí Sobraniec a susedných sotáckych nárečí v priestore okolo sútoku Cirochy s Laborcom severovýchodne od Humenného. Súvisí to s tým, že obidve patria do sídlištného areálu západoslovanského pôvodu, no súčasne sú v súvislom páse v bezprostrednej blízkosti hraničného pásma medzi západoslovanským a východoslovanským etnikom. Tento etnický a jazykový fakt sa v našej jazykovede všeobecne uznáva. Z hľadiska vývinu a výsledkov medzijazykových vzťahov však boli a ostávajú tu ešte nevyjasnené problémy, ktoré načim skúmať na porovnávacom základe a v širších historicko-spoločenských súvislostiach.

Chceme tu upriamiť pozornosť na aktuálnu a dôležitú potrebu skúmať problém vzťahu užských nárečí a popri nich aj sotáckych nárečí najmä k susedným ukrajinským nárečiam. Nazdávame sa, že si to vyžaduje nielen rýchlo sa meniaci jazyková situácia v teréne pod vplyvom rozmanitých činiteľov, ale aj značná rozdielnosť doterajších názorov jazykovedcov.

2. Do minulosti príliš ďaleko nesiaha úsilie niektorých jazykovedcov vysvetliť všetky sporné otázky tak, aby z toho vyplynul maximálny úžitok z hľadiska toho národa, ku ktorému bádateľ patrí alebo ku ktorému má bližšie vzťahy (Horálek, 1962, s. 37). V prácach týchto jazykovedcov sa jazykový materiál a potom aj nárečia neraz hodnotili skôr akoby na základe dojmu, resp. z vyzdvihovania len určitého charakteristického nárečového

prvku, ktorý by domnienku hodnotiaceho potvrdzoval. V tom bola často príčina nie celkom objektívneho posudzovania a hodnotenia celej zložitej problematiky jazykového rozhrania. Lahko to zvädzalo tiež k tvoreniu hypotéz či teórií, presahujúcich oblasť jazyka a jazykovedy.

Ako pokladáme za prirodzené, že sa obyvateľstvo slovenskej jazykovej oblasti na užskom území v hospodárskom a spoločenskom živote stýkalo s ukrajinským obyvateľstvom blízkeho alebo vzdialenejšieho okolia od Užhorodu na východ, rovnako tiež vidíme v niektorých jazykových zvláštnostiach súčasných užských nárečí prirodzený výsledok tohto procesu. Inými slovami v jazyku, ktorý vždy bol a je spätý s jeho nositeľmi, nachádzame aj tu odraz osobitého vývinu nárečí dvoch blízkych slovanských jazykov. Preto tým viac musíme prihliadať na podstatné vzájomné jazykové, historické, migračné a iné súvislosti, a to aj v jednotlivých obdobiach, keď bol proces vzájomného kontaktu možný niekedy viac, inokedy zase menej.

3. Tak pri sledovaní prízvukových pomerov v užských a ukrajinských nárečiach (lemkovských) na východnom Slovensku J. Moravec vyslovil názor, že kradinálna izoglosa ustálený prízvuk na penultime proti dynamický pohyblivý pokračuje (presnejšie povedané: ešte v nedávnej minulosti pokračovala) cez Kalužu juhozápadným smerom na Blatné Remety, Bežovce, Lekárovce. Pozdôž hlavnej cesty, spájajúcu Michalovce s Užhorodom cez Sobrance a Vyšné Nemecké, začala táto izoglosa začiatkom nášho storočia ustupovať na východ spolu s postupným zánikom staršieho nárečového typu, ktorý tu bol vytlačený zemplínskou východoslovenčinou (1973, s. 77--84). Pod "starším nárečovým typom" zrejme myslí pôvodné ukrajinské nárečie, pretože jedine ono

tu mohlo byť "vytlačené zemplínskou východoslovenčinou".

J. Moravec týmto tvrdením vlastne nadväzuje už na skôr vyslovený názor I. Paňkeviča v súvislosti s opisom nárečia Valaškoviec (táto pastierska osada pod Vihorlatom už dnes neexistuje), že ukrajinské nárečie tejto osady si zachovalo pôvodný ráz a že nárečie tohto typu bolo rozšírené na okolí Sobraniec a vo východnej časti Zemplína (1930, s. 339). Preto prikladá nárečiu Valaškoviec veľký význam a vidí v ňom kľúč k pochopeniu osobitostí, ktoré na značnom priestore už zanikli. Podľa I. Paňkeviča aj lokality v sotáckej nárečovej oblasti Kamenica nad Cirochou, Modra nad Cirochou, Dlhé nad Cirochou, Bela nad Cirochou, Snina sú poslovenčené, tak ako menovite v užskej nárečovej oblasti lokality Klokočovo, Jovsa, Nemecká Poruba, Vyšná Rybnica, Hlivištia, Choňkovce, kde "hovorjať stari žinki po "rus'ki" hovorom zovsim takim samim, jak u Valaškivcjach" (1930, s. 337). Je však pozoruhodné, že ukrajinské nárečie blízkych obcí Podhorod' a Beňatina, hoci bolo tiež v úzkom kontakte so slovenskými užskými nárečiami, doteraz celkom tak nepodľahlo "poslovenčeniu" a dodnes si zachovalo v podstate všetky základné ukrajinské znaky, napr. polnoglasie, zadnú výslovnosť y, epentetické ĺ a i. Azda to môže byť tiež "kľúčom" pri určovaní intenzity pôsobenia a výsledkov slovensko-ukrajinských jazykových kontaktov v užských nárečiach.

Najviac prekvapuje O. Leška v monografii nárečia ukrajinskej obce Ubl'a na východnom Slovensku (1973), keď na prehľadnej mape zakreslil v priestore medzi Sobrancami a Užhorodom desať obcí s čisto ukrajinským nárečím. Takéto a podobné údaje totiž vôbec nenájdeme ani v Atlase ukrajinských nárečí na východnom Slovensku od V. Lattu (1966), ani v Jazykovom atlase ukrajinských nárečí

východného Slovenska I od Z. Hanudelovej (1981).

3.1 Aj V. Latta skúmal prízvukové pomery v ukrajinských obciach východného Slovenska a vyslovil vlastný názor na smer izoglosy s voľným prízvukom. Podľa neho táto izoglosa prechádza zo severu na juh cez najzápadnejšie ukrajinské obce: Polota, Čabalovce, Valentovce, Zbudská Bela, Volica, Vyšná Radvaň, Nižná Radvaň, Berestovec a bezprostredne nadväzuje na západnú hranicu akcentologicky originálnych sotáckych slovenských nárečí s voľným prízvukom: Hrabovec, Ladičkovce, Vyšné Kochanovce, Nižné Kochanovce, Jesenov, Ptičie a Porúbka (1960, s. 245). Podľa neho treba skúmať akcentológiu sotáckych nárečí pri Humennom v tesnom spojení s akcentológiou susedných ukrajinských nárečí, a tvrdí, že je úplne chybné definovať prízvuk týchto nárečí iba na základe praslovanských akcentologických vzťahov bez prihliadnutia k tomu, že sa v nich prejavuje silný vplyv ukrajinského voľného prízvuku. V. Latta usudzuje, že tieto chybné názory, ktoré sa v slovenskej jazykovede uchytili na základe Šargovho zbežného opisu sotáckych nárečí je potrebné od základu revidovať (1960, s. 245).

3.2 V súvislosti s opisom prízvukových pomerov v slovenskej časti užských nárečí a zvýraznením blízkosti užských a sotáckych nárečí pri Humennom aj na základe charakteristických znakov z hláskoslovnia a tvaroslovnia sme sa o to pokúsili (Lipták, 1969a, s. 19--34; 1969b, s. 13--23). Prišli sme k záveru, že v prípade užského a sotáckeho prízvukovania ide o pozoruhodný prechod medzi ustáleným prízvukom na penultime (ostatné východoslovenské nárečia) a pohyblivým "voľným", že ide o morfológizáciu prízvuku na pôvodnej slabike, hoci sa slovo predôždi alebo skrúti o jednu slabiku, čo nezávisí od kvality predpokladanej dlhej alebo krátkej slabiky, na ktorej je prízvuk. Podstatný vplyv na

vytvorenie a zachovanie takejto akcentácie malo bezprostredné susedstvo s ukrajinskými nárečiami. Tento užsko-sotácky prízvukný systém nadobudol zvláštny charakter pravdepodobne v priamom stretnutí východoslovenského neustáleného prízvuku a ukrajinského voľného prízvuku ešte v 15. - 16. storočí, keď v ostatných východoslovenských nárečiach zaujal miesto na penultime. Spolu s týmto procesom začínal sa uskutočňovať aj zánik kvantity (Lipták, 1969a, s. 32--33). Preto pre súčasné prízvukové pomery v sotáckych a užských nárečiach podľa nás platí, že isté predlžovanie podprízvukných slabík je iba sprievodným prvkom prízvuku a nie potvrdením existencie podprízvučnej kvantity, ktorá podľa J. Lišku má v sotáckych nárečiach dodnes fonologickú platnosť (Liška, 1944, s. 54n.; 1968, s. 169--199).

4.2 E. Pauliny otázku kvantity a prízvuku v sotáckych nárečiach pri Humennom síce tiež dáva do súvislosti so susedstvom ukrajinských nárečí, ale v tom zmysle, že v týchto nárečiach sa zachovala kvantita pod vplyvom ukrajinských nárečí v prevrátenom hodnotení: v ukrajinskom nárečí je prízvuk fonologicky platný a prízvukovaná slabika sa predlžuje, no v sotáckom nárečí sa zachovala kvantita fonologicky platná a dlhá slabika strháva na seba prízvuk ako svoju sprievodnú vlastnosť (1963, s. 272).

R. Krajčovič v svojej najnovšej knihe (1988) hovorí len o tom, že v sotáckych nárečiach sa prízvuk spravidla viaže na dlhú slabiku prvú v poradí a v slovách bez dôžky sa prízvuk ustálil na predposlednej slabike, ale v juhovýchodnej časti Zemplína, teda v tej oblasti, ktorú sme z hľadiska prízvukových pomerov skúmali, prízvuk nie je viazaný na tú istú slabiku. A k tomu dodáva: "Pravda, tu v susedstve je už ukrajinská oblasť" (s. 80). Čiže pri tomto jave pripúšťa vplyv ukrajinských nárečí iba na užské

nárečia.

J. Liška sa od vplyvu ukrajinských nárečí na sotácke nárečia pri Humennom v otázke prízvuku celkom dištancoval a azda aj preto sa nedotkol "malej sotáckej oblasti pri Užhorode" (1968, 1--2, s. 169). Bez bližšieho vysvetlenia upozornil len na zložitejšie pomery v umiestňovaní prízvuku v sotáckej obci Modra nad Cirochou, kde prízvuk býva niekedy fixovaný na poslednej slabike, napr. drevo, hlava, ucho, išla, z duba, meso, ňesu alebo na tretej slabike od konca slova, napr. kurčeta, šaliľako, holubä, pameči (1968, 1--2, s. 172). Je však zaujímavé, že R. Krajčovič (s. 292 a s. 295) medzi rezíduá vývinu praslovanského základu slovenčiny v užských aj sotáckych nárečiach zaradil zachovaný pohyblivý prízvuk ako nezápadoslovanské rezíduum.

4.3 Za veľmi dôležitý tu pokladáme Krajčovičov "odklon" od Liškovho a Paulinyho názoru na zachovanie zatvoreného dlhého **é** a **ó** v sotáckych nárečiach pri Humennom a ich využitie pri výklade priebehu zmeny dlhého **é** a **ó** vo východoslovenských nárečiach.

R. Krajčovič sotácke zatvorené **é** a **ó** hodnotí ako krátke, podobne ako zatvorené krátke **a**, hoci - ako uvádza - bývajú pod predôženým prízvukom (s. 295--296). Stotožňuje sa s nami v tom, že zachovanie zatvorených, aj v našom chápaní krátkych vokálov **e** a **o** v sotáckych nárečiach, bolo motivované osobitnými podmienkami, najmä osobitným vývinom prízvuku vo vzťahu ku kvantite. Keďže tento jav nie je charakteristický pre šarišskú a zemplínsku oblasť, prítomnosť zatvorených vokálov **e** a **o** v sotáckych nárečiach treba hodnotiť ako osobitný prípad vývinu, a nie ako zvyšok starého stavu (s. 52; Lipták, 1969b, s. 18).

To sa vzťahuje aj na južnú oblasť užských nárečí (Lipták, 1969b, s. 16--18) s predpokladom paralelného postupu realizácie

zmeny *ó* > *u*, *é* > *i* cez zatvorené *é* a *e*, ako sa to uskutočnilo v goralských a poľských nárečiach. V južnej časti užských nárečí sa táto zmena ešte dodnes úplne nerealizovala. Zaznamenali sme *e* na mieste:

a) za psl. *ě* v pôvodne dlhých, resp. zdôžených slabikách, napr. *beda*, *beľic*, *ceň*, *drek*, *3euka*, **sčepac*, *hrex*, *hňezdo*, *mľeko*, *mešac*, **smex*, *dremac*;

b) za pôvodne krátke *e*, *ě* a dlhé *é*, napr. napr. **sňex*, *brex*, *obet*, *orex*, *kameň*, *remeň*, *oheň*, *frajer*, *popel*; v tvaroch infinitívu, napr. *ňesc*, *vesc*; v tvaroch participií, napr.: *ňes*, *pek*, *ves*; zatvorené *e* je tu i v mužskom rode základného tvaru minulého času sloviess s pôvodným infinitívnym kmeňom na *-i-*, napr. *robeu*, *kupeu*, *no*seu* atď.;

c) za *e* v pôvodne dlhých skupinách *tert*, *telt*, napr. *trežbi*, *porveslo*, *žredlo*, **sľežinka* atď.;

d) v niektorých slovách s pôvodným *r*, *l*, napr. *čerpac*, *cereň*, *cerpnuc*, *verba*, *merva*, *veľk*, *veľhotni* atď.

Zatvorené krátke *o* máme doložené na mieste:

a) za psl. *o* v pôvodne dlhých a zdôžených zatvorených slabikách, napr. *moj*, *koň*, *vol*, *stol*, *pot* (= pôjd), *noš*, *post*, *komorka* atď.;

b) za pôvodné krátke *o*, napr. *soľ*, *hnoj*, *box* atď.

4.4 Na príklade problematiky prízvukových pomerov, otázky zachovania kvantity a problémov úzko súvisiacich s nimi na západoslovansko-východoslovanskom rozhraní vidíme, že bola i je tu rozdielnosť názorov, ale aj očividné úsilie nevyhýbať sa skúmaniu vplyvu nárečí jedného jazyka na druhý. Ide o to, aby aj do budúcnosti zmena alebo strata istého javu nevyvolávala "výčitky" na "agresívnu silu" toho alebo onoho nárečia. V

prirodzených podmienkach už dávnejšie v minulosti začal splývať ukrajinský typ nárečia so slovenským užským v obciach pozdôž štátnej hranice na východ od Sobraniec, čím sa utvorilo zvláštne nárečie, podľa O. Brocha akási "chemická" zmes slovenčiny a ukrajinčiny (Broch, 1899) a v podstate je taká dodnes. Je pravda, že pod vplyvom susedných zemplínskych nárečí sa užské nárečia vzdávajú od západu na východ svojich typických prvkov v prospech zemplínskych (patrí medzi nich ustaloenie prízvuku na penultime, ústup podôb participií *mau*, *dau*, *xo3iu*, *robiu* zemplínskym *mal*, *dal*, *xo3il*, *robil*, znení 1. os. sg. *xo3u*, *robu*, *vi3u*, **se3u* zemplínskym *xo3im*, *robim*, *vi3im*, **se3im* ako aj zanikanie výslovnosti zatvoreného krátkeho *e* a *o* v prospech zemplínskeho *i* a *u* (*mľiko*, *hvizda*; *muj*, *stul*), ale tu nejde o "poslovenčovanie", lež o prirodzený vplyv jedného nárečia slovenského na druhé. Vplyv spisovného jazyka slovenského pritom nehrá žiadnu úlohu, je irelevantný (Lipták, 1967, s. 104--105).

Aj výskumy z okruhu slovnej zásoby (Lipták, 1973; 1980), kontaktu s inými slovenskými nárečiami, napríklad so spišským nárečím v jazykovom ostrove pod Vihorlatom (Lipták, 1966), ďalej kontaktu s ďalšími jazykmi ako je susedná maďarčina (Lipták, 1980; 1987), ako aj výskumy z okruhu onomastiky (Lipták, 1965; 1968; 1970; 1974) cenným materiálom prispievajú ku komplexnejšiemu poznaniu zložitosti jazykového vývinu v pásme vzájomných kontaktov, histórie osídlenia a života ľudu tejto oblasti v minulosti.

5. Na záver chceme zdôrazniť myšlienku vyplývajúcu z našich poznámok, že tak užské ako aj sotácke nárečia, patriace do východnej skupiny východoslovenských nárečí, sú integrálnou súčasťou slovenských nárečí a zároveň predstavujú najdôležitejši

prameň poznávania vzájomného ovplyvňovania dvoch geneticky blízkych jazykov - slovenčiny a ukrajinčiny. Zložitejšie otázky ich interného, paralelného či kontaktného vývinu sa riešia v rámci koordinovanej spolupráce všetkých zainteresovaných bádateľov. Cenné poznatky z výskumu v tejto oblasti prinášajú najmä štúdie J. Dudášovej-Kriššákovej (1993) a M. Čeripkovej (1995).

Literatúra

- BROCH, O.: Studien von der slovakisch-kleinrussischen Sprachgrenze in östlichen Ungarn. Kristiania 1897, 76 s.
- BROCH, O.: Weitere Studien von der slovakisch-kleinrussischen Sprachgrenze im östlichen Ungarn. Kristiania 1899, 104 s.
- ČERIPKOVÁ, M.: Nárečie sotáckej oblasti pri Sobranciach z hľadiska slovensko-ukrajinských jazykových vzťahov. In: VARIA IV. Materiály zo IV. kolokvia mladých jazykovedcov (Modra--Piesok 30. 11.--2. 12. 1995). Zostavili M. Nábělková a P. Odaleš. Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV a Pedagogická fakulta Univerzity Mateja Bela. Bratislava--Banská Bystrica 1995, s. 30--34.
- DUDÁŠOVÁ-KRIŠŠÁKOVÁ, J.: Východoslovenské nárečia z aspektu ukrajinsko-slovenských jazykových kontaktov. In: Naukovi zapiski 18. Prjašiv 1993, s. 93--110.
- HANUDEL, Z.: Linhvističnij atlas ukrajins'kich hovoriv Schidnoji Slovaččini I. Slovac'ke pedahohične vidavnictvo v Bratislavi, viddil ukrajins'koji literaturi v Prjaševi. Bratislava 1981, 207 s.
- HORÁLEK, K.: Úvod do studia slovanských jazyků. Vydalo Nakladatelství Československé akademie věd, Praha 1962, 536 s. (2. vyd.)
- KRAJČOVIČ, R.: Vývin slovenského jazyka a dialektológia. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1988. 343 s.
- LATTA, V.: Ukrajins'kie hovory v Vostočnoj Slovaki. Kandidats'ka disertacija. Filologičnij fakultet Universitetu im. Komens'koho v Bratislavi 1960. 341 s. (rukopis).
- LATTA, V.: Atlas ukrajins'kich hovoriv Schidnoji Slovaččini. Bratislava 1991, 552 s.

LEŠKA, O.: Hovor sela Ublja Vostočnoj Slovakii. Etjudy po ukrajinskoj dialektologii. Kabinet cizích jazyků ČSAV, kn. 1. Praha 1973. 355 s.

LIPTÁK, Š.: O splývání nářečí. In: Kultúra spisovnej slovenčiny. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1967, s. 104--105.

LIPTÁK, Š.: K prízvukovým pomerom na rozhraní západoslovanského a východoslovanského jazykového územia. In: Slavistické štúdie jazykovedné. Red. V. Blanár. Vydavateľstvo SAV, Bratislava 1969, s. 19--34.

LIPTÁK Š.: Príspevok k sotáckej problematike vo východoslovenských nářečiach. In: Jazykovedný zborník. 2. Venovaný prof. PhDr. Štefanovi Tóvikovi, CSc., k šesťdesiatym narodeninám. Red. P. Bunganič. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1969b, s. 13--23.

LIPTÁK, Š.: Diskusný príspevok na VI. medzinárodnom zjazde slavistov, konanom v dňoch 7.--13. 8. 1968 v Prahe. In: Akta sjezdu. 1. Red. B. Havránek. Praha, Academia 1970, s. 186--187.

LIPTÁK, Š.: Z chotárnych názvov slovenskej časti bývalej Užhorodskej stolice. In: Nové obzory. Spoločenskovedný zborník východného Slovenska. 7. Red. I. Sedlák. Košice, Východoslovenské vydavateľstvo 1965, s. 323--335.

LIPTÁK, Š.: K charakteristike spišského nárečového ostrova pod Vihorlatom. In: Nové obzory. Spoločenskovedný zborník východného Slovenska. 8. Red. I. Sedlák. Košice, Východoslovenské vydavateľstvo 1966, s. 355--361.

LIPTÁK, Š.: Osobné mená na okrajovom území východného Slovenska (na okolí Sobraniec). In: I. slovenská onomastická konferencia. Bratislava 5.--6. decembra 1967. Zborník materiálov.

Red. V. Blanár--M. Majtán. Bratislava, Jazykovedný ústav L. Štúra SAV a Slovenská onomastická komisia pri Vedeckom kolegiu jazykovedy SAV pre internú potrebu 1968, s. 34--39.

LIPTÁK, Š.: O tvorení chotárnych názvov na východnej oblasti západoslovanského územia. In: Onomastické práce. 3. Sborník rozprav k sedmdesátým pátým narodeninám univ. prof. dr. Vladimíra Šmilauera, DrSc. Red. J. Svoboda--L. Olivová. Praha, Místopisná komise ČSAV 1970, s. 115--118.

LIPTÁK, Š.: Slovná zásoba zemplínskych a užských nárečí. Bratislava 1973. 1300 s. (rukopis).

LIPTÁK, Š.: Chotárne názvy zo slovenskej časti bývalej Užhorodskej stolice na starších katastrálnych mapách. In: Nové obzory. Spoločenskovedný zborník východného Slovenska. 16. Red. J. Palášthy. Košice, Východoslovenské vydavateľstvo 1974, s. 409--429.

LIPTÁK, Š.: Lexika zemplínskych a užských nárečí vo svetle vzťahov k iným nárečiam a cudzím jazykom. In: Nové obzory. Spoločenskovedný zborník východného Slovenska. 22. Red. I. Michnovič. Košice, Východoslovenské vydavateľstvo 1980, s. 179--184.

LIPTÁK, Š.: Zo slovensko-maďarských jazykových vzťahov (Podľa lexikálneho materiálu zo zemplínskych a užských nárečí). In: Jazykovedné štúdie. 21. Dialektológia. Red. I. Ripka. Bratislava, Veda 1987, s. 106--111.

LIŠKA, J.: K otázke pôvodu východoslovenských nárečí. Matica slovenská, Martin, 1944, 81 s.

LIŠKA, J.: O kvantite sotáckych samohlások. Jazykovedný časopis, 19, 1968, 1--2, s. 169--199.

MORAVEC, J.: Izoglosy prízvuku a kvantity ve

východoslovenském jazykovém areálu (na pozadí slovanském). In:
Zapiski Naukovoho tovaristva KSUT. Prjašiv 1973, N° 2, s. 77--87.
MORAVEC, J.: K akcentologii nářečí ukrajinsko-slovenského
pomezí. In: Zapiski Naukovoho tovaristva KSUT. Prjašiv 1975, N° 3.
PAŇKEVIČ, I.: Hovir sela Valaškovec' buvšoji Zemplins'koji
župi na Zakarpatti. In: Zapiski naukovoho tovaristva imeni
Ševčenka. U Lvovi 1930, s. 337--374.
PAULINY, E.: Fonologický vývin slovenčiny. 1. vyd.
Bratislava, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1963. 360 s.

Etnické obrazy a stereotypy v slovenských prísloviach zo zbierky A.P. Zátareckého

Lubica Droppová
(Katedra etnológie FF UK)

Etnická identita zväčša aj v súčasnosti funguje všeobecne ako jedna zo základných ľudských skupinových identít. Definícia pojmu identita môže vychádzať z rôznych konceptov a hľadísk viacerých vedných disciplín, ktoré sa niekedy od seba dosť odlišujú (Sidler, 1995). Predsa sa však na niečom zhodujú: každá daná identita, teda aj etnická, sa uvedomuje a formuje predovšetkým v neustálej konfrontácii s okolím. Porovnávaním sa potvrdzuje, hodnotí a upevňuje predstava o sebe a iných.

Tento obraz "seba" v konfrontácii s "inými" nám na rôznych úrovniach a v rôznych vzťahoch prináša aj slovenský folklór. Pri jeho analýze si však musíme uvedomiť, že materiál, z ktorého čerpáme bol vo veľkej miere zaznamenaný v 19. a v prvej polovici 20. storočia, teda nepodáva nám aktuálnu situáciu. Na druhej strane práve pri analýze folklóru môžeme zistiť, že rôzne stereotypy a predsudky môžu prežívať často až do dnešných čias.

Našu úvahu sme postavili predovšetkým na analýze slovenských parémií len s malými odbočeniami k iným žánrom a druhom. Dôvody tohoto výberu sú viaceré:

1) V tomto roku si pripomíname dve okrúhle výročia spojené s menom a dielom významnej osobnosti slovenskej kultúry a vedy, pedagóga a zberateľa slovenského folklóru Adolfa Petra Zátareckého. Narodil sa pred 160 rokmi (25.11.1837) a práve

pred 100 rokmi (1897) vyšla jeho najväčšia dosiaľ u nás neprekonaná zbierka *Slovenské príslovia, porekadlá a úslovia*. Nazdávame sa, že tieto výročia sú nepochybne vhodným podnetom pre zamyslenie sa nad dielom A.P. Záturského a jeho odkazom aj pre súčasnosť a zároveň podnetom pre analýzu práve materiálu z jeho diela.

2) Ľudovú príslovnú tradíciu na Slovensku možno v súčasnosti považovať za relatívne uzavretú. Niektoré iné folklórne žánre, najmä z oblasti ľudovej prózy (memoráty, humorky, anekdoty) patria ku stále sa inovujúcim a manifestovaným prejavom, ktoré reflektujú aj aktuálne podnety. Tento súčasný prozaický folklórny materiál je zatiaľ zdokumentovaný len sporadicky, s prihliadnutím na niektoré špecifické témy a preto by bolo potrebné ešte uskutočniť rozsiahlejšie výskumy na jeho sumarizáciu.

V oblasti parémii je, ako sa nazdávame, situácia trochu rozdielna. Sporadicky síce aj dnes vznikajú nové rečové zvraty, úslovia a prirovnania, najmä v prostredí mladších vekových kategórií, alebo niektorých sociálnych skupín. No v celoslovenskom meradle je badateľné skôr ochudobňovanie, ba až stereotypizácia hovorového jazyka. Teda doterajšie publikované a archívne zbierky (Záturského zbierka je v oblasti parémii dosiaľ najkomplexnejšia) nám môžu sprostredkovať pomerne ucelený pohľad na tento materiál a tým i na reflexiu Slovákov a iných etník v slovenských porekadlách a prísloviach.

3) Okrem toho možno súhlasiť aj s tvrdením, že okrem piesní práve "parémie uchovávajú postoje a stereotypy pomerne dlhé obdobie a vlastne ich akumulujú v čase". /Krekovičová, 1995, s.222/

Zbierka slovenských parémií, z ktorej čerpáme, je výsledkom predovšetkým celoživotnej zberateľskej práce A.P. Záturského, hoci autor berie do úvahy aj niektoré zberateľské výsledky svojich súčasníkov a predchodcov. Obsahuje viac ako 13000 parémií (okrem toho aj rôzne veršovanky, vyčítanky, vinše, texty detských hier a pod.) Z tohoto úctyhodného počtu je len pomerne malé percento venované reflexii etník a ich znakov, či už vlastného - slovenského alebo iných. Najpočetnejšie zastúpenie majú parémie o Rómoch (tu vystupujú len pod názvom Cigáni). Je ich 67 /Krekovičová, 1995 b, s.42/. Počet parémií kde sa spomínajú ďalšie etniká možno vyčísliť nasledovne: o Židoch - 21, Nemci - 16, Slováci - 15, Maďari - 9, Poliaci - 6, Turci - 3, Rusnáci - 2, Rusi - 2, Tatár, Francúz, Talian, Angličan - po 1. Pritom to nie sú vždy samostatné parémie, niekedy sa porovnávajú príslušníci, alebo vlastnosti dvoch i viacerých etník v rámci jedného výroku, teda výsledný počet je menší ako súčet vyššie uvedených čísiel. Aj tak nám tieto parémie poskytujú zaujímavý pohľad na jednotlivé etniká, na ich konfrontácie a hodnotenia a sú často dôkazom prežívajúcich stereotypov až do dnešných čias.

Reflexia Slováka medzi "inými".

Osudy, vlastnosti, jazykové zvláštnosti jednotlivých etník v porovnaní s inými sú spracované najmä v etiologických legendách, anekdotách a parémiách. Etiologické legendy, známe vo väčšine európskych krajín, vysvetľujú, ako sa jednotlivé etniká dostali do svojich území, ako získali svoje "typické" povahové črty a znaky (Nemec. Maďar - bohatstvo, snaživosť, Žid - vzťah k obchodovaniu,

prefíkanosť, Slováka, Rusína - pracovitosť, chudobu a pod.)
Napri.: Keď volakedi Kristus Pán chodzu po svjece, víte, tak
ftedi zezbral Maďara, Slováka a Němca. Tichto troch si
zebral k sebe a im povídal: "Víte, teras si musíte
dobře rozmislet, lebo ja vám dám takú moc, že co si
vivolíte, to budete mjet po celí život".
Tak pítal sa Němca, že co bi si prál do života a on
povída, Němec: "Fíl gelt- moc peňes". Majú? Majú,
majú.
Pítal sa Maďara zase: "Moc zboží, moc zboží". Majú
furt zboží? Majú Maďari.
A pítal sa Slováka: "Len robotu". No a tak nám ta
robotu zostala. /Droppová, 1989, s.214/.

V citovanom variante si Kristus Pán sám zvolil poradie
zástupcov jednotlivých etník a keďže sa želania nemohli
opakovať, tak Slovákom "len tá robotu zostala". Obraz
Slovákov tu má pozitívnu črtu - pracovitosť. Podľa iných
variantov vyznieva však trochu menej priaznivo, keď najmä
zásluhou vlastnej liknavosti (prišiel posledný) pre Slováka
zostal len neúrodný hornatý kraj, práca a chudoba.

Podobne ako v etiologických legendách aj v anekdotách sa
vo vyostrenej podobe, zväčša s prekvapujúcou pointou
konfrontuje obraz seba a iných. Cez tento žáner je možné
nepriamou formou ventilovať aj určité etnické napätia
/Klímová, 1994 / v skratke formulovať mentálne
charakteristiky etník a zároveň ich zrelativizovať, prípadne
aj zosmiešniť. O. Sirovátka pokladá anekdoty, v ktorých sa
konfrontujú dve alebo viaceré etniká predovšetkým za súčasť
politického repertoáru 20. storočia, najmä v období 2.
svetovej vojny a povojnového obdobia v bývalých

socialistických krajinách /Sirovátka, 1993, s. 58/. Nakoľko tento materiál nie je na Slovensku ešte dostatočne zdokumentovaný uvádzame len jeden z mnohých, v uvedených obdobiach pomerne častých príkladov:

Americký, francúzsky a slovenský motorista sa stretli v nebi. Ako to už býva, hneď sa začali rozprávať, ako sa sem dostali. Američan referuje "Hnal som sa po autostráde stoosemdesiatkou, dostal som šmyk a už to bolo".

Na rade je Francúz: "Šiel som stodvadsiatkou, ale obzrel som sa za fešnou ženou a vrazil som do stôpa".

Tu sa ozve Slováč: "Ja som si kúpil embéčku a umrel som od hladu". /Kalina, 1991, s. 79/.

Viacdimenzionálny a niekedy rozporný obraz Slovákov v porovnaní s inými etnikami poskytujú aj parémie rôzneho typu.

a) Slovák ako príslušník etnika utláčaného inými. Tieto príslovia sú málo frekventované, u Zátúreckého nachádzame len dve: Na Slováka sa už každý čert nahnal - Nemec, Tatár, Maďar, Cigán, Žid. /XVII, 4/

Za Slováka nik nezastane, len Bôh /XVII, 14/

b) Nejednoznačne vyhranený obraz Slováka. Napr.

Čo Nemec vymyslí, to Slováč spraví a Uhor (Maďar) kúpi - zaplatí. /XVII, 21/. Dalo by sa dešifrovať ako:

múdry Nemec, zručný /pracovitý/ Slováč, bohatý Maďar. Zátúrecký uvádza však aj iný variant:

Angličan ho vyhúta, Nemec ho spraví a Maďar hlúpy všetko kúpi /XVII, 22/. Tu už Maďar vyznieva jednoznačne

negatívne na úkor Angličana a Nemca a tým aj predchádzajúci variant dostáva akoby inú dimenziu. Ako Nemec i Slováč môže byť nielen pracovitý, ale aj prešibaný - dokáže Maďarovi

všetko predať.

Taktiež nejednoznačne zo sémantického hľadiska vyznieva obraz Slováka v nasledujúcom rozvetvenom útvare:

Slovák vôl, Nemec kôl, Maďar tráva zelená, Francúz ruža červená. Prišiel vôl, zlomil kôl, zožral trávu zelenú, obs... ružu červenú /XVII, 11/. Prvoplánový význam označuje Slováka v podobe síce nie veľmi lichotivej /vôl/, ale zároveň schopného silou a ďalšími danosťami premôcť "iných" - teda obraz vcelku pozitívny. Pri hlbšej úvahe je však na mieste aj otázka, či predstava primitívnej živočíšnej sily, ktorá všetko ničí (pevný kôl, vypestovanú trávu i vyšlachtenú ružu) je skutočne príkladom pozitívneho obrazu Slovákov "o sebe" voči "iným".

c) jednoznačne pozitívny obraz Slovákov v porovnaní s inými je u Záturského relatívne najfrekvencovanejší. Môže byť v podobe všeobecnej charakteristiky:

Slovák prebudne všetkých cudzozemcov /XVII,10/

V podobe porovnávania na základe zafixovaných stereotypov a predstáv o jednotlivých etnikách:

Kde Slovenka, tam spev; kde Maďarka tam hnev; kde Nemkyňa tam faľš; kde Cigánka tam krádež.

V podobe poetickej charakteristiky jazyka Slovákov na rozdiel od jazykov iných etníc:

Keď nemecky hovoria, to je pochmúrno; keď maďarsky - to sú vetry; keď slovensky - vtedy slniečko svieti. /V, 751/

Obraz "iných" etníc

Najčastejšie sa vlastnosti a kultúra Slovákov porovnávajú v etiologických rozprávaniach i parémiách s Nemcami, Maďarmi, menej s Cigánmi a Židmi, ojedinele

vystupuje aj Tatár, Francúz a pod. Vyskytujú sa však aj také parémie, kde vystupujú len "iný" bez priamych paralel so Slovákmí. Predsa však aj tu v pozadí stojí nevyslovená, no myslená reflexia "seba":

Uhor (Maďar) brat, Nemec švagor, Cigán kmotor, Žid súsed. /XVII, 18/.

Komu brat, švagor, kmotor, súsed? Zrejme Slovákoví. Parémia vyjadruje síce odstupňovaný, ale napodiv tolerantný vzťah Slovákov k iným etnikám, s ktorými v danom období koexistovali. Neznamená to, pravdaže, že by sa v Zátureckého zbierke nenašli aj ostrejšie, ba niekedy až odmietavé výroky o príslušníkoch iných etník. Môžu mať napríklad podobu rozvetvenejších útvarov:

Uhorský most, nemecký pôst a poľská modlitba - to málo stojí /XVII, 19/

Môžu však aj charakterizovať či už skutočné, alebo skôr predpokladané a tradíciou zafixované znaky a vlastnosti príslušníkov jednotlivých etník, napr.:

Poliak - nesvornosť, zlodejstvo:

Kde sa dva Poliaci zídu, hneď sa tri stránky vadia /XVII,16/

Daj pozor na svoje veci, aby ti neukradli Poliaci /X,1197/

Maďar - nedôtklivosť:

Psa za chvost a Maďara za bajúz nechytaj; oba ťa uhryznú /XVII, 17/

Rusín - nešikovnosť;

Ide ako Rusnák s drabinou /XV,13/

Róm (Cigán) - klamár, zlodej;

Cigán iba vtedy pravdu povie, ak sa pomýli /V, 179/

Cigán a zlodej sú kamaráti /V, 178/

Tu však treba pripomenúť, že slovo Cigán neznamená v

slovenčine len názov príslušníka rómskeho etnického spoločenstva. Písané s malým *c* je aj synonymom luhára, klamára, a cigániť znamená aj klamať. A tak mnohé parémie reflektujú aj túto skutočnosť, napr.:

Neboj sa tak čierneho Cigána, ako bieleho /V, 184/

Žid - obchodník;

Žid všetko predá, aj dušu /XVII, 35/

Nemec - nedôveryhodný;

Never Nemcovi, kým je teplý. /XVII, 23/

Niektoré z týchto parémií o iných etnikách poukazujú na dodnes často zafixované stereotypy (napr.o Rómoch, Židoch a pod.), ktoré majú nezriedka omnoho odmietavejšie paralely aj vo folklóre iných európskych národov (napr. v nemeckom, maďarskom, alebo poľskom folklóre)./Krekovičová,1995b,s.41-2/

Niektoré prirovnania, alebo úslovia by už dnes nikto nepochopil,mali svoju platnosť len v dobových súvislostiach. Napr. Nemec sa v Zátureckého zbierke charakterizuje nielen ako cudzozemec, handrbulec, ale aj ako *otrhanec* /XVII, 24/. Podobne ako aj vo výroku:

Nebojí sa Nemec, že mu gate vezmú, keď ich nemá /X, 244/.

Slováci o sebe.

Príslovia, výroky a hodnotenia ktorými by Slováci charakterizovali samých seba bez faktického alebo mysleného porovnávania s inými sú v Zátureckého zbierke len v malom počte. Autor ich zaradil zväčša do kapitoly XVII. Prísloví, porekadla povedení vzťahujúci se na vlastní jména, do oddielu 1. Národopisné a skupiny a) Slovák. Táto skupina obsahuje z 15 výrokov 10 takých, ktoré možno chápať ako sebareflexiu Slovákov. Týkajú sa predovšetkým odvahy,

mužnosti a schopnosti Slovákov:

Čo Slováč, to chlap. /XVII, 2/

Slovák je na všetko súci. /XVII.15/

Niektoré pripomínajú, tak ako vyššie spomínané etiologické legendy, ťažký údel Slovákov - najmä chudobu.

To je bieda, čo Slováka zjedá. /XVII, 13/

Iné odsudzujú tých čo zapreli svoju príslušnosť k slovenskému etniku:

Niet horšieho vtáka nad odrodilého Slováka. /XVII. 6/

V kapitole V. venovanej reči, slovu, jazyku nájdeme ešte príslovia:

So slovenčinou prejdeš celý svet; (kraj sveta zájdeš). /V.755/ hoci jeho platnosť naruša predchádzajúca parémia:

Koľko rečí vieš, za toľkých ľudí stojíš. /V.754/

V zbierke sme našli len jediný výrok s vyslovene záporným vyznením, ktorý sám zberateľ hodnotí ako "zlostné a sprosté to poľkadlo". /Záturský, 1897, 61/:

"Keby nevedel slovensky musel by brechať". /V.757/

Obraz "seba" a "iných" etník má síce v rôznych žánroch slovenského folklóru rozdielnu funkciu a čiastočne i frekvenciu, no predsa sú tu zreteľné niektoré spoločné znaky, ktoré potvrdzuje aj analýza parémií tohoto zamerania zo Záturského zbierky:

1) možno súhlasiť so zistením viacerých folkloristov, že

"v slovenskom folklóre etnické obrazy a stereotypy vystupujú v porovnaní s inými európskymi národmi /Poliakmi, Maďarmi, Nemcami, Dánmi, Fínmi, Švédmi atď./ ako pomerne nevýrazné, menej frekventované". /Krekovičová, 1995a, 222-3/

V parémiách, ale aj v ďalších folklórnych žánroch u spomínaných európskych národov nachádzame zväčša negatívne

postoje voči iným etnikám /najmä Rómom a Židom/. Slovenský materiál prináša skôr ambivalentný obraz etník, keďže popri kritických reflexiách nechýbajú ani pozitívne vyjadrenia. Tak napr. Nemec je síce podľa parémie "*cudzozemec*" a nemožno mu veriť "*kým je teplý*", no podľa iných Nemec aj všetko vymyslí a spraví. Židia vystupujú často ako prefíkaní obchodníci, ba až úžerníci, no hodnotí sa aj ich súdržnosť /*Žid Žida zastane*/ a známe sú napr. lúboštné piesne, kde je židovský mládenec úspešným sokom v láske k nežidovskému dievčaťu. Aj Cigán je síce vykreslený ako leňoch a zlodej, no parémia konštatuje aj, že *Horší je biely Cigán ako čierny* a v slovenskej ľudovej próze Cigán svojim umom často prevýši aj boháča, kňaza a fiškála. V Zátureckého zbierke ani v iných zbierkach slovenských prísloví sme nenašli napr. také výrazne negatívne a podceňujúce výroky, aké cituje Záturecký zo zbierky J. Erdélyiho: *Válogattot magyar közmondások* /Budapest 1862/ o Slovákoch, podľa ktorých *Tót nem ember* /Slovák nie je človek/, alebo *Szégyenlik nevöket varga, Tót és hohér* /Hanbí sa za svoje meno: švec, Slovák a kat/ a pod. /Záturecký, 1897, 269/ Slovenský materiál pokiaľ si všíma a hodnotí iné etniká preukazuje vyššiu mieru tolerancie v porovnaní s folklórom iných stredoeurópskych národov. Platí to aj v prípade Židov a Rómov, kde sú rôzne bariéry a predsudky zväčša najmarkantnejšie. /Krekovičová, 1995b, 67/ 2) konštatovali sme už pomerne malý počet slovenských parémii o iných etnikách v Zátureckého zbierke, ba dokonca aj o "sebe", teda o Slovákoch, ich vlastnostiach, osude a povahových črtách /toto konštatovanie sa vzťahuje aj na iné folklórne druhy a žánre/. Je to dokladom o pravdepodobne nižšej intenzite etnického sebauvedomenia slovenského etnika

v 2. pol. minulého storočia a teda aj z toho vyplývajúcej nižšej intenzite reflexie etnických problémov vo folklóre.

Dôvody týchto skutočností možno nájsť predovšetkým v dejinnom vývoji Slovákov ako etnika a v historických udalostiach, týkajúcich sa geopolitického priestoru Slovenska. Slovenské obyvateľstvo sa v tomto priestore kontaktovalo s inými etnikami po celé stáročia, pričom žili nielen "vedľa seba", ale vznikali aj etnicky zmiešané regióny so spoločnou kultúrou a tradíciami.

Literatúra

- DROPPOVÁ, E.: 1989, Ľudové rozprávania. In: Rača. Vlastivedná monografia. Podolák J. /zost./ Bratislava, 208-218
- KALINA, L. 1991, Tisíc a jeden vtíp. Bratislava
- KLÍMOVÁ, D.: 1994 Fremde Völker im Schwank und Witz. In: Folklor in the identification Process of Society. Kiliánová, G., - Krekovičová, E. /zost./ Bratislava, 107-114
- KREKOVIČOVÁ, E.: 1995a Židovstvo očami iných . Reflexia Žida v slovenskom folklóre. In: Traditiones. Zborník Inštituta za slovensko narodopis 24, Slovstvena folklor. STANOTIK, M. /zost./, Ljubljana, s.221-236
- KREKOVIČOVÁ, E.: 1995b Obraz Žida v slovenskom folklóre. In: Židovská identita včera, dnes a zajtra. Salner, P. /zost./, s.41-68
- SIDLER, 1995 Koncepty identity a etnické vzory identity v Bratislave. Slovenský národopis 43, Bratislava, s. 5-19
- SIROVÁTKA, O.: 1993 Der ethnische Humor. Slovenský národopis 41, s. 55-60
- ZÁTURECKÝ, A.P.: 1897 Slovenská přísloví, pořekadla a úsloví. Praha

Jozef Mlacek
Príspevky k jazykovej charakteristike
Slovenských prísloví, porekadiel a úsloví
A. P. Zátureckého

Obsah

Úvod
Zátureckého interpretácia paremiologického a
frazologického fondu slovenčiny
Staršie jazykové prvky v Zátureckého prísloviach
a ďalších parémiách
Expresívne slová v Slovenských prísloviach,
porekadlách a úsloviach
Záver

Úvod

Nemáme v dejinách nášho národného písomníctva mnoho takých kníh, ktoré zostávajú aj po desaťročiach či stáročiach od svojho vzniku takou živou a organickou súčasťou nášho súčasného kultúrneho povedomia, ako je to pri knihe Slovenské príslovia, porekadlá a úslovia od Adolfa Petra Zátureckého, pri zbierke malých ustálených folklórnych výrazov, ktorej storočnicu si práve v tomto roku pripomíname. Keďže ide o dielo, ktoré malo a aj doteraz ešte má kľúčový význam nielen pre vlastnú paremiológiu a frazeológiu, ale pre poznanie celej slovenskej kultúry a mnohých ďalších osobitných stránok nášho národného života, celkom zaslúžene ono zostáva aj v súčasnosti v centre pozornosti viacerých vedných disciplín vlastivedného charakteru. Opakovane a všestranne sa mu venuje slovenská etnológia, veľmi často sa ho aspoň dotýka naša literárna veda, z rozličných strán analyzuje bohatý slovesný materiál v ňom zozbieraný aj naša jazykoveda.

Storočnica od prvého publikovania pozoruhodnej Zátureckého zbierky sa pre nás stala impulzom na to, aby sme našimi novými príspevkami o jazykovej stránke tohto diela nadviazali na viaceré vlastné čiastkové výskumy z tejto oblasti (výsledky tohto výskumu sa priebežne publikovali vo viacerých článkoch a štúdiách najmä v časopise Kultúra slova, ale aj inde). Novými príspevkami jednak chceme prehĺbiť vlastný lingvistiký pohľad na sledované dielo a jednak nimi chceme osobitne pripomenúť fakt, že rozbor jazykových aspektov tejto zbierky dáva podnety aj pre jej výskum z hľadiska iných spomínaných disciplín.

Naznačenému prepojeniu jednotlivých prístupov ku skúmanému dielu explicitne venujeme pozornosť najmä v prvom spomedzi týchto príspevkov, v ktorom sledujeme najmä otázku, ako sa zostavovateľova jazykovedná interpretácia zhromaždeného materiálu usúvzťažňovala s jeho ostatnými prístupmi ku kompozícii celého diela aj k interpretácii iných stránok spracúvaných jednotiek. Náš rozbor ukazuje, že Zátureckého prístup k jazykovej stránke nie je iba jedným spomedzi viacerých pohľadov na parémie, ale že je to prístup, ktorý v mnohých smeroch podmienil a určil charakter celej zbierky.

Druhou kapitolkou nášho rozboru je pohľad na niektoré z časového alebo z iného hľadiska príznakové jazykové prvky v zachytených jednotkách. Všimame si tu najmä niektoré staršie lexikálne, ale do istej miery aj gramatické prostriedky, ktoré sa vyskytujú predovšetkým v základných paremiologických útvaroch, totiž v prísloviach a porekadlách. Pravdaže, sledovanie príznakovosti na časovej osi, prípadne aj z iných strán viedlo k tomu, že sme v tejto časti viacej ako inde pozorovali sledované prvky nielen u samého Zátureckého, ale aj v novších etapách existencie a uplatňovania parémií, v ktorých sa dané prvky vyskytovali. Základom tohto rozboru teda bolo porovnávanie stavu istých prostriedkov v tých podobách parémií, aké zachytil Záturecký, so živými, najmä súčasnými verziami tých istých jednotiek a príslušných prvkov v nich. Príspevok je prehĺbenou a čiastočne modifikovanou podobou jedného z našich spomínaných článkov uverejnených v časopise Kultúra slova.

Tretí príspevok venujeme otázke, ktorá sa v doterajších

rozboroch Zátureckého zbierky prakticky celkom obchádzala. Ide o jednoslovné expresívne výrazy, ktoré už samým rozsahom svojho zachytenia v sledovanom diele, ale rovnako aj vlastnými jazykovými kvalitami priamo vyzývajú bádateľa, ba aj bežného čitateľa zbierky, aby si ich povšimol.

Ako sme už naznačili, rozboru rozličných stránok jazyka Zátureckého zbierky sme sa venovali už dávno pred týmto veľkým výročím jej prvého publikovania (naše prvé články z tohto okruhu sú zo začiatku 80. rokov). Dané jubileum je teda pre nás skôr vonkajším stimulom, ktorý nás viedol k väčšiemu sústreďeniu sa na túto problematiku. Ak je jubilejná príležitosť stimulom či impulzom na sústredenejší prístup k sledovanej zbierke, je ona aj dosť zreteľným vysvetlením celej kompozície (a v daných súvislostiach aj väčšieho rozsahu) nášho príspevku či našich príspevkov.

Zátуреckého interpretácia slovenského paremiologického a frazeologického fondu

Zbierka malých folklórnych spojení a výrazov, ktorú vydal práve pred sto rokmi pod českým názvom Slovenská přísloví, pořekadla a úsloví Adolf Peter Zátуреcký, je dielo, ktoré má centrálné postavenie v opise a spracúvaní celého paremiologického a frazeologického fondu nášho jazyka. Ako dielo takéhoto významu stávala sa zbierka nielen východiskom či pozadím všetkých nasledujúcich zberateľských snažení, ale často aj predmetom vedeckého záujmu viacerých vedných odborov, najmä folkloristiky a širšie aj celej etnológie, no aj literárnej vedy a jazykovedy a v jej rámci zasa najmä predmetom frazeológie. Z viacerých prác o sledovanej zbierke tu pripomenieme iba niektoré z tých, ktoré sa zreteľnejšie dotýkali témy vyznačenej v názve tohto príspevku. V prvom rade ide o dať ktoré práce z folkloristiky.

Na prvom mieste sa žiada tieto štúdie uviesť najmä preto, lebo práve v nich sa najorganickejšie spája vlastný folkloristický rozbor sledovaného materiálu s analýzou jeho literárnych (najmä žánrových, no niekedy aj ďalších) a jazykových vlastností. Uvedené konštatovanie v plnej miere platí predovšetkým o doteraz najúplnejšom publikovanom rozbere sledovanej otázky, a to o štúdiu Andreja Melicherčíka, ktorý vyšiel pod názvom Adolf Peter Zátуреcký a slovenské přísloví ako úvod k 3. vydaniu zbierky (Melicherčík, 1974). Už samo znenie koordinatívne formulovaného titulu Melicherčíkovej štúdie napovedá, že jej autor sa tu dotýka aj viacerých momentov tej problematiky, ktorá bude predmetom nášho rozboru v

nasledujúcich častiach tejto štúdie.

Rovnako závažným, avšak o vyše dvadsať rokov novším vyjadrením našej folkloristiky o danej téme je štúdia Zuzany Profantovej Príslovia na Slovensku a ich kultúrne kontexty, ktorá vyšla zasa ako doslov k nášmu spoločnému výberu zo Záturského prísloví a porekadiel (Profantová, 1996). V obidvoch uvedených prácach sa hodnotí Záturského dielo na pozadí európskej príslovnej tradície aj na pozadí starších pokusov o zachytenie slovenskej paremiológie, sleduje sa jeho genéza aj celá štruktúra. Obidve štúdie dávajú mnohé podnety aj na sledovanie ďalších stránok skúmaného diela. Iba okrajovo pripomíname, že niektorých literárnych (konkrétne najmä žánrových), ako aj jazykových vlastností Záturského materiálu sa dotýkali aj viaceré naše parciálne štúdie (napr. Mlaček, 1981a, 1981b, 1983, 1985a, 1985b).

Cieľom tohto nášho príspevku je systematickejší pohľad na to, ako A. P. Záturský pristupoval k paremiologickému aj frazeologickému fondu slovenčiny, ako ho vo svojej zbierke interpretoval. Nebudeme pritom sledovať, ako sa jeho postoje k týmto otázkam vyvíjali (na pozadí Záturského vlastného úvodu k zbierke i na pozadí iných publikovaných materiálov, ako aj na základe istých faktov z jeho korešpondencie to pomerne zoširoka aj dostatočne do hĺbky rozoberali obidvaja citovaní etnológovia), ale sa oprieme o samu zbierku, o Záturského postupy pri spracúvaní celého fondu v nej. Keďže sme si vytýčili za cieľ podať systematizujúci obraz Záturského interpretácie daného materiálu, treba hneď uviesť, že tu ide o viacnásobnú či viacvrstvovú interpretáciu fondu. Naším špe-

cifickým cieľom pritom bude sledovať Záturského postupy v oblasti tematického, žánrového, vlastného jazykového a potom formálneho spracovania materiálu. Pretože obidve citované etnologické štúdie sa dotýkali najmä prvého uvedeného typu zostavovateľovej interpretácie materiálu, tejto stránke nebudeme venovať širšiu pozornosť a viacej sa sústredíme na ďalšie uvedené zostavovateľove prístupy k paremiológii.

Hoci sa vo vlastnom výklade budeme podrobnejšie venovať otázkam žánrovej charakteristiky zachytených jednotiek, už tu treba predoslať malú poznámku súvisiacu práve s týmto rozmerom celého fondu. V názve tohto príspevku sme použili spojenie paremiologický a frazeologický fond a práve toto spojenie si vyžaduje stručné vysvetlenie, aby sa už tu načrtlo naše chápanie tejto otázky.

Jadrom Záturského materiálu sú príslovia, porekadlá a ďalšie parémie, ide tu teda v prvom rade o zachytenie paremiologického fondu slovenčiny. Popri jednotkách tohto typu obsahuje zbierka mnoho spojení, ktoré nie sú vyjadrením nejakého výroku alebo výpovede, nie sú teda vlastnými parémiami, no na druhej strane majú viaceré znaky spoločné s parémiami, sú napr. ustálené, expresívne, veľmi často aj obrazné. Zostavovateľ ich tu zachytáva najmä pod názvom úslovia. Práve tento názov sa však vyznačuje najmenej zreteľným vymedzením, preto sa pri pokusoch o ďalšiu špecifikáciu určoval dosť rozmanito, často až protichodne. Jednotky tohto typu teda dosť často nie sú už paremiologickými jednotkami, ale sú to špecifické ustálené výrazy. V jazykovede dostali názov frazémy. Pri mnohých konkrétnych jednotkách možno zistiť evidentný vzájomný vzťah

medzi takouto jazykovou jednotkou a istou parémiou a práve tento vzťah, práve táto nadväznosť istých frazém na parémie aj opačne bola pre Zátureckého podnetom na to, že v jednotlivých tematických skupinách stavia vedľa seba vlastné parémie a potom ako ich pokračovanie aj príslušné frazémy. Keď chceme charakterizovať celú sledovanú zbierku, treba sa tu zaoberať jednotkami jedného aj druhého typu, teda parémiami aj frazémami, čiže paremiologickým aj frazeologickým fondom slovenčiny (ba pri rozbere žánrových aj jazykových kvalít jednotiek zo zbierky uvidíme, že sú v nej aj viaceré ďalšie typy výrazov, ktoré zreteľne prekračujú aj takto široko vymedzený rámec).

Hoci sme pri vymedzovaní cieľa našej štúdie povedali, že sa nebudeme podrobnejšie pristavovať pri tematickej interpretácii materiálu v zbierke, úsilie o istú vyváženosť a najmä ucelenosť nášho výkladu nás núti k tomu, aby sme aspoň v niekoľkých tézach zhrnuli isté základné body o tejto stránke Zátureckého prístupu k materiálu, aby sme pritom osobitne vyzdvihli to, čo v nejakom smere ovplyvňuje ostatné prístupy zostavovateľa zbierky k celému materiálu. Ukazuje sa, že v daných súvislostiach treba zaznamenať najmä nasledujúce skutočnosti:

1. Na prvom mieste treba zdôrazniť ten elementárny fakt, že A. P. Záturecký uplatnil tematický prístup k triedeniu a celému spracovaniu materiálu ako prvoradý a najdôležitejší. Hoci sám názov zbierky môže navodzovať zdanie, že prvoradé je v nej žánrové triedenie, celá koncepcia zbierky vychádza z univerzálnejšieho tematického prístupu k materiálu a až v

rámci tematických skupín sa ako podstatné realizuje žánrové členenie. Pravda, v tomto bode neznamenal zbierka nejaký prelom, skôr bola potvrdením tej všeobecne prijímanej metódy pri spracúvaní takéhoto materiálu, ktorá sa už predtým úspešne uplatňovala v inojazyčných opisoch paremiologického fondu. Fakt, že sa zostavovateľ pri tomto prvom rozhodovanom kroku priklonil práve k uvedenému riešeniu, hodnotia novšie analýzy týchto otázok pozitívne, totiž ako najsystemovejší a zároveň aj najproduktívnejší postup, teda ako postup, ktorý dáva najviac predpokladov pre úspešný opis celého paremiologického a s ním spätého frazeologického fondu.

2. Inou otázkou je už sama aplikácia tematického prístupu na konkrétnom materiáli. Najmä z analýz, ktoré tomuto problému venovali citovaní folkloristi, je známe, ako sa predovšetkým v diskusii s P. Dobšínským už pri pôvodných verziách tejto zbierky, ale aj po pripomienkach iných bádateľov (dôležité miesto v týchto súvislostiach patrí F. Pastrnkovi) dotvorilo práve to rozčlenenie celého fondu, ktoré zachytila sledovaná zbierka. V jej pôvodnej podobe (vo vydaní pred sto rokmi) je materiál rozčlenený do sedemnástich kapitol, pričom formou dodatku sa k nim pripájajú štyri menšie kapitoly.

Na otvorenosť tohto členenia, na isté výhody, ale aj isté slabšie miesta práve takéhoto rozdelenia materiálu poukázali už niektorí Zátureckého súčasníci a spolupracovníci (okrem iných otázok aj tohto problému sa dotýka dosť skoro po vyjdení zbierky napr. F. Šujanský v niektorých svojich príspevkoch, ktoré venoval Zátureckého zbierke), ukázali na ne spomínaní folkloristi, s kritickým odstupom na ne reagovala

aj editorka 3. vydania zbierky M. Kosová, ktorá aj pri snahe o maximálne rešpektovanie Zátureckého prístupu čiastočne obmieňala nielen niektoré tematické skupiny, ale aj zaraďovanie istých jednotiek do nich. (Teraz tu nemyslíme na zmeny, ktoré editorka vykonala pod vplyvom vonkajších okolností, keď sa napr. pod ideologickým tlakom v čase vyjdenia 3. vydania nemohli hneď na začiatku objaviť state Boh a viera, ktorými svoju zbierku otváral sám zostavovateľ - ku cti samej editorky tohto vydania treba vyzdvihnúť, že väčšinu pozoruhodnejších jednotiek z tejto časti zachránila ich prenosom do ostatných kapitol. Viacej v týchto súvislostiach myslíme na tie zmeny, keď editorkine presuny vyplynuli z hlbšieho pochopenia istých jednotiek, zo systematickejšieho výskumu dnešnej paremiologickej teórie, z novších poznatkov o etymológii alebo motivácii mnohých predtým nejasných jednotiek.)

3. Ďalším dôležitým momentom, ktorý ovplyvňuje tematickú interpretáciu istej časti skúmaného fondu, je ambivalentná povaha významu mnohých konkrétnych jednotiek. Niekedy je skutočne dosť ťažko rozhodnúť, či istá jednotka dotýkajúca sa napr. majetkových pomerov patrí skôr do tematickej skupiny "majetok" alebo do skupiny zachytávajúcej vlastnosti človeka vo vzťahu k majetku (napr. lakomosť, štedrosť a pod.). Podobných styčných plôch je v celom fonde pomerne veľa, a tak neprekvapuje, že niekoľko jednotiek (nie však mnoho) nachádzame až na dvoch miestach a že pri ďalších vzniká aj u bežného používateľa jazyka pochybnosť, či istá konkrétna jednotka patrí práve do tej skupiny, kde ju zaradil zostavovateľ, či nepatrí skôr niekde inde. Je známe, že tejto otázke venoval A. P. Zá-

turecký až priveľa pozornosti, že tu teda nešiel cestou ľahšieho odporu, ktorú ponúkala možnosť častejšieho uvádzania istej jednotky na dvoch miestach. Na potvrdenie tohto konštatovania si pripomeňme malý citát z autorovej Předmluvy k 1. vydaniu. Na s. IV sa v nej píše: "Všechnu píli věnoval jsem tomu, aby ta která věta, obsahem svým více ložišť dopouštějící, umístila se tam, kam eminentně patří...".

4. Predchádzajúcimi poznámkami sme sa dostali k otázke, ktorá sa mohla objaviť už na začiatku tejto rekapitulácie. Ide o otázku pochopenia, výkladu alebo interpretácie významu, významovej platnosti istých jednotiek. Veď práve od pochopenia významu istej jednotky závisí aj jej zaradenie do tematickej skupiny (ďalej uvidíme, že často aj zaradenie do istého žánru). Bohatý poznámkový aparát odvolávajúci sa pri konkrétnych jednotkách na ich inojazyčné paralely alebo aj predlohy, ďalej pripomienky spolupracovníkov, ktorí mu prispeli k obohateniu fondu (najviac poznámok týkajúcich sa výkladu istých jednotiek v zbierke je od F. Šujanského - vyše 70), autorove vlastné pokusy o historický, prípadne aj etymologický výklad istých parémií, to všetko svedčí o zostavovateľovom úsilí čo najviac objektivizovať pochopenie jednotiek a potom aj ich adekvátne zaradenie na príslušné miesta v zbierke. Záturecký si však bol vedomý určitých ohraničení tohto postupu: nie náhodou sa na záver celej zbierky uvádza malá, vlastne iba polstránková 21. kapitola s názvom "Neznámého významu přísloví, pořekadla a úsloví" (v 1. vydání na s. 285).

Po predchádzajúcich poznámkach môžeme túto časť nášho výkladu uzatvárať konštatovaním, že aj keď možno mať výhrady

k vydeľovaniu niektorých tematických skupín aj k zaraďovaniu istých konkrétnych jednotiek do nich, práve fundovaná tematická interpretácia sa stala oným povestným kameňom uholným, na ktorom sa vystavila celá skúmaná zbierka. Ako ukazujú citovaní folkloristi, ale ako otvorene hovorí vo svojej Predmluve (s. I-VI v prvom vydaní) aj sám zostavovateľ, nerodila sa táto osnova, tento základný prístup k materiálu ľahko. Zo Zátureckého úvodu vyplýva, že ním samým spomínaných osem verzií jeho rukopisu zbierky, to sú predovšetkým osobitné stupne k vymedzeniu základov tematickej interpretácie celého zhromaždeného fondu. O tom, že sa tieto základy položili spoľahlivo, najlepšie svedčí skutočnosť, že aj reedície diela aj rozmanité odvodené materiály vždy na túto zostavovateľovu interpretáciu aspoň do istej miery nadväzujú.

Pohľad na druhý spomínaný typ Zátureckého interpretácie materiálu v zbierke, teda na žánrovú interpretáciu, treba začať opätovným pripomenutím, že ide o jeden z najdôležitejších prístupov k celému fondu aj k jednotlivým parémiam z neho. Cieľom nášho rozboru tejto stránky sledovanej zbierky bude jednak charakteristika Zátureckého chápania troch základných útvarov, ktoré tvoria jadro a podstatnú časť celej zbierky, teda charakteristika jeho chápania príslovia, porekadla a úslovia, a jednak skúmanie toho, aké ďalšie útvary, resp. spojenia zostavovateľ zaradil do zbierky. Východiskom pre našu analýzu tejto stránky diela bude rozbor istých konkrétnych prípadov, ako aj autorovo vlastné odôvodnenie jeho postupu, ako ho nachádzame v citovanom predhovore k dielu.

Pre Zátureckého vymedzovanie troch základných paremiolo-

gických útvarov, ktoré sú osobitne vyznačené už v samom pomenovaní zbierky, sú podstatné nasledujúce charakteristické znaky a ich chápanie:

a/ Z niektorých formulácií v spomínanom predhovore implicitne zaznieva konštatovanie, že zostavovateľ pripúšťal - a to so zreteľom na domácu tradíciu - aj taký postup, podľa ktorého by sa príslovie a porekadlo nerozlišovali, ale by sa uvádzali ako jeden žáner. Sám zostavovateľ však vzápätí dodáva, že z iných dôvodov (najmä ohľad na tradíciu inojazyčných zbierok podobného charakteru) toto rozlišovanie ponecháva, ba k porekadlám ešte pridal aj úslovie (Předmluva, s. III).

b/ Zostavovateľ konštatuje blízkosť príslovia a porekadla na významovej, myšlienkovej rovine a zasa ich pomerne zreteľné rozlišovanie na formálnej rovine. Táto formulácia si vyžaduje osobitnú pozornosť, a tak sa pri jej interpretácii pozornejšie oprieme o citát z jeho predhovoru. Ide o nasledujúcu pasáž: "Co by bylo přísloví a co pořekadlo, to ovšem snadno jest určití ze stanovíště formy, avšak ze stanovíště myšlenkového obsahu splývá pořekadlo s příslovím přechasto v jedno. Tak "Muchy lapá, voly púšťá" jest formou pořekadlo, ale obsahem myšlenky hotové přísloví. Mnohé opět změněním slabší formy v imperativ spíše příslovného práva nabývá, jako: "Do skaly čelom buchnul" a "Nebúchaj čelom do skaly!" A ne jen imperativem, ale i jinak, na př. "Jde s bubny na zajace" a "S bubny na zajace nechodia"." (s. III)

Aj keď dbáme na to, aby sme zostavovateľovi neimputovali súčasné chápanie týchto otázok, možno z citovaných konštatovaní vyvodiť niekoľko zistení o Zátureckého vlastnom prístupe

k tejto otázke. Do popredia tu vystupujú najmä takéto skutočnosti:

1. Ako ukazuje prvý uvedený príklad (Muchy lapá, voly púšťa), Záturecký si zreteľne uvedomoval nielen formálne, ale aj základné významové rozdiely medzi príslovím a porekadlom. Pripúšťa zovšeobecnenú, teda vlastne príslovnú platnosť uvedenej jednotky, ale v prvom rade vidí jej konkrétnu výpovednú hodnotu, a teda platnosť porekadla, veď práve na tomto pozadí konštatuje aj transponovanú funkciu príslovia. Dôležitá je pritom aj skutočnosť, že táto jednotka má v oboch "čítaniach" platnosť výroku, že je to teda v každom prípade parémia.

2. Ďalšie dva príklady sú pozoruhodné až z dvojakého hľadiska. Sám zostavovateľ pri nich vyzdvihuje tú skutočnosť, že uplatnením istých jazykových foriem, ktoré vyjadrujú istú gnómičnosť alebo priamu operatívnu, sa z porekadla ľahko utvára príslovie. A tu sa nám zdá, že Záturecký precenil možnosti tejto transformácie. Keby tento mechanizmus naozaj fungoval takto pravidelne alebo takmer bezvýnimčne, ako ukazujú autorove príklady, potom by naozaj nebolo treba hovoriť o prísloví a porekadle ako o dvoch osobitných žánroch, ale by išlo iba o dve rozdielne podoby tej istej jednotky, jednu viacej zovšeobecňujúcu, imperatívnejšiu, prípadne až gnómičnú a druhú skôr konkrétnu, hodnotiacu. Celý materiál však ukazuje, že mechanizmus takýchto zmien nie je ani zďaleka taký zautomatizovaný, že skôr výnimočné sú také prípady, pri ktorých (napr. maľovať čerta na stenu - Nemaľuj čerta na stenu) sa takáto transponovaná forma už vníma ako osobitná jednotka,

ako samostatné príslovie.

Nielen uvedené príklady a pripojené poznámky o ich interpretácii, ale vlastne celý materiál ukazuje, že príslovie Záturecký chápe ako najvšeobecnejší paremiologický žáner, ako istý základ či etalon, na pozadí ktorého možno posudzovať osobitosť, resp. samostatnosť všetkých ostatných útvarov. Teďa ani fakt, že v názve svojej zbierky zostavovateľ na prvom mieste uvádza práve príslovia, nie je vôbec náhodný, ale je už on sám čiastkovým vyjadrením autorovho interpretačného postoja. Signifikantná je aj skutočnosť, že pri žánrovom členení parémií v rámci jednotlivých tematických skupín a podskupín iba príslovia uvádza Záturecký aj celkom samostatne, kým napr. porekadlá a úslovia, ale aj ďalšie typy sa vždy uvádzajú vo vzájomných zoskupeniach, najčastejšie pod zdvojeným titulkom alebo podtitulkom.

V súvislosti s tými istými dvoma príkladmi sa vynára popri spomenutej otázke transformácie porekadla na príslovie ešte jeden závažný problém, a to otázka zostavovateľovho chápania samého porekadla. Kým prvý uvedený príklad (Muchy lapá...) naznačuje, že porekadlo je aj podľa neho osobitný žáner so špecifickými znakmi (osobitný výrok, konkrétnosť, hodnotenie, aktuálnosť), prvé príklady z uvedených ďalších dvojíc túto určenosť celkom nespôňajú: Autor ich síce uvádza v aktuálnych výpovedných podobách (čo podporujú tvary minulého a aktuálneho prítomného času slovesných zložiek), v skutočnosti však uvedené spojenia možno vyjadriť rozličnými formami, okrem iného aj infinitívom slovesnej zložky: buchnúť čelom do skaly, ísť, chodiť s bubnom na zajace. Keď však istý

zvrát pripúšťa takúto formu, treba konštatovať, že nemá platnosť výpovede, výroku, nie je teda ani skutočnou parémiou, nie je teda ani porekadlom. Uvedené Zátureckého podoby síce dobre vystihujú už spomínané najtypickejšie tvary porekadla, ale aj tu platí to, čo sme vyššie konštatovali o prechode medzi porekadlom a príslovím: ani tu nie je mechanizmus tejto zmeny slovesného zvratu na porekadlo taký zautomatizovaný, ako naznačujú Zátureckého príklady. Treba pritom konštatovať, že prípadov uvedeného typu, teda vlastne slovesných frazém interpretovaných ako porekadlá, je v celej zbierke veľmi veľa, sú to celé stovky jednotiek. Aj toto bol jeden z dôvodov, pre ktoré v názve tohto príspevku hovoríme o paremiologickom a frazeologickom fonde slovenčiny.

Uvedené skutočnosti dosť zreteľne a jednoznačne signalizujú, že celkovo sa v rozoberanej zbierke zaraďuje do kategórie porekadla podstatne viacej jednotiek, než by zodpovedalo presnejšiemu vymedzeniu tohto pojmu. Musíme však zároveň podotknúť, že v tejto množine sú azda všetky vlastné porekadlá, že teda Zátureckému zo zaradenia medzi porekadlá nevypadlo azda nijaké skutočné porekadlo v zmysle jeho jednoznačnejšieho žánrového vymedzenia. Aj po takomto zistení však môžeme povedať, že interpretácia porekadla nie je v zbierke ani zďaleka taká jednoznačná ako interpretácia prísloví.

Práve pri Zátureckého interpretácii dvoch základných paremiologických žánrov, príslovia a porekadla, zaznamenávame fakt, že zostavovateľ ešte nepracuje s názvom pranostika, ale v 14. kapitole svojho vydania zbierky zaraďuje jednotky príslušného charakteru práve medzi príslovia a porekadlá (iba

celkom okrajovo sa tu vydeľujú aj úslovia). Je príznačné, že autor celkom zreteľne vidí ich tematickú osobitosť (spätie s úkazmi v prírode), ba aj niektoré ich špecifickejšie znaky (napr. prognostický charakter viacerých spomedzi takýchto jednotiek), jednako ich však uvádza v uvedených základných žánroch, teda ako špecifické typy prísloví a porekadiel. Nie- len tieto prípady, ale aj viaceré ďalšie špecifické typy pa- rémií (napr. isté príslovia uvádza zostavovateľ ako tzv. po- verečné príslovia) zároveň signalizujú, že aj keď Záturecký základné rozdelenie materiálu urobil podľa tematického kľúča, sám pokladal tento princíp skôr iba za otázku organizácie ce- lej zbierky a väčšiu, ba prvoradú dôležitosť pripisoval žán- rovej charakteristike istej parémie.

3. Ako sme naznačili už v úvodných poznámkach, pomerne veľký interpretačný rozptyl nachádzame aj pri treťom spomedzi základných žánrov, a to pri názve úslovie. Vo všeobecnosti naozaj platí konštatovanie, že ako úslovia sa v zbierke zara- dujú najmä spojenia a zvraty, ktoré nemajú povahu výroku a teda nie sú - pri dôslednom chápaní - vlastnými parémiami. Nie je preto nijako náhodné, že aj v súčasnej paremiologickej terminológii sa týmto názvom označujú práve takéto jednotky, teda spojenia, ktoré jazykovedná (najmä frazeologická) termi- nológia charakterizuje ako vlastné frazémy. Pri pozornejšom sledovaní materiálu, ktorý sa pod toto záhlavie v sledovanej zbierke zaraďuje, zisťujeme, že zriedkavejšie sa tu uvádzajú aj isté spojenia s výpovednou platnosťou, a to typy situačne alebo kontextovo podmienených výpovedí alebo replík. Iba malá ilustrácia: Voľakoho nám Pán Boh nesie (pričom sa pridáva vy-

svetlenie v zátvorke, že ide o výpoveď domáceho, keď počuje nečakane otvárať dvere na svojom dome). Alebo: Ten alebo ten, to je jeden čert - diabol - parom - pes (tu je aj bez zostavovateľovej poznámky zreteľné, že ide o výpoveď, ktorou hovoriaci reaguje na situáciu, že si z rovnakých, resp. rovnako nevhodných vecí alebo osôb nemožno primerane alebo dobre vybrať). Sú to teda výpovede, ktoré nie sú zovšeobecňujúcim poučným alebo hodnotiacim výrokom ako príslovia a porekadlá, ale ktoré sú skôr ustálenou výpovednou reakciou na nejakú situáciu. Ustálené výpovede takéhoto špecifického typu sme na pozadí ich rozličných starších charakteristík a označení (vyskytoval sa tu napr. názov pohovorky, ale aj prostý názov výpovede - sám Záturecký má aj český názov povědění) navrhli nazývať povrávkami.

Uvedený žáner je pritom sám vnútorne bohato diferencovaný. Niekedy ide napríklad o celkom ustálenú samostatnú výpoveď, kým inokedy akoby bola ustálená iba časť výpovede či repliky (preto sa niekedy rozlišujú tzv. samostatné povrávky a nesamostatné povrávky). Ak k tejto členitosti pripočítame aj fakty z predchádzajúceho odseku, potvrdzuje sa konštatovanie, že aj keď podľa autorovho vyjadrenia úslovie sa v zbierke dodali ako niečo navyše k porekadlám ("připojiv k pořekadlum ještě i úsloví" - Předmluva, s. III), ide o jednotky pomerne rôznorodé, o jednotky, pri ktorých chýbajú už niektoré podstatné vymedzovacie znaky (sú to jednotky s výpovednou aj s nevýpovednou platnosťou), ako aj vlastné špecifikačné ukazovatele. Fakt, že sám Záturecký ich uvádza vždy spolu s nejakými inými jednotkami (najčastejšie s porekadlami, ale nieke-

dy aj s prísloviami, ba aj s inými špecifickejšími útvarmi), ten tu tiež nie je náhodný, ale svedčí o zreteľnom kolísaní pri ich vymedzovaní aj u samého zostavovateľa.

Ak sa po predchádzajúcom rozbere Zátureckého interpretovania prísloví, porekadla a úslovía chceme aspoň stručne dotknúť aj otázky zastúpenia a spracovania ďalších žánrov v zbierke, musíme konštatovať, že pomerne veľká časť zhromaždeného materiálu sa v zbierke nezachytáva pod hlavičkou spomínaných troch základných žánrov, ale pod inými označeniami. Zároveň môžeme konštatovať, že takýchto označení je v zbierke viacero a že pritom ide o jednotky značne rozdielných typov. Keď na tomto mieste chceme bez ich širokého ilustrovania a rozboru aspoň enumeratívne vymenovať všetky označenia, ktoré Záturecký uplatnil, treba pred vlastným výpočtom a rozdelením vyzdvihnúť, že takmer v každom prípade ide o jednotky ustálené, o jednotky aspoň regionálne, ale zväčša aj celonárodne rozšírené, teda o jednotky, ktoré evidentne majú paremiologickú platnosť, alebo ktoré sú paremiológii veľmi blízke. Vychádzajúc práve z predchádzajúceho konštatovania, možno túto časť Zátureckého fondu rozdeliť do takýchto skupín:

a/ Veľmi výrazne sú v zbierke zastúpené spojenia majúce vo všeobecnosti alebo aspoň istou svojou časťou povahu ďalších parémií. V Slovenských prísloviach, porekadlách a úsloviach z nich nachádzame najmä kliatby (s autorovým dodatkom, že ustálenú platnosť majú aj početné žartovné kliatby, napr. Bodaj ťa hus pečená kopla) a nadávky, ďalej rozličné riekanky a im príbuzné útvary, ktoré autor niekedy ďalej žánrovo nešpecifikuje, ale ich uvádza pod tematizujúcim titulkom "Z detského

sveta", ďalej sú v zbierke viaceré stručnejšie a petrifikovanejšie hádanky a podobenstvá, ďalej už spomínané "povědění", ktoré sme už identifikovali ako istý typ povrávok, a napokon veľmi neurčito špecifikovaný žáner, ktorý má v češtine názov rčení (o jeho pojmovej vyprázdnenosti sa v českej paremiológii písalo už veľakrát - možno ešte pripomenúť, že editorka 3. vydania zbierky M. Kosová uplatnila ako jeho slovenský ekvivalent názov pohovorka, teda názov, ktorý sa občas v staršej domácej literatúre vyskytoval, ale ktorý sa nikdy nepočítal medzi všeobecnejšie prijaté termíny). Aspoň okrajovo dodávame, že práve k tejto skupine majú najbližšie také spojenia, ktoré zostavovateľ nijako osobitne nevyčlenil, ale v úvode k zbierke ich spomína ako "úryvky z piesní národných". Z jeho príslušnej formulácie však vyplýva, že to neboli hocijaké úryvky z piesní, ale iba také, ktoré sa vyznačovali istými formálnymi znakmi svojej relatívnej uzavretosti, a teda aj signálmi istej samostatnosti (Záturecký tu počíta iba s veršovanými úryvkami), ako aj niektorými významovými znakmi (autor pri nich predpokladá určitú príbuznosť s prísloviami a porekadlami, teda najmä náznaky ich osobitnej výrokovej platnosti).

Za každým z uvedených typov spojenia sa podľa zostavovateľa skrýva celá škála rozličných podtypov. Napríklad medzi kliatby, pri ktorých autor rozlišuje bežné, spomínané žartovné a potom surové kliatby, zaraďuje aj pokarhania, vyhrážky, pohrozenia, opovržlivé výrazy a zlorečenia. Podobne Záturecký postupuje aj pri ďalších typoch spojení z tejto skupiny, takže tu vlastne máme do činenia s celou škálou príbuzných, ale

zároveň žánrovo alebo modalitne obmieňaných výrazov.

b/ Relatívne vyhranenou skupinou sú v zostavovateľovej interpretácii rozličné kontaktové formuly, medzi ktoré autor počíta najmä isté ustálené pozdravy, ďalej ustálené privety a odpovede (napr. Čo nového? Zabil krivý čaptavého), pre písomný kontakt zasa napr. ustálené formulky na záver listu, formulky na záver školských zošitov a pod. K uvedeným spojeniam sú blízke rozličné ustálené želania, prípitky, prosby (napr. žobrácke), ktoré však majú popri spomínanej kontaktovej úlohe aj špecifické výzvové prvky.

c/ Veľmi uzavretú a pomerne nepočetnú skupinu tvoria v Zátureckého zbierke spojenia súvisiace s hlasmi zvierat a zvukmi vecí. Autor ich vydelil ako samostatnú kapitolu. Sú to výrazy s povahou slovných spojení, v ktorých sa niekedy čiastočne imituje príslušný zvuk a inokedy sa vyjadruje istá voľná asociácia súvisiaca s uvedenými zvukmi.

d/ Napokon treba zaznamenať, že v zbierke sa zachytáva pomerne veľký počet jednoslovných expresívnych výrazov. Sú to jednotky, ktoré najzreteľnejšie prekračujú hranice paremiológie, ba nepatria ani do príbuznej frazeológie. Ich uvedenie v zbierke zaiste nie je náhodné a nemožno ho pokladať iba za nejakú autorovu nedôslednosť alebo chybu. Pretože tu máme do činenia so súborom prostriedkov, ktorý je pozoruhodný aj svojím rozsahom aj povahou zachyteného materiálu, budeme mu venovať pozornosť v osobitnom príspevku.

Predchádzajúci podrobnejší rozbor Zátureckého interpretácie troch základných typov parémií spolu s náčrtom autorovej širokej škály ďalších vyčleňovaných žánrov a im príbuz-

ných spojení zreteľne ukazujú, že sledovaná zbierka nevyniká iba bohatstvom zachyteného fondu, ale aj jeho náležitým paremiologickým spracovaním, spracovaním, ktoré dalo podstatné a stabilné podnety pre rozvoj modernej slovenskej paremiológie aj frazeológie.

Ako sme už v úvode naznačili, jazyková interpretácia, ktorú sme vyčlenili ako tretí osobitný Zátureckého prístup k celému skúmanému fondu, má v sledovanej zbierke celkom špecifické poslanie. Ide totiž o prístup, ktorý sa na jednej strane javí ako podstatný ukazovateľ pri doteraz rozoberaných iných interpretáciách materiálu, ale ktorý má na druhej strane aj svoju jedinečnú hodnotu, nezávislú od iných prístupov alebo vôbec s nimi nesúvisiacu. Keď si teda chceme komplexnejšie povšimnúť vlastný jazykový prístup Zátureckého k materiálu, musíme sa pristaviť pri prípadoch obidvoch uvedených typov. Práve na ich pozadí sa ukazuje celá postupnosť konkrétnych aplikácií jazykového opisu a spracovania zhromaždených jednotiek. Uvažujme aspoň o tých najvýraznejších spomedzi nich:

1. Pri mnohých jednotkách autor podáva vlastný výklad alebo od spolupracovníkov prevzatý výklad významu celého spojenia alebo aspoň niektorého slova zo spojenia. Sú to najmä historické a etymologické výklady, pričom sa autor veľmi často opiera o porovnanie vykladanej jednotky s inojazyčnými paralelami. Takéto výklady alebo aspoň malé vysvetľujúce poznámky sa v zbierke vyskytujú najmä pri parémiách s obrazným významom, resp. pri jednotkách, ktorých motivácia je nejasná, zastretá, a preto potrebujú akýsi návod na primerané porozumenie. Ako sme už naznačili, tento jazykovointerpretačný po-

stup dáva predpoklady aj pre adekvátne tematické zatriedenie danej jednotky a pri mnohých jednotkách bol vlastne nevyhnutnou podmienkou pre ich tematickú interpretáciu. Viaceré spomedzi Zátureckého pokusov o výklad vecného významu spojenia alebo jeho komponentov, ako aj viaceré z nadväzných tematických začlenení sa ukázali ako neadekvátne alebo aspoň problematické, na druhej strane je však v zbierke oveľa viacej takých výkladov a takých následných zatriedení konkrétnych jednotiek, ktoré prijíma aj súčasná paremiológia, pričom mnohé z nich sú také, ktoré by bez Zátureckého spracovania boli pre súčasného adresáta už celkom nezrozumiteľné.

2. Aj druhý aspekt jazykovej interpretácie materiálu zo sledovanej zbierky súvisí s iným, tiež už spomínaným typom interpretácie, tento raz so žánrovou interpretáciou. Ako sme na príslušnom mieste už zdôraznili, Záturecký uplatnil jazykový prístup - konkrétne postup podľa jazykovej formy - ako podstatnú zložku svojej žánrovej interpretácie. Naznačili sme už aj to, že tento moment vo svojich interpretáciách zostavovateľ niekedy až preexponoval, takže sa mu v istých prípadoch dostal až nad vlastné žánrové charakteristiky. Týmto konštatovaním (ktoré je naozaj iba konštatovaním a nechce byť nijakým záporným hodnotením zostavovateľovho postupu v tomto bode jeho interpretácie) sa však súvislosť jazykovej interpretácie so žánrovou ani zďaleka nevyčerpáva, pozoruhodné sú tu aj ďalšie skutočnosti, ktorým budeme venovať nasledujúce poznámky.

Ak si v sledovaných súvislostiach pripomenieme širokú škálu žánrov, ktoré Záturecký vo svojej zbierke vydelil popri

základných typoch parémii, a ak k tomu pridáme aj zistenie, že takmer pri každom z týchto žánrov zostavovateľ rozlišoval viacej typov (pripomeňme si napr.: kliatba - surová kliatba - žartovná kliatba), konštatujeme, že celý tento autorský postup sa zakladal viacej na konštatovaní istých jazykových, a najmä modalitných, vlastností uvedených typov a podtypov spojenia ako na ich vlastnom žánrovom špecifikovaní. Funkčná diferenciácia a špecifikácia sa tu naozaj opiera predovšetkým o komunikačný zámer výpovede (otázka - rozkaz - zvolanie - konštatovanie atď.), ako aj o špecifikáciu týchto zámerov podľa ustálených komunikačných situácií, v ktorých sa daný zámer bežne uplatňuje (opäť pripomeňme: kontaktové formuly - otázky a odpovede napr. pri vstupe do domácnosti - pozdravy atď.). Pravdaže, celá táto škála spojení má svoje osobitosti v porovnaní s analogickými voľnými komunikačnými aktmi, vyznačuje sa ustálenosťou a často aj obraznosťou, zvyčajne patrí medzi expresívne prostriedky, ale aj napriek tomu je spätosť každého z týchto žánrov s naznačenými jazykovými kvalitami celkom evidentná. Súčasného bádateľa prekvapuje zistenie, v koľkých bodoch nachádza analógie medzi uvedeným Zátуреckého postupom pred sto rokov a dnešnými postupmi teórie rečových či komunikačných aktov.

3. Akoby predôženou rukou naposledy spomínanej žánrovej interpretácie je Zátуреckého začleňovanie takých spojení medzi parémie a niektoré ich žánre, ktoré v skutočnosti povahu parémie nemajú. Ide o prípady, v ktorých zostavovateľ najmä medzi porekadlami zaraďuje bežné slovné spojenia čiže vlastné frazémy. Pozadím pre takýto postup bola pre autora práve jed-

na stránka jazykovej interpretácie, konkrétne fakt, že Zátu-
recký - ako sme povedali - neadekvátne precenil práve hodnotu
jazykových ukazovateľov istých žánrov, takže medzi parémie sa
mu dostávali mnohé potenciálne podoby, ktoré však nemali opo-
ru vo svojej špecifickej ustálenosti a vo všeobecnom prijatí
práve vo forme, ktorú zostavovateľ predpokladal. Mnohé z ta-
kýchto prípadov sú skutočne akýmisi skôr potenciálnymi ako
reálnymi porekadlami alebo inými parémiami. Existencia prí-
kladov tohto typu však ukazuje, že možnosti samostatnej jazy-
kovej interpretácie daných spojení sú v uvedenom smere veľmi
zreteľne limitované, že teda mechanizmus aplikovania jazyko-
vých premien tu nie je vôbec taký dôsledný a pravidelný, ako
ho chcel vidieť A. P. Zátuvecký.

4. Napokon sa dostávame k takému poľu jazykovej interpre-
tácie zhromaždeného fondu, ktoré nie je iba súpútnikom inter-
pretácie iného typu, ale je špecifickým pohľadom na niektorú
z vlastných stránok jazykovej stavby a stvárnenosti týchto
jednotiek. Ide najmä o otázku nárečových podôb istých jedno-
tiek alebo aspoň istých slov z nich, resp. o otázku ich "po-
spisovňovania", štandardizácie. Sám zostavovateľ vo svojej
Předmluve (s. V) píše: "Náhled, aby se každá věta v té krajo-
mluvě, v které slyšána byla, věrně podala, jest pravý. Avšak
zde všecko záviselo od sběratelu. Jedni toho šetřili, jiní
ne." Nielen z uvedenej formulácie, ale aj z mnohých miest v
samej zbierke je evidentné, že Zátuvecký rešpektoval zápisy
svojich spolupracovníkov alebo také zápisy, ktoré už vo via-
cerých čiastkových zbierkach boli zachytené, no na druhej
strane v samej zbierke nachádzame pri mnohých jednotkách zo-

stavovateľovu poznámku (prípadne aj s odvolaním sa na iných), ktorá sa dotýka práve tejto jazykovej stránky daných jednotiek. Celkovo z uvedeného vyplýva, že Záturecký venoval dostatočnú pozornosť tejto stránke svojho fondu, takže jeho zachytenie a spracovanie nie je iba dokladom toho, z ktorého regiónu má danú jednotku doloženú, ale v mnohých prípadoch je aj kľúčom k pochopeniu toho, prečo sú v istej jednotke také a také osobitosti, prečo sa daná jednotka nemohla štandardizovať a podať v najrozšírenejšej, teda spisovnej podobe.

5. Vlastná jazyková interpretácia sa u Zátureckého nevyčerpáva iba rešpektovaním istých diasystémových, najmä dialektných podôb niektorých jednotiek alebo aspoň istých slov v ich stavbe, ale aj rešpektovaním prípadov, ktoré sa síce tiež prejavujú na osi spisovnosť - nespisovnosť, ale nemajú svoje východisko v diasystémovom pozadí, lež v rozlišovaní štruktúrnych a neštruktúrnych alebo jednoducho spisovných a nespisovných komponentov spojenia. Konkrétne ide o to, že ako vo viacerých odôvodnených prípadoch Záturecký nepodľahol úsiliu o aktualizujúce "pospisovňovanie" všetkých nárečových frazém a parémií, resp. pospisovňovaniu slov v nich, rovnako odolal aj tendencii "opravovať" isté chybné, neštruktúrne prvky vo výstavbe niektorých zachytených jednotiek. Zaiste si aj sám zostavovateľ bol vedomý problematikosti výstavby jednotiek Kto nepočúva, tak sa mu vodí alebo Kto sa žení pre statky, dovedú ho na zmätky (ide o evidentné anakolúty) alebo jednotky Podala sa na sa ako prasa ("nenáležitá" krátka forma zámena sa v spojení s predložkou), nazdávame sa však, že tu postupoval adekvátne, keď v nich v mene ich ustálenosti (rýmo-

vej i celej tvarovej) ponechal práve takúto neopravenú podobu. Zátуреcký postupoval v tomto smere veľmi citlivo, lebo ak na jednej strane ponechával takéto odôvodnené ustálené zvláštnosti, tak na druhej strane tie prípady, v ktorých nárečová alebo inakšia nespisovná osobitosť nesignalizovala nijakú špecifickú hodnotu, takmer bezvýnimočne štandardizoval.

Z uvedených poznámok, ako aj z predchádzajúcich častí nášho výkladu dosť zreteľne vyplýva konštatovanie, že A. P. Zátуреcký si bol plne vedomý dôležitosti náležitého rešpektovania jazykovej stránky spracúvaných jednotiek, že v nej videl oporný bod pre interpretáciu všetkých podstatných vlastností parémií a frazém. Osobitne oceňujeme jeho rešpektovanie odôvodnených nárečových osobitostí v parémiách z jednotlivých regiónov, resp. nárečových oblastí, pretože aj vďaka takémuto postupu sa v zbierke zachovalo mnoho jedinečných obrazných ustálených spojení, ktoré sa stali studnicou a zásobárňou našej celonárodnej metaforiky.

Keď chceme napokon prejsť k Zátуреckého interpretácii formy parémií a frazém v jeho zbierke, uvedomujeme si, že ide o veľmi široký okruh otázok, ktorý by si žiadal celkom samostatnú štúdiu. Pozornosť si v tejto súvislosti zasluhuje celá problematika zachytenia variantnosti jednotiek v zbierke (takýchto prípadov je v nej veľmi mnoho), osobitnú poznámku by si žiadala aj otázka tzv. stiahnutých foriem, t.j. skrátených podôb, ktoré nie sú zachytením reálnej podoby danej jednotky, ale vyplývajú iba z lexikografickej požiadavky zhustovania a skracovania textu v takomto type diela (neexistuje napr. podoba, ktorú vo svojom Predhovore spomína zostavovateľ, totiž

spojenie má červený, má červené, ale reálne existujú iba varianty Má červené oči (od pijatiky), Má vyťahané oči (od pijatiky), Má červený nos (od pijatiky), Má medený nos (od pijatiky) a pod.). Samostatnou sférou, dotýkajúcou sa formálnej interpretácie zachytených jednotiek sú aj žánrové obmeny, pri ktorých práve formálna zmena spôsobuje aj zmenu žánru. Tejto otázky sme sa už do istej miery dotýkali v predchádzajúcej časti tohto výkladu, a preto sa v nasledujúcich poznámkach sústredíme iba na sledovanie takých formálnych zmien, ktoré sa dejú pri zachovaní žánrovej platnosti istej jednotky. Je pochopiteľné, že tieto formálne zmeny takmer vždy súvisia aj s mnohými významovými alebo výrazovými (najmä štylistickými) osobitosťami, a tak náš výklad - v tejto časti zámerne viacej materiálovo orientovaný - bude sledovať obidva spomenuté aspekty v ich rozmanitej spätosti. Povaha danej otázky si zároveň vyžaduje, aby sa vo výklade zreteľnejšie prejavilo nielen zistenie istého spôsobu spracovania u Zátureckého, ale aby sa toto zistenie zároveň konfrontovalo s novším stavom, lebo iba tak je možné odkryť všetky pozoruhodnejšie fakty o tomto druhu Zátureckého interpretácie sledovaného fondu v jeho zbierke parémii a frazém.

Hoci sme sa rozhodli venovať v tejto časti pozornosť iba Zátureckého interpretácii tých jednotiek, pri ktorých formálna premenlivosť - priamo zachytená v zbierke alebo vyplývajúca z porovnania ním spracovaných jednotiek s ich novším vývinom - nespôsobuje zmenu žánrovej charakteristiky danej parémie, treba si hneď na začiatku tejto pasáže výkladu uvedomiť, že vyčlenený typ zmien súvisí so všeobecnejšími tendenciami k

implicitnosti alebo naopak k explicitnosti spojenia, ktoré paremiologická aj frazeologická teória (porov. napr. Mokijenko, 1976a, 1976b) pokladá za jeden z najpreukaznejších prejavov vývinu týchto jednotiek. Nebudeme tu teda venovať pozornosť tomu, že isté príslovia a porekadlá možno chápať ako výsledok zostručňovania pôvodných väčších jednotiek, napr. bá-jok, povestí a pod. (tendencia k implicitnosti), ani tomu, že zasa iné spomedzi nich sú skôr výsledkom "rozširovania" elementárnejších jednotiek (explicitnosť), ale budeme analyzovať iba prípady, v ktorých nachádzame rozdiely v zložení tej istej parémie, teda podoby s explicitnejším alebo naopak s implicitnejším zložením v rámci toho istého žánru. Náš rozbor začneme prípadmi, v ktorých sa v novšom vývine prejavila skôr tendencia k rozširovaniu zloženia príslušnej jednotky.

Prísloví a porekadiel tohto prvého druhu je pomerne málo. Aj tak tu však možno nájsť viacej osobitných prípadov. Prvý z nich reprezentuje porekadlo, ktoré má v zbierke podobu Nemému ani vlastná mať nerozumie (v 3. vydaní zbierky je na s. 440 - podľa tohto vydania budeme uvádzať aj všetky ostatné príklady, ktoré budeme rozoberať v tejto časti výkladu). V súčasnej slovenčine je uvedené porekadlo známe v podobe Nemému dieťaťu ani vlastná mať nerozumie. Vloženie jedného slova môže naznačovať väčšiu konkrétnosť dnešnej podoby, ale v skutočnosti ostáva význam porekadla aj po rozšírení zloženia v podstate nezmenený.

Trochu zložitejšia je situácia pri porekadle, ktoré dnešný jazyk pozná v podobe Z deravého duba iba sova vyletí. U Zátureckého tu nachádzame viaceré varianty, pri ktorých nás

teraz ani natoľko nezaujíma lexikálna variantnosť ako práve zmeny v zložení. V zbierke nachádzame takéto podoby tejto páremie: Z prázdneho duba iba sova. - Z prázdneho duba iba vrabec alebo sova. - Z pustej stodoly iba sova vyletí (s. 331). Ak teda odhliadneme od lexikálnej premenlivosti, nachádzame tu pozoruhodné posuny práve v zložení. V prvých dvoch variantoch nie je slovesná zložka, pričom v druhom z nich je koordináciou násobená menná zložka, v tretej podobe pribudla slovesná zložka. Rozšírenie zloženia dnešnej jednotky možno teda odvodzovať od niektorých Zátureckého podôb.

Naznačený druhý typ zmien súvisiacich s rozširovaním v zložení jednotky uvedieme takýmito prípadmi: Hlava za hlavu, oko za oko, zub za zub (s. 186) - Ruka ruku umýva, aby obe boli čisté (Ruka ruku umýva, a obe sú biele - s. 139). Dnešný jazyk pozná v týchto prípadoch podoby Oko za oko, (a) zub za zub, Ruka ruku umýva. Na prvý pohľad by sa mohlo zdať, že tu už ide o opačnú tendenciu, o zužovanie výrazu. Z porovnania dnešnej a Zátureckého podoby vychodí, že je tu naozaj vývin k implicitnejšiemu výrazu. Situácia je tu však zložitejšia. Je známe, že v obidvoch uvedených prípadoch ide o kalky latinských výrazov *Oculum pro oculo, et dentem pro dente* a *Manus manum lavat*. Ak porovnáme s týmito východiskovými podobami aj staršiu Zátureckého aj súčasnú podobu, zisťujeme najskôr rozšírenie zloženia a dnes zasa zúženie, ktoré viedlo k zhode s pôvodnými latinskými jednotkami.

Celý sledovaný materiál ukazuje, že oveľa viacej je tých prípadov, v ktorých sa prejavila tendencia k väčšej implicitnosti výrazu, teda prípadov, v ktorých má dnešné príslovie a

porekadlo úžšie zloženie, než malo u Zátureckého. Ak pritom budeme brať do úvahy myšlienku o typickej symetrickej dvojčlennosti príslovia (Melicherčík, ibid.), zisťujeme, že pri zužovaní formy prísloví ide najčastejšie o takéto prípady:

a/ V mnohých prípadoch, pri ktorých ešte malo u Zátureckého príslovie zložitejšiu stavbu, neskorší vývin dospel k súčasnej dvojčlennej štruktúre: Čo si si navaril, to jedz, a keď si si presolil, to je tvoja vec (362) - Aký pán, taký krám, takého i koňa mám (178). V oboch prípadoch ide v súčasnom jazyku o dvojvetné parémie.

b/ V početných prípadoch, kde má Záturecký jednotku s typickou dvojčlennosťou, zisťujeme v novšom vývine vypadávanie jednej zložky, takže dnešné príslovie alebo porekadlo máva už formu jednoduchkej vety. Vysvetlenie tohto postupu nachádzame práve v spomínanej tendencii vypúšťať z parémie nadbytočné, resp. nepotrebné prvky. Takýto proces totiž nachádzame najmä pri jednotkách, ktorých dvojčlennosť sa zakladá na paralelizme (aj kontrastnom), ba niekedy až na tautológii. Zo Zátureckého podôb Tichá voda brehy podmýva, bystrá preskakuje (160) a Nová metla dobre metie a stará necháva (smeti - 180) sú v súčasnosti parémie, ktoré obsahujú iba prvú vetu z každej uvedenej východiskovej jednotky.

Všetky prípady takýchto zmien v zložení príslovia alebo porekadla nemožno mechanicky spájať s princípom dvojčlennosti alebo s jeho narúšaním. Treba si tu všímať aj sémantické súvislosti a vzťahy medzi zložkami parémie, najmä medzi časťou, ktorá sa aj v ďalšom vývine zachovala, a časťou, ktorá sa redukovala, alebo celkom zanikla.

Vlastný rozbor tejto problematiky uvedieme niekoľkými príkladmi, ktoré aj bez komentára naznačia vysvetlenie zúženia vo svojom zložení: Dobrá rada stojí groš, a planá dva (441) - Sľubuje ti hory-doly, a nepodá pohár vody (425) - Každá líška svoj chvost chváli, dokiaľ si ho nepopáli (137).

Ako ukazujú už tieto príklady, medzi najbežnejšie spôsoby zužovania stavby prísloví a porekadíel patrí vypúšťanie celých viet, ba aj celých súvetí z pôvodného zloženia. Zužovanie zloženia tu pritom prebehlo alebo ako prosté vynechanie niektorej zložky, alebo ako osamostatnenie jednotlivých zložiek pôvodnej parémie, z ktorých vznikli samostatné, najčastejšie synonymné príslovia alebo porekadlá. Sledujme nasledujúce príklady: Vtáka poznať po perí, vlka po srsti, človeka po reči (421 - v súčasnom jazyku stredný člen triády zvyčajne vypadáva) - Aký vtáčik, taký spev, aký medveď, taký rev, aká sviňa, taký kvik, aký úplaz, taký šmyk, aké drevo, taký cvik (421 - tendencia k osamostatňovaniu jednotlivých častí, pričom niektoré z nich ustupujú, resp. sa nahrádzajú inými, produktívnejšími, napr. Aké drevo, taký klin).

Zánik jednej vetnej zložky zaznamenávame najmä v takých parémiách, v ktorých je celé ich myšlienkové jadro v jednej časti (vete), kým druhá zložka je iba akousi rytmickou oporou alebo prostriedkom na dosiahnutie spomínaného princípu symetrickej dvojčlennosti, napr. Žeravý uhoľ páli, koniec dielo chváli (333).

Celý tento rozbor dosť presvedčivo ukazuje, že Zátureckého interpretácia formálnej stránky zachytených jednotiek adekvátne vystihla takmer všetky živšie a produktívnejšie

procesy, ktoré sa v oblasti sledovaných druhov parémií vyskytovali. K takémuto čiastkovému záveru nás oprávňuje predovšetkým zistenie, že podstatná časť naznačených alebo aj doložených zmien sa stala faktorom, ktorý podmienil živosť a rozšírenosť jednotiek tohto druhu až po súčasnosť.

Z á v e r

Sledovali sme štyri stránky Záturského prístupu k zachyteniu a spracovaniu paremiologického a frazeologického fondu slovenčiny v jeho Slovenských prísloviach, porekadlách a úsloviach. Naším cieľom nebolo dokazovať nejakú všestrannú teoretickú fundovanosť zostavovateľa zbierky, ale predovšetkým sme chceli ukázať - a to vychádzajúc z materiálu v zbierke -, aké konkrétne postupy sa výraznejšie prejavili na celej zbierke aj na zachytení jednotlivých parémií a frazém. Isteže by bolo možné sledovať aj ďalšie stránky autorovho prístupu, napríklad jeho postoj k vymedzovaniu originálnych slovenských a prevzatých jednotiek, nazdávame sa však, že predmetom našej analýzy boli tie najpodstatnejšie interpretačné postupy A. P. Záturského, postupy, ktoré najvýraznejšie určovali charakter celej skúmanej zbierky. Plne si pritom uvedomujeme - a celý náš výklad to potvrdzuje -, že jednotlivé interpretačné postoje samého zostavovateľa sa takto výrazne nevydeľovali, že on sám na ne prihliadal v ich symbióze alebo protikladoch, ale na druhej strane práve špecifikácia každej z uvedených stránok Záturského postupu nám dovoľuje odkryť a hlbšie pochopiť celú kompozíciu jubilujúcej zbierky.

Staršie jazykové prvky v Zátureckého prísloviach
a ďalších parémiách

V stati o Zátureckého interpretácii parémií a frazém v jeho Slovenských prísloviach, porekadlách a úsloviach sme pomerne zoširoka hovorili aj o jeho prístupe k niektorým stránkam jazykovej stavby zachytených jednotiek. Už tam sme vyslovili myšlienku, že zostavovateľova interpretácia jazykových vlastností parémie a frazémy je sama osebe fenoménom viacdimenzionálnym, viacvrstvovým, pričom sme dodali, že naša analýza z kompozičných dôvodov (snaha o istú jej proporčnosť vo vzťahu k výkladu iných tam skúmaných interpretácií) ostáva iba pri pohľade na niektoré závažnejšie momenty sledovanej skutočnosti. Spomenutá mnohorozmernosť jazykovej problematiky zozbieraného materiálu preto priamo vyzýva, aby sme tu venovali pozornosť aj niektorým spomedzi ďalších pozoruhodných jazykových prvkov, ktorým pri svojej práci evidentne venoval osobitnú pozornosť aj sám zberateľ.

Konkrétnym cieľom nášho nasledujúceho výkladu bude rozbor starších jazykových (gramatických aj lexikálnych) prvkov, ktoré sa v parémiách zo skúmanej zbierky bohato vyskytujú. Pred vlastnou analýzou konkrétnych javov treba uviesť ešte niekoľko poznámok, v ktorých sa pristavíme pri motivácii sledovania práve tejto parciálnej otázky aj pri stručnom pracovnom vymedzení pojmu, ktorý sa uvádza v názve tohto príspevku. Ak chceme už nimi nadviazať na zámery nášho staršieho príspevku o danej problematike (Mlacek, 1981a), treba sa v nich sústrediť najmä na nasledujúce otázky:

a/ Voľba témy tohto príspevku nie je nijako náhodná. Ak

totiž prijímame tézy všeobecnej paremiologickej aj frazeologickej teórie o základných vlastnostiach týchto oblastí a uplatňujeme aj tézu o ustálenosti parémií aj frazém, potom je priam zákonité, že problematika starších jazykových prvkov v uvedených jednotkách sa javí ako veľmi aktuálna, ako téma relevantná pre výskum viacerých stránok parémií aj frazém. Hoci výskyt starších jazykových prvkov s ustálenosťou daných jednotiek evidentne súvisí, nemožno tu hovoriť o nejakej jednozložnej súvislosti alebo o priamej závislosti obidvoch skutočností, pretože sama ustálenosť je jednak faktom viacrozmerným (najmä niektoré frazeologické teórie rozlišujú viacej typov ustálenosti, napr. morfológickú, syntaktickú, lexikálnu a sémantickú, ako aj ustálenosť ich používania - porov. Mlacek, 1984, tam aj ďalšia literatúra) a jednak faktom podľa svojej intenzity veľmi odstupňovaným (od náznakov ustálenia na niektorej jednej rovine výstavby až po úplnú zmeravenosť, petrifikovanosť). V takejto situácii teda nemožno z ustálenosti priamo odvodzovať nejaké presné pravidlá o fungovaní starších prvkov v sledovaných jednotkách ako celku, ale sa treba viacej venovať - pri rešpektovaní aj ďalšej z podstatných vlastností týchto jednotiek, totiž ich nemodelovosti, resp. iba ohraničenej modelovosti - dosť často celkom osobitným, prípadne až jednotlivým konkrétnym jednotkám alebo istým špecifickým skupinám jednotiek so sledovanými jazykovými prvkami.

b/ Výskum starších jazykových prvkov v sledovaných jednotkách je odôvodnený aj skutočnosťou, že v parémiách aj frazémach sa tieto prvky vyskytujú častejšie a výraznejšie než ho-

cikde inde. V dôsledku toho, že parémie aj frazémy sa vyznačujú nielen spomínanou ustálenosťou, ale aj obraznosťou a expresívnosťou, mnohé staršie jazykové prvky sa v nich nepociťujú ako niečo zastarané, ale sú živou súčasťou dnešnej podoby príslušných jednotiek. Niektorí bádatelia (napr. Popov, 1976) tu hovoria o "druhom živote" zastaraných slov aj zastaraných gramatických prostriedkov.

c/ Skúmanie týchto starších jazykových prvkov v parémiách a frazémach je zaujímavé tým viac, že ide o prvky, ktoré sa v sledovaných jednotkách správajú na časovej osi ináč ako v reči bežných prejavov: Na jednej strane - ako sme upozornili v predchádzajúcom odseku - sa prvok, ktorý sa mimo tejto oblasti hodnotí ako archaizmus alebo historizmus, "správa" ako prvok súčasného frazeologického či paremiologického fondu, ako časovo nepríznakový, na druhej strane zasa iný prvok, ktorý je bežným prostriedkom v súčasnej rečovej komunikácii, začína sa pociťovať práve v zložení istých parémií a frazém ako prekonaný, ustupujúci či zastarávajúci. Sledovaný materiál ponúka na rozbor prípady obidvoch typov. Predchádzajúce formulácie sú odpoveďou aj na otázku z úvodu, sú totiž aj istým vymedzením pojmu "staršie jazykové prvky", ktorý sme uviedli priamo v názve tohto príspevku. Z tých istých formulácií zároveň vyplýva, že tento názov nechápeme iba ako synonymum pre archaizmy a historizmy, ale že do neho zahrňame aj spomenuté prvky druhého typu, teda prostriedky, ktoré ustúpili, alebo ustupujú práve iba na pôde parémií a frazém.

d/ Keďže nám ide o sledovanie prostriedkov, ktoré sú v nejakom smere príznakové na časovej osi, treba sa tu zamýšľať

nad kategóriou "živosti" týchto prvkov a jednotiek, v ktorých sa vyskytujú (Burger, 1995). Pri sledovaní tohto rozmeru jednotiek zo Zátureckého zbierky a špeciálne starších jazykových prvkov v nich je výhodou najmä to, že zbierka vyšla aj v ďalších vydaniach, pričom najmä tretie (Tatran, 1974), ktoré edične pripravila M. Kosová, prekonal veľký kus cesty práve v otázke, ktorú tu budeme sledovať. M. Kosová vo svojich edičných poznámkach zdôrazňuje, že v novom vydaní vynechala staršie jazykové prvky všade tam, kde boli nefunkčné, kde boli iba odrazom stavu nášho jazyka v čase spracovania materiálu. Preto v novom vydaní ustúpili niektoré nefunkčné staršie slovesné väzby (napr. v minulosti boli oveľa častejšie genitívne väzby aj tam, kde má novší jazyk akuzatív), ustúpili niektoré staršie prvky zo skloňovania, pri viacerých slovesách ustúpila ich zvratnosť atď. Ako však editorka nového vydania osobitne zdôrazňuje, všetky tieto posuny sa vykonali pri reedícii iba tam, kde nesignalizovali nijakú vlastnú jazykovú, štylistickú, žánrovú ani vecnú hodnotu. Práve pre systematické riešenie danej otázky v tomto vydaní bude náš rozbor vychádzať najmä z neho a iba v odôvodnených prípadoch siahneme aj po porovnaní príslušných jednotiek z tohto vydania a z pôvodného vydania pred sto rokov.

Po týchto vstupných poznámkach môžeme prikročiť k vlastnému rozboru materiálu. Začneme ho analýzou viacerých starších gramatických prostriedkov v sledovaných jednotkách.

Z originálu aj z editorkiných poznámok v 3. vydaní zreteľne vyplýva, že v pôvodnom vydaní sledovanej zbierky bolo vo všeobecnosti podstatne viacej starších gramatických prvkov

ako v novom vydaní. V konfrontácii s novším úzom z jednotiek ustúpili najmä také tvary, ktoré boli pozostatkom rozkolísanosti normy v staršom období a ktoré pritom nemali oporu vo zvukových vlastnostiach danej jednotky. Možno povedať, že v parémiách sa uchovali najmä také staršie gramatické formy, ktoré nejako súviseli s rytmickými alebo rýmovými zvláštnosťami konkrétnych jednotiek.

Práve zvuková (rytmická alebo rýmová) výstavba parémií sa ukazuje ako činiteľ, ktorý najvýraznejšie podmieňuje uchovanie starších gramatických - v ďalších častiach výkladu sa ukáže, že aj starších lexikálnych - prvkov v prísloviach aj ostatných parémiách. Keď je zvuková organizácia jednotky nejako oslabená alebo vôbec nerozvitá, oveľa ľahšie dochádza k inovovaniu gramatických (a rovnako aj lexikálnych) prvkov parémie podľa aktuálnych dobových jazykových zákonitostí. Napr. jednotka známa v staršom období iba v podobe *My o vlku a vlk za humny* pripúšťa pod tlakom novšieho systému aj varianty s takýmito morfológickými obmenami: *My o vlku a vlk za humnami* - *My o vlkovi a vlk za humny* - *My o vlkovi a vlk za humnami*. Odôvodnene môžeme predpokladať, že najmä nevýraznosť zvukovej stvárnenosti jednotky bola tým faktorom, ktorý umožnil také zreteľné uplatnenie novších systémových tvarov v jednotke.

Keď chceme hovoriť o starších gramatických prvkoch v parémiách, môžeme konštatovať, že najviac takýchto foriem sa udržiava v substantívnych a slovesných zložkách týchto jednotiek. Konštrukčné osobitosti staršieho charakteru tvoria pri sledovaných jednotkách osobitnú skupinu. V záujme istej postupnosti sa najskôr dotkneme archaizovaných tvarov substan-

tívnych zložiek.

V prísloviach a ďalších parémiách sa pomerne často zachovali staršie tvary všetkých pádov substantíva. Už z predchádzajúcich poznámok zreteľne vyplýva, že sa tu netreba osobitne pristavovať pri starších genitívnych väzbách typu Na dobrého koňa netreba biča, ktoré sa dosť všeobecne v novšom vývine jazyka nahradili akuzatívnymi. Pokiaľ teda u Zátureckého dosť bežne nachádzame komponenty jednotiek v genitívnom tvare, možno to pokladať za dôsledok súvekej jazykovej normy, teda ako jav, ktorý nebol v čase zhromažďovania materiálu a jeho spracovania nijako príznakový. Ústup takýchto genitívov z nášho jazyka všeobecne, a teda postupne aj z parémií, ako aj ich nahrádzanie živými akuzatívnymi väzbami možno prijať ako širšie platnú tendenciu, ktorá sa postupne presadila, alebo sa postupne ešte len presadzuje aj v paremiológii.

Pozoruhodnejšie prípady nachádzame pri tvaroch niektorých iných pádov. Všeobecne sa v oblasti ustálených spojení azda najviac zachovali staršie tvary inštrumentálu, a to najmä v pluráli: Nevyberaj v tanci, ale v poli medzi ženci (55 - číslo strany uvádzame podľa spomínaného 3. vydania) - Nemaj s pány ako so psy (184) - Ľudia s ľuďmi a psi so psy (148). O poznanie zriedkavejšie sú prípady so staršími tvarmi substantív v iných pádoch. Aj tu vždy ide o rytmicky alebo rýmovým vyznením podmienené použitie staršieho príznakového tvaru. Porov.: Ako čvrikajú vrahci, tak švitoria aj ich chlapci (70) - Studené ruce - horúce srdce (100) - Robota je mati života (258) - Beda tomu domovi, kde rozkazuje krava volovi (63) - Chodíš v hosti, čakaj i ty hostí (148) - Má muchy poza

uchy (169) - Ešte rožky na barane, už mäsiari pijú na ne (364).

Z uvedených prípadov vidieť, že tu ide o staršie formy funkčne zreteľne rozdielne. Kým niektoré z nich sú odrazom všeobecnejších vývinových tendencií, a preto sú aspoň v istých ohraničených (napr. nárečových) komunikačných oblastiach známe aj dodnes (napr. uvedené zvlášťne formy nominatívu a vokatívu), iné sú v danej podobe celkom osihotené (uvedené domovi, poza uchy). Pritom môžeme konštatovať, že v parémiách často nachádzame vedľa seba aj formy, ktoré sú výrazom priamo protirečivých vývinových tendencií. Kým napríklad v uvedenej podobe domovi nachádzame celkom zvláštny prípad uplatnenia formy s morfému -ovi, na druhej strane zasa pri iných slovách, kde by sme túto morfému očakávali, nachádzame tvary s príponou -u: Hlad čertu brat - Hlad psu brat (244, porov. aj Dvonč, 1978).

Pri pádových formách zložiek rozličných parémií nachádzame aj viaceré ďalšie osobitosti, ktoré však tiež najčastejšie súvisia práve so spomínanými zvukovými špecifikami takýchto jednotiek. Porov.: Kto nemastí, väzí vo chrasti (162 - nepredpokladaná vokalizácia predložky) - Udala sa na sa ako prasa (75 - nezvyčajné uplatnenie krátkeho tvaru zvratného zámena po predložke) - Z mála málo, z moca moc (248 - gramatické prehodnotenie, "konverzia" slova moc a jeho substantívne ohýbanie).

Podobný slovnodruhový posun ako pri poslednom uvedenom príklade z predchádzajúcej skupiny nachádzame aj v Zátureckého parémii Pozde je kebycha honiť (362). Okrem jej špecifíc-

kej motivácie, založenej na stretnutí jazykových a metajazykových prvkov, je pri nej pozoruhodný aj fakt, že ju zostavovateľ uvádza bez akéhokoľvek limitovania a iba v poznámkach k tejto kapitole uvádza, že k uvedenej jednotke existuje "česká paralela" Bycha honiti (377).

Pri zložkách s inakšou slovnodruhovou platnosťou bývajú staršie morfológické prvky zriedkavejšie. Napríklad v jednotke O svoje sa star! (153) nachádzame taký tvar imperatívu, ktorý v spisovnom jazyku ustúpil pred novším imperatívnym tvarom. V jednotke Vajatala (sa) hora, porodila myš (412) nachádzame až dve morfológické odlišnosti oproti novšej podobe tej istej jednotky: Ako fakultatívny člen sa tu ešte zachytáva zvrätané sa a substantívna zložka z prvej časti má ešte tvar jednotného čísla. Pokiaľ sa v sledovaných jednotkách vyskytujú isté osobitosti aj pri adjektívnych zložkách, častejšie ide o slovotvorné, nie vlastné morfológické zvláštnosti. Porov.: Svojská voš tak nekúše ako cudzinská (78).

Spomedzi syntaktických javov sledovaného druhu sa v našich poznámkach dotkneme iba niekoľkých výraznejších a frekvenčne pozoruhodnejších konštrukcií. Nebudeme sa tu podrobnejšie pristavovať pri niektorých zvláštnostiach zo syntagmatiky (porov. napr.: Volím byť kladivom ako nákovou - 138, Krosná nechcú behúňa, iba sed' u mňa - 216), skôr tu upozorníme na niektoré špecifické javy z oblasti vetnej alebo súvetnej stavby prísloví a porekadiel.

Prvý typ parémií s osobitnou výstavbou uvedieme niekoľkými príkladmi: Z blázna nebude len blázon (328) - Z jedného syna nebýva iba sviňa (73) - Ženu neprekričí iba trepačka

(64) - Nemyslí iba na jedenie (112). Prvoplánové, povrchové "čítanie" týchto viet je v priamom protiklade s ich skutočným zmyslom. Napríklad z lexikálneho zloženia a z konštrukcie poslednej uvedenej jednotky by na prvý pohľad vyplývalo, že da- kto nemyslí iba na jedenie, ale aj (ba najmä) na niečo iné. Skutočný význam jednotky je však práve opačný: Hovorí sa ňou, že niekto nemyslí na nič iné, iba na jedenie. Analogický vý- znamový posun je aj vo všetkých ostatných uvedených príkla- doch tej istej skupiny. Po takomto konštatovaní celkom záko- nite vzniká otázka, z čoho vyplýva takýto významový posun vo všetkých uvedených jednotkách. Ukazuje sa, že tento posun tu nie je nijako náhodný, že ho možno chápať ako výsledok stiah- nutia pôvodnej explicitnejšej konštrukcie, pri ktorom však zmena zasiahla iba formálnu stavbu výpovede, kým jej významo- vá platnosť ostala bez zmeny. Napr.: Ženu neprekričí nič iné iba trepačka : Ženu neprekričí iba trepačka.

Stiahnuté konštrukcie uvedeného typu nie sú v našom ja- zyku čímsi výlučným, čo sa vyskytuje iba v parémiách. Sú to konštrukcie, ktoré ako veľmi živé poznala naša ľudová reč, o čom svedčí ich výskyt v dokladoch z viacerých nárečových ob- lastí. V súčasnom bežnom jazyku sa tieto jednotky uplatňujú v naznačenej explicitnejšej podobe. Tým sa síce na jednej stra- ne oslabuje ich obraznosť, ale na druhej strane sa tým záro- veň takmer vylučuje možnosť dvojakej (a to až protirečivej) interpretácie ich významu, čím sa zaručuje adekvátne uplatňo- vanie týchto jednotiek v bežnej komunikácii. Pre úplnosť tre- ba zaznamenať, že v niektorých prípadoch tohto typu explicit- nejšiu podobu zachytáva už aj Záturecký, napr. Nechybuje mu

nič, iba lastovičie mlieko (252 - tu sa žiada ešte dodať, že popri tejto podobe je v zbierke aj variant s adjektívnym komponentom vtáčie: Nič mu nechýba iba vtáčie mlieko).

Ďalším konštrukčným javom, ktorého sa tu chceme dotknúť, je eliptickosť. Tá, pravdaže, nie je nijakým prekonaným alebo zastaraným prehovorovým javom, práve naopak, je to bežný rečový prostriedok. V súvislosti so sledovanou témou budeme eliptickosť skúmať iba potiaľ, pokiaľ zisťujeme rozdiely medzi jej uplatňovaním u Zátureckého a v súčasných podobách tých istých parémií. A tu hneď môžeme konštatovať, že takýchto odlišností nachádzame v sledovanom materiáli pomerne veľa. Uvedieme iba niekoľko príkladov: Krv nie voda, žily nie motúzy (321) - Kde jarmo, tam larmo (64) - Mnoho vravy, málo spravy (432) - Dever - never! (77)

Ukazuje sa, že aj pri tomto type súčasný jazyk vo viacerých prípadoch uprednostnil explicitnejšiu formu, akoby sa v ňom staršia implicitnejšia podoba parémie pokladala za príliš nápadnú. Pravda, treba zaznamenať, že už zostavovateľ zachytil pri viacerých jednotkách aj varianty, ktoré sa navzájom líšili práve väčšou alebo menšou mierou explicitnosti. Tak pri prvej z uvedených jednotiek Krv nie voda... autor zachytil aj variant Krv nenie voda ani mlieko (77), ktorú možno pokladať za istý prechod medzi elipticky stavanou pôvodnou jednotkou a jej explicitnejším súčasným variantom Krv nie je voda.

Aspoň stručnú poznámku si napokon vyžadujú parémie s defektnou konštrukciou, s anakolútom vo svojej stavbe. V sledovanej zbierke nachádzame takýto prípad tohto druhu: Kto má

mrcha ženu, netreba mu chrenu, iskrí sa mu v očiach (62). Ako vidieť z uvedeného príkladu, vybočenie tu súvisí s ďalšími vlastnosťami jednotky. Možno konštatovať, že jednotky takéhoto druhu sú pevne ustálené práve v takejto podobe, teda aj s anakolútom, a tak nemožno pri nich robiť nejaké "opravy", lebo tým by sa niekedy narúšala ich stavebná a často aj zvuková ustálenosť. Treba však dodať, že zásada zachovania danej jednotky v jej "chybnej" podobe sa nemôže dotýkať všetkých jednotiek, ktoré zostavovateľ zachytil s anakolútom. Ak v zbierke nachádzame napr. jednotku O dievčati najlepšie, keď najmej hovoria (48), netreba vyžadovať, aby sa vždy uplatňovala iba v takejto defektnej podobe. Chybná podoba tu nijako neovplyvňuje iné podstatné vlastnosti celej jednotky, a tak jej formálna úprava nemôže pri rešpektovaní jej zmyslu a štýlovej platnosti prinášať nijaké narúšanie samej jednotky.

Ak sme si v úvode tejto analýzy vytýčili ako cieľ sledovať najskôr staršie gramatické a až po nich aj staršie lexikálne prvky v Zátureckého zbierke, tu môžeme konštatovať, že v rozoberanom materiáli sa v mnohých prípadoch obidve tieto stránky nerozlučne spájajú, že v rozoberaných parémiách so staršími gramatickými prvkami sme zistili aj niektoré staršie lexikálne prostriedky. Napriek tomu sa pri nich ešte pristavíme aspoň niekoľkými poznámkami.

Vo všeobecnosti možno povedať, že v rozoberaných parémiách nachádzame staršie slová rozličných typov. Sú to slová odlišné jednak mierou svojej zastaranosti, jednak inakšími vlastnosťami. Nachádzame tu totiž na jednej strane parémie s historizmami (Lót rozumu viacej váži ako cent zlata - 327),

na druhej strane prípady s typickými archaizmami. Pri archaizmoch pritom môže ísť zasa o viacej typov, napr. o slová so zastaranými slovotvornými prvkami, o sémantické archaizmy a pod. Sledujme aspoň niekoľko príkladov: Raz pohladok, raz pohlavok (74) - Čo pohliadok, to pohlavok (75) - Ruky silné, nohy tylné (97) - Kto ľahko uverí, hneď sa v leb uderí (146) - Nemá ani bydla, ani židla (254) - Od zábudku s maslom hrudku (336) - Keď ideš do sveta, si svetár, a keď doma sedíš, si peciar (319).

Výskyt starších slov v parémiách aj frazémach sa odlišuje od ich uplatňovania vo voľných slovných a vetných spojeniach. Kým vo voľných spojeniach sú niektoré z nich štylisticky limitované (historizmy) a iné sú dokonca na okraji spisovných prostriedkov (archaizmy), vo frazeológii aj paremiológii často bývajú tie isté prostriedky výraznými signálmi príslušnosti danej jednotky k uvedeným špecifickým oblastiam. Jednotka s archaizovanými prvkami vôbec nemusí mať platnosť zastaranej parémie či frazémy, napr. nezostalo po ňom ani zbľa. Práve takéto jednotky potvrdzujú spomínanú tézu historikov frazeológie a paremiológie (citovali sme R. N. Popova) o tzv. druhom živote zastaraných jazykových prvkov vo frazémach a parémiách. Už sme naznačili, že tento vzťah má aj svoju odvrátenú stranu, že totiž aj jednotka, v ktorej sú iba komponenty zreteľne živé v súčasnom jazyku, môže mať platnosť zastaranej frazémy či parémie, alebo aspoň platnosť zastaraného variantu dodnes živej jednotky. Porov.: Nechybuje mu nič iba lastovičie mlieko (252 - hoci sú v jednotke iba slová, ktoré môžeme považovať za slová súčasného jazyka, musíme ju

hodnotiť ako starší variant jednotky, ktorá je v dnešnom jazyku známa v podobe Nič mu nechýba iba vtáčie mlieko).

Hoci sme všetky aspekty starších jazykových prvkov v parémiách zo Zátureckého zbierky neskúmali rovnako systematicky, ale niektoré z nich sme skôr iba naznačili, aj tak tento náš rozbor potvrdil závažnosť starších jazykových - nie iba lexikálnych, ale aj gramatických - prvkov pre špecifiku prísloví a porekadiel, pričom sa zároveň dosť zreteľne ukázalo, že fungovanie týchto prvkov, ich zachovanie v sledovaných jednotkách sa veľmi často spája nielen so špecifickými kvalitami samých týchto prvkov, ale aj so všeobecnejšími vlastnosťami parémií a frazém.

Expresívne slová v Zátureckého zbierke parémií

Všetky doterajšie folkloristické, ale aj iné (napr. literárnovedné) rozbery žánrovej charakteristiky obdivuhodného materiálu zhromaždeného A. P. Zátureckým v jeho Slovenských prísloviach, porekadlách a úsloviach vychádzali zo základného zistenia, že práve tri v titule zbierky uvedené útvary tvoria jadro tohto diela. Všetky tieto rozbery však ticho predpokladali či pripúšťali, že v zbierke sú okrem prísloví, porekadiel a úsloví aj niektoré iné typy parémií, že zbierka obsahuje vlastne všetky druhy malých ustálených spojení, ktoré síce väčšinou patria do istého viac-menej presne vymedzeného, resp. definovaného žánru, ale ktorých časť je žánrovo pomerne neurčitá, nejednoznačná, prípadne až taká, že vzbudzuje pochybnosti, či v niektorých jednotlivých prípadoch ide vôbec o parémiu. Ako sme videli už v predchádzajúcich príspevkoch, najmä veľmi široko chápaný, a preto vágny, ba niekedy až protirečivo interpretovaný názov úslovie však dával istú možnosť na to, aby sa vlastne všetky ustálené slovné spojenia pokladali za legitímnu súčasť paremiológie, aby sa celá paremiológia prijímala takto široko.

Aj pri uvedenom širokom chápaní parémií a paremiológie však zostávala jedna časť materiálu zo zbierky takmer celkom bokom, pretože nemala základné znaky ani takto široko a teda voľne interpretovanej paremiológie. Sú to jednoslovné výrazy a pomenovania. Keďže ide o jednotky, ktoré majú v zbierke nezanedbateľné zastúpenie - porovnajme: celá zbierka má podľa samého zostavovateľa okolo 13 000 jednotiek, spomenutých jednoslovných výrazov je v nej okolo 680 (niekoľko z nich sa u-

vádza na dvoch miestach) -, a keďže sa ich problematike doteraz nevenovala prakticky nijaká pozornosť, je namieste, aby sme po rozbere viacerých jazykových stránok sledovanej zbierky skúmali aj túto otázku. Pozornejší pohľad na ňu zaiste prispeje aj k celkovej jazykovej charakteristike tohto fundamentálneho diela nášho písomníctva. V záujme adekvátnej interpretácie cieľa tohto príspevku ešte dodávame, že tu teda nebudeme sledovať všetky expresívne slová, ktoré sa v celom tomto diele vyskytujú (napr. aj ako zložky prísloví či iných parémií), ale sa sústredíme iba na jednoslovné expresívne výrazy, ktoré v istých častiach zbierky zostavovateľ priradil k ostatným výrazom celkom samostatne.

O tom, že sám zostavovateľ zbierky si uvedomoval osobitosť spomentých výrazov, že si bol vedomý toho, ako sa ich zaradením do zbierky narúša jej celková charakteristika, najzreteľnejšie svedčí fakt, že on sám ich zaraďuje až za iné ustálené spojenia, teda až na konci jednotlivých skupín alebo podskupín. Po takomto konštatovaní však vzniká otázka, prečo ich Záturecký do zbierky vôbec zaradil. Hľadaniu odpovede na túto otázku sa chceme venovať hneď na začiatku tohto príspevku, teda ešte pred vlastným rozborom niektorých stránok týchto jednoslovných výrazov zo zbierky. Ešte predtým však pripomeňme, že sledované slová sa v zbierke uvádzajú pod viacerými označeniami, najmä pod názvami slovesné vyjadrenia, výrazy, názvy, ale aj s označením nadávky alebo prezývky, teda jednak podľa svojho všeobecnejšieho lexikálneho a gramatického určenia a jednak podľa špecifickejších vyjadrovacích funkcií.

Keď chceme odpovedať na uvedenú otázku zaradenia týchto

slov v zbierke parémií, treba predovšetkým konštatovať, že ich uvedenie v tomto súbore prostriedkov nie je ani nijakým náhodným javom (proti tomu hovorí najmä rozsah ich zachytenia v zbierke), ani nijakým autorovým omylom, chybou v spracovaní materiálu, ale že je ono zreteľným prejavom zostavovateľovho zámeru. Pri odkrývaní tohto zámeru sa priam ako jeho premisy ukazujú najmä tieto momenty:

a/ Prakticky všetky zachytené jednoslovné výrazy patria medzi expresívne pomenovania, väčšina z nich sa vyznačuje aj obraznosťou, metaforickosťou svojho významu. Máme tu teda do činenia s výrazmi, ktoré majú vlastnosti paralelné so základnými znakmi parémií aj vlastných frazém. Odôvodnene teda môžeme predpokladať, že práve toto je ten bod, pre ktorý sa zostavovateľ pri svojom úsilí o komplexné zachytenie celého ustáleného folklórneho výraziva nechcel vzdať týchto jednoslovných výrazov, tá príčina, pre ktorú nechcel od seba odtrhať príbuzné jednotky iba preto, že tamtie (vlastné parémie) majú povahu spojenia a tieto sú iba jednoslovnými výrazmi.

b/ K zaradeniu expresívnych slov do sledovanej zbierky zaiste prispelo aj to, že viaceré spomedzi nich sú zložené slová alebo zo zloženého základu odvodené slová, ktoré akoby s istou kondenzáciou vyjadrovali to, čo bežne vyjadrujú práve parémie a frazémy. Ide totiž o výrazy, ktoré nielen že sú výrazne expresívne a majú aj prenesený význam, ale svojou zloženosťou do istej miery akosi neutralizujú ten hlavný "nedostatok", ktorý majú v porovnaní s bežnými parémiami a frazémami, že totiž nemajú povahu slovného spojenia. Ich kompozitný charakter alebo aspoň zložený základ čiastočne naznačuje onú

predpokladanú viackomponentovosť, a tým sa spolu so spomínanou expresívnosťou a figuratívnosťou javí ako dostatočný dôvod na zaradenie takýchto slov do sledovanej zbierky. O tom, že Záturecký práve takto interpretoval svoje zložené slová aj slová so zloženým základom, výrečne hovorí najmä skutočnosť, že viaceré slová tohto typu (napr. otržihrdlo, oťažihrdlo) priamo označuje ako úslovia. Už pred vlastným rozborom uvedme, že tu hovoríme o slovách takéhoto typu: potrimiska, loč-prdina, odrifúz, mrdofúz, poškrabpanvička, tlčibabka, sadlakurka, trubiroh, strachoprđ, vetroplach, ozembuch, ale aj potmehúd, bruchopasník a pod.

c/ O tom, že Záturecký nechcel tieto jednoslovné výrazy - hoci si uvedomoval ich špecifickosť - odtŕhať od ustálených slovných spojení, svedčí aj skutočnosť, že pri vymenúvaní takýchto slov sa v ich jednotlivých skupinách a podskupinách akosi celkom spontánne vyskytujú popri jednoslovných výrazoch aj dvojslovné menné skupiny zapadajúce svojím významom do daného typu. Takto v rade iných jednoslovných výrazov a nadávok nachádzame aj takéto spojenia: starý hriech, starý čert, stará kobza, staré nemehlo, škaredá streda, pálenčený sud, vínny molek, smrť večera, šibená noha atď. Osobitnou skupinou sú tu tautologicky utvorené spojenia: ježo naježený, mosúr namosúrený, škero vyškerený a pod. Tieto spojenia jedného aj druhého typu svojou pomenovacou funkciou, ale zároveň aj svojou dvojčlennou stavbou sú akýmsi medzičlánkom medzi bežnými párémiami a frazémami na jednej strane a jednoslovnými výrazmi istého typu na druhej strane, sú teda jedným z takých medzičlánkov, ktoré podporili autorov zámer zaradiť do zbierky aj

špecifické druhy jednoslovných výrazov.

d/ Podobným medzičlánkom sú aj viaceré slovesné vyjadrenia uvádzané tiež niekedy pod názvom úslovie (napr. obriadil ho, ošudil ho, zasolil mu a pod.). Paralelnú platnosť majú aj početné ďalšie slovesné vyjadrenia bez zaradenia medzi úslovia, pri ktorých však rovnako ako v predchádzajúcom prípade (pat-ria sem napr. výrazy s významom "opil sa", teda napr. naťahal sa, namazal sa, narezal sa a pod.) máme do činenia s obyčajným slovesným, teda jednoslovným vyjadrením a jeho väzobným doplnením. Aj týmto spôsobom autor vlastne oslaboval striktnosť hranice medzi vlastnou parémiou, resp. frazémou a (najmä) štylisticky blízkym jednoslovným výrazom.

Všetky uvedené poznámky podľa našej mienky evidentne potvrdzujú naše úvodné konštatovanie, že veľký výskyt jednoslovných výrazov v sledovanej zbierke nie je ničím náhodným alebo nechceným, všetky naopak dosť presvedčivo signalizujú, že zostavovateľ pokladal uvádzané jednoslovné výrazy za organickú súčasť folklórneho a frazeologického fondu nášho jazyka, a práve preto ich tak bohato vo svojej zbierke prísloví a iných parémií, resp. ustálených spojení zachytil.

Už tých niekoľko príkladov z predchádzajúcich poznámok dosť výrečne naznačuje, že sledované slová si zaslúžia pozornosť z viacerých stránok. Ukazuje sa totiž, že medzi nimi sú slová výrazne i menej výrazne expresívne, že sú medzi nimi slová v bežnom jazyku dodnes živé, ale aj také, ktoré už z bežného používania takmer celkom alebo úplne vypadli, že sú medzi nimi slová, ktoré sú pozoruhodné zo slovotvorného alebo sémantického hľadiska, že sú tu zároveň slová, ktoré sú roz-

dielne aj rozsahom svojho uplatňovania v našom jazyku. Celý ďalší výklad tejto viacdimenzionalnej problematiky začneme pohľadom na slovotvornú stránku sledovaných slov, pretože jej rozbor už sám veľa napovie o všetkých ďalších spomínaných čiastkových vlastnostiach týchto lexikálnych prostriedkov.

Hoci prevažná väčšina sledovaných slov patrí medzi pomenovania, ktorých expresivita celkom jednoznačne alebo aspoň dosť zreteľne súvisí s ich slovotvornými vlastnosťami, tento rozbor začneme práve pohľadom na slová, ktoré sa nezaradujú medzi slovotvorne motivované pomenovania, ale sú evidentne výsledkom sémantických posunov a patria teda k slovám so sémantickou motiváciou. Ide o slová, ktoré sú vo svojich pôvodných významoch nocionálnymi, resp. iba slabo expresívnymi prostriedkami, ale ktoré prenesením významu dostávajú veľmi výraznú (tzv. adherentnú) expresivitu. Je to typ expresív, ktorý je aj v súčasnom jazyku celkom živý, a tak nás zaujíma, pri akých okruhoch slov sa táto expresivita uplatnila už v sledovanom materiáli.

Nijako neprekvapuje, že medzi expresívami so sémantickou motiváciou sú aj u Zátureckého najvýraznejšie zastúpené slová, ktoré v rovnakej platnosti celkom živo fungujú aj v expresívnej sfére súčasného jazyka, totiž pomenovania zvierat používané najmä v hodnotiacej platnosti (predovšetkým ako nádkavy) o človeku. Záturecký tu zachytil všetky takéto názvy, ktoré sú v tejto funkcii bežné aj dnes, teda napr. slová líška, sviňa, baran, hovädo, kôň, krava, osol, somár, vôle, suka, pes, medveď, moriak, potkan, slimák, ba aj slová so širším významom (beštia a šelma). Popri týchto veľmi bežných expre-

sívach z danej oblasti uvádza zostavovateľ aj niektoré trochu zriedkavejšie alebo už ustupujúce názvy, napr. jašter, sysel, saňa, borsuk, dudok, svrček, morka. Reáliami zo živého sveta sú motivované aj expresíva vtáčik, chrúst, fialka, kvietok, ba aj rázga a kostra (všetko o človeku). Zriedkavejšie sú kultúrne motivované názvy pre človeka s istými vlastnosťami (v zbierke sú zachytené iba lazár a xantipa). Skôr izolované prípadmi sú pomenovania rozličných vecí, zariadení a výrobkov prenesené na človeka (randa, ťapša, pokuta) alebo na časti ľudského tela: mechy (pľúca), klanice (nohy), jelito (brucho, resp. žalúdok). Rovnako zriedkavé sú názvy z tohto okruhu použité ako expresívne pomenovania iných vecí: sečka, gramatika (obidvoje ako názov pre pálenku). Osihotený je aj prípad prenesenia významu slova Biblia (Záturecký ho uvádza ako expresívne synonymum pre názov karát).

Istým prechodom medzi sémanticky a slovotvorne motivovanými expresívami sú v zbierke slová krpec a papuľa. Prvé z nich je známe ako nociónálne slovo a až po významovom posune (na označenie veľmi malého človeka, príp. dieťaťa) sa stáva silno expresívnym slovom. Druhé z nich je expresívne utvorené, avšak primárne ide o pomenovanie časti tváre. Jeho posun do platnosti označenia človeka s istými vlastnosťami je už sémantickou záležitosťou.

Už sme naznačili, že nie všetky spomedzi Zátureckým uvedených expresív sa rovnako udržali až do súčasného jazyka. Z pohľadu na celú skupinu týchto názvov dosť zreteľne vyplýva, že z bežného používania vypadli najmä tie, kde bola motivácia sémantického posunu náhodná alebo príležitostná (napr. názvy

sečka a gramatika vo význame alkohol), ako aj tie, pri ktorých ustúpilo dané pomenovanie už vo svojom prvom význame (keď sa začalo strácať slovo klanica ako pomenovanie istej časti kolesa na starom drevenom gazdovskom voze, dosť zákonite ono ustúpilo aj v spomínanej expresívnej platnosti názvu pre nohy, najmä tenké nohy človeka).

Istým prechodom v uvedenom smere sú aj expresíva, ktoré síce evidentne vznikli ako slovotvorne utvorené adjektíva, pri ktorých však z ich zaradenia medzi názvy osôb zreteľne vyplýva, že ich zostavovateľ chápe ako slová, pri ktorých prebehla aj sémantická derivácia, konkrétne slovnodruhový prechod k substantívam. Ide o názvy tohto druhu: dvojdvorský, našialistý, netrebný, krutohlavý, svojhlavý, nekázaný, hlavatý, prekysnutý a pod. Z pohľadu na ne je evidentné, že ide o slová, ktoré už s výnimkou dvoch - troch z bežnej jazykovej praxe ustúpili.

Pohľad na Zátureckého slovotvorne motivované expresíva začneme poznámkami o zložených slovách a o slovách, ktoré sú odvodené zo zloženého základu. V úvodných poznámkach sme už konštatovali, že ide o pomerne bohato zastúpenú skupinu slov, ktoré práve pre svoju zloženosť boli pre zostavovateľa zbierky jedným spomedzi tých spájacích článkov medzi oblasťou pomenovania a oblasťou slovných spojení a teda aj argumentom v prospech zaraďovania expresív do zbierky parémií. V tejto pomerne veľkej skupine slov nachádzame pomenovania aj svojou výstavbou aj svojou platnosťou značne rozdielne.

Ako prvú skupinu tu možno uviesť názvy, ktoré sa zachovali v danej podobe až po súčasnosť. Patria sem napríklad ta-

kéto slová: holobriadok, vlkolak, potmehúd, trubiroh, strachoprđ (pri ktorom už Záturecký uvádza aj jemnejší variant strachopúd), ježibaba, horenos, kulifaj, kolohnát, haraburda, oštinoha, psohlavec, ozembuch. Aspoň okrajovo možno pri tejto skupine spomenúť aj niektoré ďalšie názvy, pri ktorých však došlo k istej variantnej obmene, ktoré však v podstate aj v novej podobe uchovávajú motiváciu pôvodného názvu, prípadne ju iba čiastočne obmieňajú. Máme tu na mysli takéto prípady: darmožrút (dnes bežné iba darmožráč), potrimiska (dnes iba potrimiskár), neznaľboh (dnes bežnejšie neznaľboh), pecivál, popelvál (dnes bežnejšie popolvár), melihuba (dnes známejšie v podobe melhuba, avšak tiež už zriedkavejšie).

Uvedenej skupine sú blízke aj nie veľmi početné ďalšie slová, ktoré sú aj súčasnému používateľovi motivačne zreteľné, ale na rozdiel od spomenutých názvov sú to slová, ktoré sú v komunikácii badateľne zriedkavejšie. Ide o takéto prípady: prepiduša, holoplusk, šumichrast, kuryplach, stonoha, pudevietor a pod.

V zbierke však nachádzame aj viaceré také zložené slová, resp. slová so zloženým základom, ktoré v čase po svojom zachytení v zbierke badateľne ustúpili. Sú to napr. takéto slová: poškrabpanvička, držibabka, tlčibabka, sadlakurka, prdimúka, škuliperda, škulibander, mrdofúz, odrifúz, tvrdopysk, kolodej, skývražník, kolomažník. K starším prvkom patria aj slová s nejakou výrazne nárečovou, resp. ináč limitujúcou charakteristikou, napr. ľapduľa, halapírka, pšochévár, leci-
kto a pod.

Z viacerých našich predchádzajúcich poznámok aspoň ne-

priamo vyplývalo konštatovanie, že podstatná časť expresív zo zbierky patrí medzi tie pomenovania, ktoré sú motivované slovo-
tvorne, teda medzi slová, ktoré už svojou slovo-
tvornou stavbou zreteľne signalizujú svoju expresivitu (podľa už kla-
sickej Zímovej klasifikácie expresív ide o inherentne expre-
sívne slová). Táto množina slov je pozoruhodná z viacerých
hľadísk. Sú v nej totiž zastúpené slovo-
tvorné typy, ktoré už ustúpili, sú v nej typy do-
ložené bohatšie, ale aj typy reprezentované v krajnom prípade
iba jediným slovom, sú v nej typy, ktoré signalizujú celú
škálu odtienkov expresívnosti, sú v nej napokon typy, ktoré
sú zo slovo-
tvorného hľadiska celkom zreteľné, ale zasa aj ty-
py, pri ktorých vznikajú pochybnosti okolo ich vyčlenenia.
Skôr prehľad ako podrobnú analýzu celej tejto stupnice typov
a postupov začneme početnou skupinou substantív ženského ro-
du, ktoré sú názornou ukážkou spomínanej pestrosti. Máme tu
na mysli najmä slová s formantom -a, pri ktorých je slovo-
tvorná stavba evidentná (nesyta, ochlasta, nechuta, pokuta, šte-
bota, ošemeta, alebo zleza, ťapa), ale aj tie, pri ktorých je
formálne podobná stavba, avšak nie natoľko zreteľná (pcha).
Pri ďalších slovách s analogickým zakončením možno vyčleňovať
viacero relatívne osobitných skupín:

a/ zruta, špata, škrata, šuta,

b/ sajha, pluha, mriha,

c/ cundra, švandra, flandra,

prípadne aj niekoľko skupín s relatívne osobitným slovo-
tvorným formantom:

d/ všinda, táranda, šemenda, mrnda, drnda, ba aj oškrda a

paskuda,

e/ ničiga, planiga, lociga aj pačmaga,

f/ chuchma, haľama, poťma, rašma,

g/ šľampa, kľampa,

h/ ťapša, trokša.

Pri pohľade na uvedené skupiny vidíme, že ide o slová, ktoré už z bežného jazyka takmer všetky ustúpili, resp. ostali iba v niektorej špecifickejšej sfére komunikácie (napr. v nárečiach). Aj v dnešnej komunikácii sú z celého tohto výpočtu bežnejšie iba niektoré, napr. pokuta (tu však môže zohrávať osobitnú úlohu aj sémantická derivácia), ďalej ochľasta, stebota, špata, škrata, pluha, cundra, fľandra, drnda, paskuda, pačmaga, haľama a hádam aj ťapša, pri ktorom nie je zanedbateľná aj možnosť interpretácie prostredníctvom sémantickej derivácie.

Keď sme tento prehľad slovotvorne motivovaných expresív začali uvedením substantív ženského rodu, pokračujeme v ňom konštatovaním, že z ďalších typov je ako výlučne model feminín v zbierke bohatšie doložený iba typ s formantom -ina, pri ktorom nachádzame aj viaceré dodnes bežné expresíva (mršina, zdochľina, psina, prašina, mrcina), ale aj niekoľko slov, ktoré už zreteľne ustúpili: sprostina, oština, kadečina, lecičina, planina, podľina. Celkom osihotene je tu doložený aj typ feminín na -áč (psováč), ktorý možno chápať ako špecifickú podobu formantu -ač (ktorý poznáme napr. zo slov Slovač, junač). Ďalšie slovotvorne motivované expresívne feminína sú u Zátureckého doložené iba ako ženské paralely niektorých typov maskulín. Napr. pri slovách s formantom -ík, resp. -ník

sa uvádza aspoň v niektorých prípadoch aj femininum so zakončením na -ica, resp. -nica: falošník - falošnica, darovník - daromnica (nie vo význame zbytočná, nepotrebná vec, ale vo význame lenivá žena), zlostník - zlostnica, nielen jazyčnica (dodnes živé), ale aj jazyčník. Podobnú situáciu nachádzame aj pri slovotvornom type s formantom -áň, resp. -aňa: strapáň - strapaňa, ale aj chňupaňa a rapaňa. Osihotená je dvojica podobného typu: starigáň - stariga, ako aj dvojica bridoš - bridoška. A ešte pri jednom type nachádzame v sledovanom materiáli podobnú rodovú variantnosť, a to pri životných menách s formantmi -áč, resp. -ačka: roháč - rohačka, pyskáč - pyskačka, ale už iba zubačka, sekačka, klapačka (opätovne podčiarkujeme, že vo všetkých týchto prípadoch ide o expresívne mená osôb ženského rodu, nie o známe homonymá z oblasti pomenovaní vecí).

Zaujímavý je v sledovanom smere rad slov korhel, korhelina, korhelica aj korhelisko, pri ktorom však v takomto nekontextovom výpočte nie je jasné, či druhé a tretie slovo z uvedeného radu sú označením alkoholu, alebo sú to osobné mená pre ženu, pri poslednom zasa ťažko určiť, či ho zostavovateľ chápe ako maskulínium alebo neutrum.

Expresívne neutrá sú v zbierke zastúpené jediným slovotvorne motivovaným názvom, a to slovom pluhavstvo.

Takpovediac absolútnu väčšinu expresív utvorených deriváciou predstavujú v zbierke maskulína. Tieto slová sú však pozoruhodné nielen z kvantitatívnej stránky, ale ešte viacej pestrosťou slovotvorných postupov a formantov, ktorými vznikli. Je medzi nimi celý rad expresív, ktoré vznikli neproduk-

tívnymi alebo už prekonanými postupmi a preto sú v materiáli doložené dosť často iba jediným slovom (kratiš, škrieň, potľkeň, motoch, mrdúc, mrdús, tvrdošín, trulant, farizeus) alebo celkom ohraničenou skupinkou slov (sviňúr, svindžúr - trkvas, mamľas, bibas - koridoň, skydoň - pochábeľ, dríštel, zdútel, popri vyvrheľ a korheľ). Je tu však aj veľký počet slov, ktoré reprezentujú produktívnejšie typy expresívnych odvodených slov.

Keď chceme charakterizovať tieto v zbierke bohatšie zastúpené expresívne slovotvorné typy, treba pred vlastným pohľadom na ne uviesť niekoľko všeobecnejších poznámok, ktoré sa celkovo alebo aspoň čiastočne vzťahujú na všetky typy sledovaných slov. Ide o nasledujúce skutočnosti:

1. Za bohatšie doložené pokladáme tie typy, ku ktorým patrí v zbierke viacej ako desať slov. Hneď dodajme, že prvé tri až štyri typy sú zastúpené vyše tridsiatimi expresívnymi slovami. Najviac expresív mužského rodu je v zbierke s formantom -ák (aj s variantom -iak je to vyše 40 slov a pritom všetko sú to expresívne názvy osôb), ďalej s formantmi -ík (-ník), -ec, -oš, -áň, -an, -o.

2. Už z výpočtu formantov v predchádzajúcej poznámke zreteľne vyplýva, že tu ide jednak o typy, ktorých formant je vždy expresívny (napr. -áň, -oš), a jednak o typy, ktoré sú produktívne aj v sledovanej expresívnej oblasti aj pri odvozovaní nociónálnych pomenovaní (z uvedených formantov napr. -ec: porov. kupec, vedec, v sledovanom materiáli však iba expresíva typu krpec, šibenec a pod.).

3. Nijako neprekvapuje zistenie, že pri najbohatšie dolo-

žených typoch nachádzame veľké rozdiely týkajúce sa miery expresívnosti daného slova, jeho živosti až po súčasnosť i jeho motivačnej zreteľnosti či nezreteľnosti, resp. zastretej motivovanosti. Na základe uvedených príznakov pracovne vydelujeme štyri skupiny týchto slov, skupiny, ktoré sú niekedy kompletne, inokedy s vakantným obsadením niektorej z podskupín doložené vo všetkých sledovaných slovotvorných typoch. Ide o takéto skupiny expresív: A - slová dodnes v jazyku celkom živé a zároveň výrazne expresívne, B - slová dodnes živé, avšak s oslabenou expresívnosťou, resp. s takým významom či použitím, ktoré signalizujú prítomnosť nocionalnej zložky v pomenovaní, C - slová živo expresívne, avšak ustupujúce, zastarávajúce alebo už zastarané, D - slová v dnešnom jazyku už takmer neznáme a pritom často aj motivačne silno zastreté. Vo všeobecnosti najsilnejšie zastúpenie majú v sledovanom materiáli expresíva zo skupín A a C, pri niektorých slovotvorných typoch sa však objavujú aj viaceré slová zo skupiny B a najmä D. Pristúpme teraz k rozčleneniu expresív podľa jednotlivých slovotvorných typov a uvedených skupín a k prípadným stručným komentujúcim poznámkam o niektorých pozoruhodnejších konkrétnych slovách.

Slová s formantom -ák, skupina A: všivák, darebák, hlupák, sprosták, mumák, ťuťmák, dobrák, bosorák, čudák, lajdák, ťarbák, trpák, skupina B: žobrák, tulák (popri expresívnom použití môže ísť napr. v istých administratívnych textoch aj o nocionalne označenie sociálneho statusu človeka), skupina C: kostrák, strapák, trupák, chňupák, skupina D: šmajták, rašmák, pošmák, cicmák.

Variantný podtyp predchádzajúceho typu s formantom -iak, skupina A: sopliak, chrchliak, zdochliak, podliak, skupina C: žgrliak, grísnik, hrčiak, papuliak, skupina D: pletniak.

Slová s formantom -ec, skupina A: krpec, nenadžganec, neogabanec, pluhavec, neohrabanec, skupina B: nehanblivec, pokrytec, šialenec, zatvrdilec, skupina C: zakrpenec, šibenec, krutohlavec, skupina D: zvetrelec, zázrivec, prezočivec, vozgrivec.

Slová s formantom -oš, skupina A: niktoš, hladoš, hurtoš, dudroš, frfloš, skuhroš, jedoš, žgrloš (u Záturského zachytená takáto podoba, bežnejšiu podobu žgrloš pokladá J. Horecký (1959, s. 96) za slovo s nejasnou slovotvornou štruktúrou, napriek tomu ju pokladáme za slovo patriace práve do tejto skupiny), skupina B: loptoš, skupina C: dlhoš, fúzoš, randoš, skupina D: frckoš, bridoš, murckoš, goldoš, halapirkoš.

Slová s formantom -an, skupina A: ožran, šklban, trhan, zasran, lagan, grobian (!), galgan, oplan, skupina C: zaštan, oštan, kakan, skupina D: zogan, žogan, poľagan.

Slová s formantom -ík (-ník), skupina A: výmyselník, hnusník, úžerník, úlisník, bezbožník, skupina C: pekelník, priepastník, sebevoľník, ohavník, papuľník, figelník, skupina D: pahostník, kopasník, planík, planietnik (obidve súvisia so slovom planý = zlý), škrvačník, priezdušník.

Slová s formantom -áň, skupina A: dlháň, strapáň, slepáň, hlucháň, skupina C: hlaváň, kotrbáň, krutáň, kriváň, mrzkáň.

Slová s formantom -ko, skupina A: bojko, skučko, ježko (pomenovanie osoby!), skupina C: fuzko, chlipko (zjemnené po-

menovanie opilca), prdko, straško.

Početná množina slov s formantom -o, prípadne s už nezreteľnými formantmi -lo, -ňo a pod. Je príznačné, že naša odborná literatúra (Letz, 1950, Horecký, c.d., Horecký-Buzássyová-Bosák a kol., 1989) tieto typy vôbec nespomína. Ide pritom o typy patriace do všetkých nami vydeľovaných skupín. Porov. skupina A: šalo, truľo, chmuľo, gelo, sralo, chruňo, skupina B: šašo (napr. aj v cirkuse), skupina C: jašo, sero, škero, obžero, skupina D: roňo, ohľo, kľago, dromo, griňo, groňo.

Prehľad týchto početnejšie doložených typov možno ukončiť niektorými slovami so stále expresívnymi formantmi (napríklad -aj, -úch) a niektorými typmi s formantom, ktorý sa vyskytuje aj v nocionalnej slovotvorbe, ale Záturecký ho dokladá iba expresívnymi slovami.

Z prípadov prvého uvedeného druhu treba na prvom mieste uviesť práve expresíva so spomínaným formantom -aj, medzi ktorými nachádzame jednak dodnes živé expresívne výrazy (po-behaj, chumaj, talhaj, bumbaj, drnaj, papaj), jednak slová, ktoré už zreteľne ustúpili (hlavaj, gabaj, grnaj, mumaj, fúzaj, chlpaj - väčšinu týchto pomenovaní nahradili odvodeniny s inými formantmi: hlaváň, mumák, chlpaň). Zo špecificky utvorených expresív tu treba spomenúť aj slová s formantom -úch: pecúch, slabúch, srdúch, bambúch, zantúch a im blízke papľuh/papľuch (Záturecký zachytáva obidve formy). Ide o slová, ktoré už takmer celkom ustúpili, podobne ako na začiatku spomínané im podobné motoch, ba aj ojedinelé koťoh.

Pokiaľ chceme uviesť aj prípady druhého spomínaného dru-

hu (s formantom, ktorý sa uplatňuje aj v nocionalnej oblasti), tu treba spomenúť Zátureckého expresíva s formantom -ár (zasa niektoré dodnes bežné: bludár, pletkár, samotár, svätušká - v zbierke je aj synonymné svätúšik, ale na druhej strane aj dnes už málo známe alebo celkom neznáme: obšivkár, pobožnostkár, pobožníčkár, patrikár - ostatné tri s výrazným pejoratívnym odtienkom, ale vedľa nich aj domár a svetár). Z výraznejšie doložených slov tohto druhu ešte spomenieme slová s formantom -ok: územok, ostarok (aj podstarok), škrčok, lalok (vo význame pijan), holomok.

Spomedzi zreteľne expresívnych typov doložených však v zbierke iba niekoľkými slovami uvedieme slová s formantom -úň (chrapúň, krikľúň - škrápúň), s formantom -l (zamotal, nemrdal - šarbal), s formantom -út (žrút, lašút), so známym formantom -dlo/ -lo (motovidlo, čuridlo - rapčalo). Potom už zostávajú iba prípady, pri ktorých je daný typ doložený jediným slovom: otrhátor (v súčasnosti je živé iné slovo s tou istou výstavbou: synátor), špalek, lakomčík, okál (o človeku), pánbožťok (synonymné k spomínaným svätušká, pobožníčkár), zano-vit, a slová slovotvorne celkom nezreteľné: telpis, jaštor, komondor.

Rovnako osihotené sú v sledovanom materiáli aj slová, pri ktorých sa expresivita dosahuje predponovým formantom, resp. prepojením predponového a príponového formantu, napr.: rozgazda - rozgazdiná, rozdaj - rozdajka.

Hoci sme sa v tomto našom príspevku neorientovali na nejaký hlbší rozbor všetkých uvedených expresív, ale sme sa uspokojili s ich rozčlenením podľa niektorých relevantných

hľadisk, nazdávame sa, že sa tým splnil cieľ, ktorý sme si na začiatku určili. Na jednej strane sme dosť zreteľne ukázali, že sledovaná množina slov z viacerých stránok oprávnene podnecuje záujem lingvistiky, lebo obsahuje mnoho takých jednotiek, ktoré ostávali pri doterajších výskumoch expresívnych vrstiev našej slovnej zásoby akosi nepovšimnuté, na druhej strane najmä úvodné pasáže tohto príspevku, ale vlastne aj celý rozbor dokumentovali opodstatnenosť Zátureckého rozhodnutia zachytiť a čiastočne aj spracovať tieto jednoslovné expresíva v zbierke, ktorej hlavným cieľom bolo zachytenie a opis paremiologických a frazeologických spojení. Naš pohľad na sledované slová teda evidentne ukázal, že tu máme do činenia s takým materiálom, ktorý znamená vo viacerých smeroch obohatenie skúmanej Zátureckého zbierky, totiž s materiálom, ktorému treba venovať sústredenú pozornosť aj po storočí od jeho prvého publikovania.

Záver

V úvode k trom príspevkom o jazykovej stránke Zátureckého zbierky Slovenské príslovia, porekadlá a úslovia sme ako hlavný cieľ týchto textov určili snahu o rozšírenie a prehľadenie doterajších lingvistických pohľadov na toto dielo, snahu o to, aby sme cez výklad jazykovednej problematiky materiálu zhromaždeného v zbierke prispeli k jeho komplexnej charakteristike. Pri sledovaní takto formulovaného cieľa má každý z príspevkov celkom osobitné postavenie.

Najväčšia stať, príspevok o Zátureckého prístupoch k zachyteniu a spracovaniu zhromaždeného materiálu, zreteľne ukázala a hádam aj dokázala, že zostavovateľova jazyková interpretácia zozbieraných parémií aj ostatných spojení je pozoruhodná nielen z vlastného lingvistického aspektu, ale v dôležitých či základných bodoch je ona zreteľným prínosom pre tematickú a žánrovú a tým aj pre všeobecnú paremiologickú interpretáciu zozbieraného fondu. Rozbor z tejto časti dosť názorne signalizuje, že bez opory v jazykových charakteristikách by bola každá z ďalších uvedených interpretácií oveľa subjektívnejšia aj vágnejšia, ako je pri jej akceptovaní. Z povedaného vyplýva, že Zátureckého jazyková interpretácia bola východiskom pre celkové spracovanie konkrétnych jednotiek a tým samým sa môže pokladať aj za jeden zo základných bodov celej koncepcie aj konkrétnej kompozície sledovanej zbierky.

Ďalšie dva príspevky sa môžu zdať v porovnaní s uvedeným prvým textom ako oveľa užšie, parciálnejšie, ale zasa aj konkrétnejšie. Keď si však uvedomíme, že každý z nich sa dotýka problematiky pre zbierku podstatnej - prvý z nich sleduje is-

té špecifické jazykové prejavy jednej z najtypickejších charakteristík zozbieraných jednotiek, totiž ich ustálenosti až zmeravenosti, druhý zasa analyzuje takú časť zbierky, ktorá sa svojou podstatou vymyká z rámca parémii, a preto sa doteraz prakticky nikde osobitne nesledovala -, potom možno aj v súvislosti s nimi konštatovať, že aj v nich sa veľa vypovedá nielen o konkrétnych jazykových otázkach, ale aj o všeobecných znakoch Zátureckého zbierky, že aj ony sú evidentným prínosom pre vytýčenie komplexnejšieho charakteristiku skúmaného diela.

Z uvedených formulácií možno dedukovať závery o osobitnom poslaní každého príspevku pre dosahovanie vymedzeného cieľa, ale možno z nich odvodiť aj isté metatextové charakteristiky o celom našom texte: možno ho chápať ako voľné zoradenie troch samostatných textov, ale možno ho pokladať - pre zreteľnú vnútornú skôbenosť a prepojenosť uvedených častí - aj za jeden ucelenejší výklad istých okruhov týkajúcich sa jazykovej charakteristiky Zátureckého Slovenských prísloví, porekadiel a úsloví.

Literatúra

- BURGER, H.: Probleme und Methoden einer historischen Phraseologie des Deutschen. Referát na kongrese EUROPHRAS 95. Graz 13.-19. 9. 1995.
- DVONČ, L.: Osobitné tvary podstatných mien vo frazeologických jednotkách. Kultúra slova, 12, 1978, s. 135-139.
- HORECKÝ, J.: Slovtvorná sústava slovenčiny. Bratislava, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1959. 217 s.
- HORECKÝ, J.-BUZÁSSYOVÁ, K.-BOSÁK, J. a kol.: Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. Bratislava, Veda 1989. 433 s.
- KOSOVÁ, M.: Edičná poznámka. - In: A. P. Záturský, Slovenské príslovia, porekadlá a úslovia. 3. vyd. Edične pripravila M. Kosová. Bratislava, Tatran 1974, s. 669-678.
- LETZ, B.: Gramatika slovenského jazyka. Bratislava, Štátne nakladateľstvo 1950. 581 s.
- MELICHERČÍK, A.: Adolf Peter Záturský a slovenské príslovia. - In: A. P. Záturský, Slovenské príslovia, porekadlá a úslovia. 3. vyd. Edične pripravila M. Kosová. Bratislava, Tatran 1974, s. 17-40.
- MLACEK, J. (1981a): K starším jazykovým prvkom v Záturského prísloviach. Kultúra slova, 15, 1981, s. 198-205.
- MLACEK, J. (1983): K stavbe niektorých prísloví. Kultúra slova, 17, 1983, s. 17-23.
- MLACEK, J. (1984a): K vlastnostiam jednej skupiny prísloví. Kultúra slova, 18, 1984, s. 298-303.
- MLACEK, J. (1985a): O výstavbe jedného typu súvetných prísloví. Kultúra slova, 19, 1985, s. 37-44.
- MLACEK, J. (1981b): O vývine zloženia prísloví a porekadiel.

Kultúra slova, 15, 1981, s. 38-44.

MLACEK, J.(1984b): Slovenská frazeológia. 2. doplnené vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1984. 158 s.

MLACEK, J.(1985b): Žánrová charakteristika jedného druhu prísloví. Kultúra slova, 19, 1985, s. 10-16.

MOKIJENKO, V. M.(1976a): Dialektický vzťah "implicitnosť - explicitnosť" a vývoj frazeologie. Slovo a slovesnosť, 37, 1976, s. 4-13.

MOKIJENKO, V. M.(1976b): Eksplicitnosť i rozvitije frazeologii. Slavia, 45, 1976, s. 113-131.

MOKIJENKO, V. M.(1980): Slavianskaja frazeologija. Moskva, Vyššaja škola 1980. 207 s.

POPOV, R. N.: Frazeologizmy sovremennogo russkogo jazyka s archaičnymi značenijami i formami slov. Moskva, Vyššaja škola 1976. 200 s.

PROFANTOVÁ, Z.: Príslovia na Slovensku a ich kultúrne kontexty. - In: Slovenské príslovia a porekadlá. 2. zv. Výber zo zbierky A. P. Záturského. Výber a zostavenie J. Mlacek - Z. Profantová. Bratislava, Nestor 1996, s. 299-319.

ZÁTURSCKÝ, A. P.: Slovenská prísloví, porekadla a úsloví. Praha, Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění 1897. VI - 391 s.

ZÁTURSCKÝ, A. P.: Slovenské príslovia, porekadlá a úslovía. 3. vyd. Edične pripravila M. Kosová. Bratislava, Tatran 1974. 756 s.